

Istoria Românilor

◆ ◆ ◆ ◆ prin călători

DE

N. IORGA

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. II.

EDITURA CASEI ȘCOALELOR
BUCUREȘTI ◆ ◆ ◆ ◆ 1928

www.dacoromanica.ro

Clișeul de pe copertă, represintând stema Moldovei pe o biserică din Liov, e luat dintr'un studiu al d-lui P. P. Panaitescu, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice a României*.

N. IORGA

ISTORIA ROMÂNILOR

✦ PRIN CĂLĂTORI ✦

EDIȚIA a II-a
— adăugită —

Vol. II.

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR
1928

II.

De la jumătatea veacului al XVII-lea
până la 1800.

I.

Informatori catolici innainte de Domnia Brâncoveanului.

Avem izvoare caracteristice pentru secolul al XVII-lea în ce privește relațiile pe care țerile noastre au ajuns să le aibă la un moment dat cu misionarii catolici.

Misionarii începuseră să aibă legături cu Principatele încă de pe vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, de prin anii 1630, și din cauza propagandei pe care Iesuiții o făceau la Constantinopol pentru ca Patriarhul de acolo, Chiril Lukaris, sa nu treaca la calvinism, în sensul căruia făcuse și un catechism al lui, învinuit de eresie. De la o bucată de vreme propaganda aceasta scade. Ca ultim represintant mai important al ei am avut pe Bandini, despre care a fost vorba în volumul precedent.

Din vremea lui Bandini și venind tot de la un misionar e, în sfârșit, o altă descriere, în italienește, a principatului muntean, pustiit și despoporat care din „14.000 de sate” (!), are acum abia 1.000, de cam cînzeci de case. Locuitorii s’au dat băuturii. Bogăția e însă evidentă, în grâne pe care „negustorii turci și greci le duc pe Dunăre în Marea Neagră, la Constantinopol”, sau și „de negustori albanesi”, la Zara

și apoi la Veneția, în miere, „care se poate zice ca e pulsul cel mai solid al țerii, pentru că din vămi și din vânzarea mierii și a cerii, care e în mare cantitate, își află ea răsuflarea de cheltuielile ne numărute ce se fac în ficce an la Poartă”, exportând mierea la Constantinopol, iar ceara, „de negustori greci, pe la Spalato la Veneția”, în schimb pentru postavuri, mătăsuri, brocard; socotindu se apoi și minele de aur, de aramă, de „păcură neagra ce arde ca ceara”. La București sânt 1.500 de case (în târgușoare numai vre-o 200; se pomenește și Gherghița și Slatina).

Raportul e interesant și prin aceia că înseamnă strămutarea, de un an, a Capitalei la Târgoviște (e deci de pe vremea lui Matei Basarab, unde, în palatul „destul de comod”, încunjurat de ziduri, Vodă, îmbrăcat cu cabanița de soboli, e păzit de o sută de archebusieri cari se schimbă în fiecare Sâmbătă. Se vorbește și de biserica Mitropoliei, „de mărime cuviincioasă (*onestă*), acoperită cu plumb, cu o gradina mare între garduri”, pe lângă alte „două sute” de biserici „de lemn ori de piatră” și opt mănastiri, în chinate, și la Muntele Sinai, pentru vre-o 7.000 de case, cu aproape 40.000 de locuitori, case mai mult de lemn, cu coperiș de șindilă sau de stuf.

Oastea țerii e descrisă astfel: „Măreția acestui Domn stă în aceia că are la orice prilej de războiu 8.000 de boieri, după ei alți 4.000 de neam mai de jos, spătăreii, datori și ei a merge la oaste pe cheltuiala lor, afară de încă 4.000, toți călări, ziși lefegii, și apoi 4.000 pe jos, sculiți de orice sarcină și. în vreme de războiu, plătiți de Domn un leu și jumătate pe lună; oameni foarte viteji, pricepuți la orice armă, și la arc; are apoi șase tunuri mari și câteva mici.”

Veniturile sânt notate astfel: bir, de doua ori pe lună, câte cinci taleri pe cap de familie, 12.000 de lei, trei ocne 40.000, alte dări pe pământ (?), 60.000, pe stupi, 70.000, vama Sultanului pe miere, în Septembrie, 130.000, fumărit (afară de boieri și ostași, un leu de casă, 40.000, ierbărit 10.000. Plățile sânt: 4.000 de călări, cu câte trei lei pe lună, 105.000, birul 132.000, peșcheșuri la bir 10.000, daruri la dregătorii turci 20.000, acelorași la alte date 50.000, beglerbegului și Pașei de Silistra 20.000, Curtea și daruri 100.000¹.

Autorul acestor însemnări e Bacșici, misionar slav prin părțile noastre, cum se vede dintr'o expunere mai pe larg pe care o resunăm acum² în descrierea lui privitoare la țară, la popor, la cult, la orașe. Mai ales cu privire la orașe, însemnările lui sânt foarte importante, fiindcă pentru orașele din Muntenia pe vremea aceea n'avem nimic³.

Ea constată întâiu, la 1640, cu aceleași cifre ca mai sus, starea rea a țerii de pe urma multelor lupte.

Cu toate că Matei Basarab și-a căpătat Domnia prin mica boierime războinică olteană și s'a sprijinit pe această boierime până a decăzut supt amenințările mercenarilor seimeni cari i-au amărât ultimele zile, Domnia lui a fost totuși patriarhală, și lumea — nu în aceeași proporție țeranii ca și boierii — a ținut la dânsul, a cărui stăpânire a fost foarte lungă și în stare de a se apăra împotriva ori-

¹ *Arhiva societății științifice și literare din Iași*, V, pp. 113-6.

² Fermendzin, în *Acta spectantia historiam Slavorum meridionalum*, XVIII, p. 95 și urm.; un resumat în Iorga, *Călători, ambasadori și misionari*, din „Buletinul Societății Geografice”, p. 58.

³ La 1640 se spune că Giurgiul are 3.000 de case (1.000 turcești) (*ibid.*, p. 75). Turnu, p. 84.

cării încercări dușmane. Matei era om de țară, legat prin toate fibrele ființei sale, prin toate legăturile misterioase ale descendenței genealogice de acest pământ și, pe de altă parte, el avea, din datinile noastre, acea bunăcuviință smerită care ne-a deosebit în toate timpurile și ne-a făcut să evităm tot ceia ce este pretenție, rău gust, vorbă tare, haină bătătoare la ochi, lux stupid. El a rămas boierul din Brâncoveni, de unde era originar, unde și acum se văd zidurile făcute de dânsul, casa unde a locuit de atâtea ori și biserica unde s'a închinat cu atâtea prilejuri.

Totuși, și în timpul Domniei lui, din cauza cererilor turcești, ciocnirilor lor cu Moldovenii, Țara-Românească, supt raportul economic, decăzuse, și ceia ce spune Bacșici e cu adevărat impresionant. Toate greutatețile de care se vor lovi Domniile de mai târziu în tendința de a transforma țara vor veni din această lentă sărăcire, înainte de toate, a puterilor omului.

Mulți locuitori fugiseră în Ardeal, căci între Ardeal și Țara-Românească a fost totdeauna un schimb de populație, pe lângă acei Mocani cari străbăteau toate pământurile românești (la noi d. ex. Mâneciu-Pământeni, Mâneciu-Ungureni; în Ardeal familii ca Moldoveanu, Munteanu).

Satele, ni spune Bacșici, fac impresie slabă, bisericile sânt rău ținute, multe dintr'însele înlocuite printr'o simplă cruce de lemn.

Sămănăturile sânt foarte rare, dar locurile foarte frumoase, cu dealuri plăcute, codri adânci, dumbrăvi delicioase, foarte mândre câmpii. Lipsesc pădurile numai către Dunăre, unde se semnaleză abundența sălciilor.

În ceia ce privește culturile, se notează grâul, dar misionarul, care cunoștea sistemul italian, unde

pământul dă mai multe rânduri de recoltă pe an, observă că se face un singur seceriş pe an, cu neglijență mare, și, mai ales, cultura e pregătită astfel ca să ajungă nevoilor unui singur an.

Lucru foarte curios, pe care nu putem să ni-l explicăm, Bacșici crede că munca se face cu cai, ceea ce nu cred să fi fost vre-odată.

Ca și în raportul cel scurt se enumeră apoi miera care se află pretutindeni, de și mult mai multă în Moldova, după cum se vede din alte izvoare. Sarea e exploatată din cele mai depărtate timpuri.

Și observăm în treacăt că, dacă ar mai trebui încă o dovadă că nu ne-am mutat niciodată de pe locul acesta, ea ar fi în faptul că nu se părăsește niciodată pământul unde este sarea, și mai ales un pământ cu sare așezat între pământuri care n'au sare, fiindcă toată Peninsula Balcanică n'are decât sarea de Mare. Unde este sare, aceasta înseamnă, pe de o parte, oameni cari lucrează la scoaterea ei, și înseamnă sale așezate acolo, drumuri pentru cărauși, comerț și toate celelalte.

Pe lângă sare, călătorul ni spune că sânt mine de aur și argint, de fier și aramă, puțuri de păcură și pentru județul Bacău avem dovezi din secolul al XVII-lea. Lumea de la noi știa că există aceste mine altfel n'ar fi locuri care să se cheme Baia—, dar se temea de Turci, căci, —am mai observat-o— dacă s'ar fi descoperit minele, ei ar fi cerut tribut mai mare și, tocmai pentru a plăti cât mai puțin tribut, se căuta să se deie impresia sărăciei—: „săraca raiă a Împărăției”, spun mai târziu jalobele către Turci. Cel care ar fi dat în vileag o mină, era condamnat la moarte. Pe lângă aceia ni se mai vorbește de parafina care se scoate din părțile Dâmboviței și Buzăului. Ca alt izvor de bogăție apare peștele din

heleșteie, ca și din Dunăre și din lacurile vecine.

Viile mai importante pe vremea aceasta în Muntenia erau cele de lângă Dealul Mare, de lângă Ploiești și cele de la Pitești, mult mai vestite atunci decât podgoriile de la Dragășani, de care nu se pomenește în documentele pe care le cunosc: nici Vodă-Brâncoveanu, care știa unde pune banul, n'a cumpărat moșii în partea locului.

Bacșici este, apoi, singurul izvor care știe, vorbind de bauturi, și de bragă, amestec de miere și meiu. Vorbește, în sfârșit, de livezile de pruni și, în același timp, de alt aliment care acum e mult mai puțin îngrijit, perele. Alât de întinse erau livezile, spune Bacșici, încât în multe locuri formează adevărate păduri, care nu sânt pazite de nimeni. O mărturisire importantă, dar și un atestat de onestitate.

Se înseamnă printre pomi și castanul: de fapt castanele de la Tismana erau mult prețuite, și vedem în documente pe călugării de aici trimițându-le boierilor.

Aceasta în ce privește aspectul țerii.

Cu privire la locuitori, Bacșici ni arată că a răsfotit prin cronicile noastre, moldovenesti de sigur, căci cele muntene sânt numai din vremea de după Matei Basarab, mai mult din zilele lui Șerban Cantuzino și lui Brâncoveanu. Anumite lucruri însă el trebuia să le cunoască și din convorbirile cu unul și cu altul. „Valahii aceștia”, spune el, „sânt o drojdie de Italieni, oameni ticăloși, și vreau ca originea lor să fie dedusă de la Imperiul roman, adică de la oameni liberi italieni.” Originea aceasta romană a noastră, unită însă cu acea notă pejorativă, se întâlnește și în comentariul cronicii lui Ureche de Simion Dascălul, pe care pe urină-l combat alții.

Venim acum la descripția orașelor. Scriitorul începe din Oltenia, vorbind întâiu de Craiova, unde găsește 200 de case de Români catolici cu o biserică a lor, frumoasă, cu cinci cupole; afară de dânsa se aflau multe biserici de lemn de fapt și de piatră; Sf. Dumitru era una din cele mai frumoase). În apropiere este o mănăstire „grecească” și una sârbească, cea ce nu înseamnă decât ca erau și călugări de neam străin la Balla Verde sau Jitianul și Bucovăț, probabil.

Viața economică era vie aici: se ținea bâlciu Vinerea, cumpărându-se vite pentru Constantinopol

Oltenia creștea și porci, pe cari-i vindea în Ungaria, încă de pe la 1190; vechiu comerț în legătura cu cel sârbesc din timpuri imemorabile. Turcii cumpărau însă mai mult oi decât vite albe, și carnea pe care o preferau și atunci era cea de berbec.

Se mai descrie Banul Olteniei cu Curtea și cu tribunalul lui special, care avea dreptul să condamne și la moarte, întocmai ca Domnul. Aceasta venia din faptul că Banul românesc reprezenta pe vechiul Ban al regelui Ungariei; drepturile de suveranitate nu-i erau cedate deci de Domnii noștri, ci ei îl apucaseră din vremurile când regiunea aceasta nu ni aparținea.

La Slătina se semnalează case de lemn, în orașelul vechiu, mai mult în legătură cu vadul Oltului. Mai mult se spune de Brâncoveni, sat mare, cu un palat, o biserică foarte frumoasă, aducându-se apa pe țevi pentru călugării de acolo; de jur împrejur e pădure și în mijloc o mănăstire mai veche, distrusă. Matei ridicase zid, cu un turn în poartă, care se vede și până azi.

La Caracăl se constată starea de ruină a orașului, cu vii și păduri în împrejurimi: bâlciul se ține aici

Miercurea, pentru locuitorii din împrejurimi. Ruinele Curții lui Mihai Viteazul nu dispăruseră: el a-vuse moșie la Caracăl ca și la Ploiești, așa încât orașele s'au ridicat prin faptul că fuseseră aici moșiile domnești.

La Pitești, cu vii, se numără în chip aproximativ casele locuitorilor, care sânt mai suptiri decât aiurea. Biserica e foarte frumoasă; este și o mănăstire în apropierea orașului, de sigur Vieroșul, care cuprinde mormântul unuia dintre cei mai viteji boieri ai veacului al XVI-lea, supt o piatra ce-l în fălișează luptând, într'un basoreliev foarte delicat.

De Câmpulung se ocupă mai mult Bacșici, pentru că el cuprinde foarte mulți catolici. Sânt aici mori, grădini, vii până departe. Fuseseră și luterani, — vechii Sași, — dar Domnul, în legătură cu călugării franciscani, i-a prigonit și au rămas numai 500 de catolici. Era și o biserică a Sfântului Iacob, arsă de Tatars, și una a Sfintei Elisabeta. Arhiepiscopul latin de Sofia făcuse o vizită și consacrase și altarul bisericii celei nouă.

Se menționează în sfârșit bălciul de la Sfântul Ilie, și astăzi unul din cele mai importante din țară, la care se adună populația în cele mai frumoase costume.

Numărul locuitorilor români din Câmpulung pe vremea aceia ar fi fost numai de 2.000, dar erau douăsprezece biserici foarte frumoase și mari, o manăstire a lui Matei-Vodă, ca o fortăreață, având douăsprezece bastioane. Ea păstrează încă un turn de toată frumuseța, care aparține, în forma lui actuală, și refacerii lui Mateiu; pe stânga se vede foarte bine linia vechilor ziduri, care au fost ridicate pe temelii din secolul al XIV-lea, căci în biserică e îngropat, supt jețul Vlădicăi, cu o piatră săpată în adânc, Nicolae Alexandru-Voevod, mort la 1364.

Iată acum Râmnicul-Vâlci, unde au fost mai mulți catolici decât astăzi. Bacșici mai atinge în treacăt Argeșul, ca să ajungă la Târgoviște.

Târgoviștea nu mai avea zidul împrejmuitor; exista însă un „palat mare, clădit ieften”, al lui Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul. În ce privește Biserica Domnească, se arată că era în legătură cu palatul, precum am mai spus: mai ales pentru ca Doamna și femeile ei să nu se ducă pe jos la slujbă, ci să treacă din iatacul lor, după datina grecească, bizantină, direct în biserică, și aici își avea locul acolo unde astăzi stă corul, loc într’adins zugrăvit foarte frumos.

Călătorul pomenește de zidurile de la Curtea Domnească, de porțile de fier, de turnurile de strajă, de grădinile foarte frumoase. Curtea s’a refăcut de Braucoveanu, dar zidurile sânt azi în ruine, iar din mijloc se ridică turnul reparat de Vodă-Bibescu, destul de solid, dar nu în același stil.

Catolicii lui Bacșici erau la mănăstirea Maicii Domnului, a Franciscanilor, cu o clopotniță mare. Misionarul ni spune că odinioară fusese aici bielșug mult mai mare; erau douăzeci de odăi, și mănăstirea avea pe lângă vii și două sate, care sânt într’adevăr cunoscute — am publicat și un act care le amintește pe la 1630¹—, Șotânga și Bezdadul. În așa hal ajunsese catolicismul și în Târgoviște, care avuse mulți credincioși odinioară. Și el adaugă: de alminteri, mai există o biserică lângă piață, a Sfântului Francisc, care a fost o biserică mare, clădită din piatră albă, dar e ruinată”.

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 66. Cf. *Analele Academiei Române*, XVIII: *Contribuții la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea*, pp. 31-2.

Este o populație flotantă catolică: ea se compune din curteni ai Domnului: Poloni, Unguri, Slavi, în special „Sârbi”, seimeni. Numărul Românilor este de 4.000.

Dar bisericile erau șazeci — deci nu doua sute , în afară de mănăstiri. Dintre acestea, cum știm, unele s'au distrus. Iar altele sânt într'o stare lamentabilă. Mitropolia — vechea cladire distrusă cu dinamită, din însărcinarea Statului român, de arhitectul Leconte du Noüy—, acoperită cu plumb, și curtea ei, care-i pare asemenea aceleia a unui principe italian. Imediat după aceasta se pomenesc două bisericuțe de la Curte: probabil că una dintr'insele este aceia pe care a făcut-o nevasta lui Constantin Basarab, Doamna Balașa, îngropată aici, supt o piatră de toată frumuseța.

Bacșici mai pomeneste și de o mănăstire „foarte frumoasă”, unde erau maici. E vorba de Viforâta; de mănăstirea Dealu, în schimb, nu se spune nimic. Dar cu acest prilej el judecă pe călugării de acolo, niște bătrâni cari nici nu știu celi: „nu sânt buni la niciun fel de lucru pe lumea aceasta”.

Oamenii bogați din Târgoviște sânt în cea mai mare parte negustori greci, agonisind averi foarte mari, și câțiva Armeni, cari, neavând biserica lor, mergeau la biserica catolică.

După aceasta călătorul trece la București, începând prin a spune că n'are ziduri. De jur-împrejur orașul era încunjurat de heleșteie, iar, pe dealuri, vii. Era pavat pe la 1650, întocmai cum am văzut că era Iașul pe la 1670, și anume cu poduri de lemn v.: „podarii”, Podul Mogoșoaii, Podul Caliței, Podul Târgului-de-Afară, etc.), cu bârne care se așterneau unele lângă altele, „din cauza marelui noroiu care se făcea când ploua”.

Curtea Domnului, ni spune Bacșici, era „foarte mare”: ea se întindea pe amândouă malurile apei, grădinile fiind dincolo de halele actuale, în spre biserică zisă Curtea Veche, ceia ce înseamnă cea d'întăiu biserică făcută de Domni, pe la 1560, pe malul celalt.

Palatul era ruinat pe vremea aceia. De jur împrejur nu se mai vedea vechiul zid, ci erau uluci de lemn. Înăuntru se cuprindea o închisoare.

În ceia ce privește soldații, seimeni în cea mai mare parte, ei nu locuiau la București, ci la Târgoviște, unde-și aveau și familiile, căci, când s'a iscat răscoala, era, nu numai a unor soldați, ci a unei caste cu privilegii militare, asămănătoare cu casta Ienicerilor din Constantinopol, cari ajunseseră sa aibă stăpânire pe toată viața de Stat.

Sânt aici, precisează Bacșici, 20.000 de case de „shismatici”, ceia ce ar însemna 100.000 de oameni. Se enumără o sută de biserici „frumușele”, câte-va mănăstiri și, iarăși, pe călugări trebuie să-i cauți în cârciume, iar nu în chilii; sânt ignoranți (reforma călugăriei s'a început abia după 1700, mai ales prin școala lui Paisie).

În ce privește pe catolici, ei au o biserică nouă, dar sânt foarte puțini; așa de mult scăzuse numărul lor; el va crește în ultimii ani ai secolului al XVII-lea.

Avem în sfârșit și amănunte istorice: asupra locului unde s'a bătut Matei cu dușmanii lui la marginea orașului. Scriitorul pare să indice ca semn crucea de la biserică Slobozia, care însă pomenește alta luptă, dată de Leon-Vodă cu boierii cari aduceau pe Matei.

Mai târziu, Petru Bogdan (Deodato), episcop de

Sofia, arăta, la 1653, drumul pe care l-a făcut la Târgoviște în vreme de iarnă, fiind găzduit la medicul lui Matei-Vodă, pe atunci Italianul Giovanni Mascellini, care va reveni apoi în țară, supt Constantin Basarab, și, jăfuit, în răscoala seimenilor, se va așeza la Galata¹. Domnul îl primește la Curte, cu darurile lui, și-i dă tainul oaspeților de cinste. Aici află el, din vechea mănăstire, doar grădina și o căsuță, iar aiurea biserica Franciscanilor, Maica Domnului sau (*sic*) Sf. Francisc²; Polonii, între cari un căpitan, dăruiseră de curând unele odăjdii; doua clopote mici sunau din turnuleț; altfel totul era în părăsire. Colonia, tot slujitori domnești, trecea la ortodoxie, cu prilej de nuntă sau altfel; negustorii așezați lipsiau; după cerere se trimete ca preot uu Bulgar din Chiprovaci, care învățase în Polonia

La Câmpulung, biserica Sf. Iacob, cu trei altare, e mult mai bine îngrijilă, de preoți din Bulgaria, vorbind și predicând românește; turnul de lemn are două clopote mai mari. Mai erau atunci două sute cinzeci de Sași catolici, cari-și uitaseră limba; erau supuși la birul obișnuit și gemeau supt el. Iar la București, cu o bisericuță închisă, nu sânt alți catolici decât soldații pe cari aduce Domnul³.

În sfârșit episcopul latin de Nicopole, Filip Stanislavov, dă, în Februar 1659, știri și despre unele localități din Dobrogea și de dincoace de Dunăre, supuse cercetării lui, ca unele ce atârnau de Turci. Precum la Varna el aflase numai 1.700 de Greci și

¹ Fermendzin, *o. c.*, pp. 248-9, no. CXLII. Se arată de episcopul de Sofia prada făcută și fuga negustorilor catolici.

² Constantin Șerban li întâțește vechile moșii (13 Mart 1656; *ibid.*, pp. 251-3).

³ *Ibid.*, pp. 234-6. — Cerere a negustorilor din Craiova, Sârbi din Dalmatia; *ibid.*, p. 149, no. LXXX.

4.000 de Turci, absolut fără Bulgari, la Cavarna înseamnă 3.000 de Greci și patruzeci de case turcești. La Babadag, cu patruzeci de catolici (o biserică), sânt 2.000 de „Bulgari, Greci, Români” (o biserică, supusă Scaunului Silistrei) și 6.000 de Turci. În Basarabia, Ismailul are 15.000 de case, „făcute din stuf și crăci de copac”. Pe lângă „Moldoveni, Munteni, Tatars, Bulgari, Dobrogeni și pușini Turci”, pe lângă robii Tatarilor (și Secui), se tot adună în acest loc, scutit de orice bir afară de un galben pe an, tot felul de oameni; e un adăpost al Patriarhilor de Constantinopol mazili, și informatorul crede că sânt „intitulați episcopi de Ismail”. Creștinii au treisprezece biserici. pe când o moscheie ajunge celor o sută de case turcești; catolicii, foarte pușini două case de Ragusani, trei ale celorlalți, n’au biserică.

Chilia păstrează tradiții genovese (episcopul credea că înseamnă în italienește: trandafir!). 1.600 de Turci au patru moschei; în suburbie sânt 3.000 de Tatars, cu cinci moschei de lemn, 1.600 de „creștini” cu două biserici, catolicii fiind cam câți la Ismail (cinci case de Ragusani, trei ale celorlalți).

În sfârșit Cetatea-Albă, cu acciași origine, mărturisită și de locuitori, păstrează „șanțurile așa de înalte și adânci, încât abia poate trece peste ziduri săgeata”, două porți de fier, două punți ce se ridică: 1.700 de ostași turci aleși fac paza, fără femei; două moschei li stau deschise; 4.000 de Tatars și Turci locuiesc în suburbii (treisprezece moschei); 50 de case ale ortodocșilor, supuși „Patriarhului „episcop de Ismail”, au o singură biserică; Ragusani, venind, cresc numărul catolicilor. Pretutindeni îi trebuie unui misionar, ca Stanislavov, care

lucreaza încă din 1635, cunoștința limbilor „turcească, tătărească, românească”¹.

Pe acest timp Mihnea, Domnul muntean, care trimetea cu scrisori pe preotul chiprovicesean Grigore, cerea că episcop pe Gavriil Thomasi (16 Octombrie 1659)². De la acesta, care se intitula în 1660, „vicariu apostolic al Valahiilor amândurora”, avem un raport către nunțiu din Polonia, în care vorbește și de Țara-Românească și de Moldova.

În cea d’întăiu, la Târgoviște află biserica Maicii Domnului descoperita: Domnul, Grigore Ghica, se gândia s’o refaca. Sf. Francisc, al călugărilor din Bulgaria, reclădit cu același ajutor domnesc, fusese ars de Tataři cu doi ani înainte; era pustie grădina „făcută după datina italiană, de nu e alta asemenea în toată Țara-Românească”. Tommasi, cu trei-patru călugări, sta într’o căsuță, hrănindu-se din produsul viilor și din ajutorul de grâu al Domnului. La Câmpulung, unde clădirea Cloașterului, ca și cea din Târgoviște, ar fi fost făcută de Sf. Ioan de Capistrano, „pe vremea Doamnei Ecaterina, soția lui Negru Voevod, care era catolică”, vicariul răscumpărase, încă supt Constantin-Vodă, locul, cotropit de e-gumenul mănăstirii domnești, care distrusese zidurile. Se credea, și de-ai noștri, că minuni se fac în acest loc, și se aduceau luminițe de ceară, „mai ales Vinerea și în serbători”. La Sf. Iacob se făcea slujbă pentru biete patruzeci și opt de case rămase catolice, după ciumă. La București bisericuța o arseseră Tataři; zidurile cad la 1670³. La Râmnicul-

¹ *Ibid.*, pp. 264-6.

² *Ibid.*, pp. 268-9.

³ *Ibid.*, pp. 288-9, no. CLXXIX. Fusese afurisenie a lui Dosoftei, Patriarhul de Ierusalim, marele dușman al catolicilor.

Vâlcii, ruine arată locul bisericii.

În Moldova, la Bacău, biserica episcopală, „în mijlocul oraşului”, e dărâmată; a Franciscanilor ar fi fost zidită tot de Doamna Ecaterina”; la Cotnari e un misionariu ungar („Barkuzi”) şi doi Iesuiţi poloni; la Iaşi doi Iesuiţi (biserica e arsă), la Baia, cu biserică bună, un singur Franciscan, ca şi la Galaţi (nu se uită Brateşul şi Săbăoanii)¹.

Sa adăugim ca la 1689 arhiepiscopul de Sofia însuşi, Ştefan Conti, fugăr, căuta un adăpost în Târgovişte, ocrotit fiind de Constantin Cantacuzino Stolnicul, pe care l numeşte „binefăcătorul nostru şi protector al creştinilor noştri, care cu înţelepciunea lui cârmuieşte principatul muntean, boier vrednic de toată cinstea”²; aici erau să-l prade, în curând, Tatarii³.

Avem acuma din partea unui străin, misionarul Urbano Cerri, un raport către Papa Inocenţiu al XI-lea, de unde putem culege unele informaţiuni noi interesând amândouă ţerile noastre⁴.

Şi acestui călător i se pare că Ţara-Românească, reşedinţa ei şi Curtea Domnului sânt în mare dezvoltare, întrecând mult Moldova sărăcită prin războaiele turco-polone. Şi aici erau luterani veniţi din Ardeal, cari serviau pe lângă Domn, şi mulţi catolici: şi în armată ar fi elemente catolice. În Bucureşti se

¹ *Ibid.*, pp. 268-70.

² *Ibid.*, pp. 306-7.

³ *Ibid.*, p. 308 şi urm. Moare la Sibiu (*ibid.*, p. 313). Pentru ilie Matejanich, sol al Brâncoveanului la Împărat, în 1698, *ibid.*, pp. 321-3. Catolici fugari la Olăneşti, *ibid.*, pp. 318-9. Cf. *ibid.*, pp. 316-7.

⁴ În Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari* (din „Buletinul Societăţii Geografice“).

găsesc mulți Evrei și Turci, dar Evrei din Turcia, bogați, veniți împreună cu celelalte elemente din Orient. Catolicii, spune el, se găsesc supt autoritatea arhiepiscopului de Sofia, care în momentul acela nu era în țară, și astfel vicariul Antonio Stefani îi ținea locul. Arhiepiscopul, de altfel, ședea mai mult la București decât în Bulgaria, unde nu se simția în siguranță. Ni se spune că era încunjurat de călugări franciscani observanți din Bulgaria. Antonio Stefani va fi înlocuit în curând de episcopul titular Stefano Conti, un Italian.

În ce privește biserica, ea era ruinată de Tătari. „de pe urma ultimelor împrejurari”, ceea ce înseamnă ca raportul este cam de la 1689, pentru ca la această dată Tătarii prădară, la începutul Domniei lui Brâncoveanu. În general țara — dacă nu Capitala — suferise foarte mult din cauza războiului.

Cerri adaugă ca ar dori să aibă doi-trei calugari. ca să-i întrebuințeze la creșterea copiilor pe cari acești „schismatici”, chiar boierii cei mai mari, i ar trimite la școală, spre marele folos al religiei catolice. E foarte onorabil pentru boierii noștri că doriau să aibă pentru copiii lor nu numai educație în sens oriental, la școală nouă a lui Șerban-Voda. cea mai celebră din tot Orientul, cu profesori aduși și din Trapezunt.

De aici se trece la Moldova, cu privire la care se dau unele lămuriri de folos, chiar și istorice. E vorba de Ștefan-cel-Mare, pe care scriitorul îl numește Ștefan-cel-Bun și se pretinde ca ar fi avut soție unguroaică, ceea ce este inexact. (Alexandru-cel-Bun ar fi avut de soție pe o catolică: Margareta, din Ardeal. apoi are pe Lituană Ryngalla). Ni se spune că în țară sânt zece biserici catolice nouă: cea din Cotnari

are și venituri, dar în general bisericile sânt în mare sașacie și au nevoie de ajutor. Călugării cari servesc sânt Franciscanii conventuali, și între dânșii se pomenește unul care a stat douăzeci de ani în țară și este autorul unui catehism catolic alcătuit în românește și publicat cu litere latine (Vito Piluzio).

Se mai vorbește de biserică din Bacău, care fusese episcopie și pe care o mâncase apa. Domnul avea un secretar catolic de la Camenița și era prielnic intereselor catolicilor. Se mai pomenește de dreptul de protecție pe care-l avea regele Poloniei asupra Bisericii moldovenești: episcopul catolic de Moldova era în acea vreme de nație polonă, dar îl represintau mișionari franciscani, de cele mai multe ori italieni.

Nunărul catolicilor era de 4.000. Invățătorii lor, Iesuiții poloni, din Iași, cu cari am făcut cunoștință înainte, plecaseră din cauza războiului, de și aveau de gând să revie. Dacă Piluzio s'ar fi așezat, cu Italianii lui, la noi, seria de neasimilabili s'ar fi închis și această Biserică ar fi fost ce trebuia să fie — și trebuie să fie și în momentul de față—: dacă nu tot românească, condusă de Români, cel puțin latină, cu represintanți ai catolicismului veniți din țerile legate de noi prin rasă, limbă, cultură, tradiții și interese.

După Bandini mai întâlnim încă un călător care, într'o situație oficială catolică asămănătoare cu a aceluia, se poartă prin țerile noastre, dar fără a fi lăsat o descriere de călătorie. E vorba de un episcop de Marcianopol, titlu vechiu al unui oraș care e socotit că ar fi fost pe locul unde se află astăzi Varna, și care episcop nu resida în mijlocul Turcilor, ci-și cănta sălaș în alte părți. El se sprijinia pe

Franciscanii bulgari, foarte numeroși, caci vechii pavlichieni, bogomilii, au fost prefăcuți de Biserica catolică în catolici adevarați. Episcopul de Marcianopole era un Slav și el, Petru Parcevich, și s'a purtat prin părțile noastre la 1655-7, fiind cerut de Domnul Moldovei ca administrator al diecesei moldovene¹, apoi, ca vicariu episcopal în Moldova, la 1668-73: avea o misiune în raport cu războiul turco-polon, și anume aceia de a câștiga pe Domnii noștri pentru rebeliunea împotriva Turcilor. Și, de fapt, în Moldova unul dintre Domnii cari se intercaleaza între stăpânirile moldovenești ale lui Duca-Voda. Ștefan Petriceicu, a trădat de-a dreptul, mai ales după ce suferise anumite jigniri insuportabile din partea Pașei Ibrahim. Intrând în rândurile Polonilor, el s'a adăpostit o bucată de vreme la aceștia, cari au încercat să-l restabileasca în Scaunul Moldovei, unde a stat câteva luni numai pentru ca apoi să părăsească definitiv țara și să-și caute locuința în tre străini².

La Genova se păstrează până acum o scrisoare a lui Petriceicu în legătură cu planul lui: scrisoarea în sine e foarte interesanta pentru că Domnul Moldovei arata pe larg dorința-i de a rămânea unit cu creștinii ca să poata restabili țara în vechile ei hotare, recăpătând acele raiele ale cetăților de pe Nistru, Tighinea, sau de la Dunărea-de-jos, Chilia și Cetatea-Albă, care fusesera înstrăinate³. Reluând, va să zică, un ideal care fusese și al lui Petru Rareș

¹ Fermendzin, *o. c.*, p. 248, no. CXL1.

² Cf. Pejacsevich, *Peter, Freiherr von Parcevich*, în „Archiv für österreichische Geschichte“, LIX (1880), pp. 248-9, 337 și urm., 538. V. Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 248-9; *Studii și doc.*, I-II, pp. XLIII, 157-8 și IX, p. 150 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 150-1.

și al lui Aron-Voda, el venia să se lege de cauza creștină, de care, pentru aceleași motive, se va lega și Dimitrie Cantemir, numai ca să fie țara din nou cum fusese înainte.

În ce privește pe celalt Domn, din Muntenia, în momentul când a trădat Ștefan Petriceicu, el era mai precaut, și, când s'a dat lupta de la Hotin, n'a ajutat pe Turci de loc, ci s'a prefăcut „rătăcit”, iar, când a văzut că biruința lui Ioan Sobieski nu aduce înlăturarea stăpânirii turcești în această regiune, a trimis o scrisoare Marclui-Vizir, explicându-i cum s'a zăpăcit în momentul acelei lupte, dar că rămâne credincios Sultanului și foarte gata să și reocupe Scaunul¹.

Venim acum la doi călători dintre cari unul a fost în Moldova, iar celalt în Muntenia, și acesta din urmă a lăsat ceva în scris. Cel din Moldova și-a cuprins descrierile lui într'o expunere mult mai largă. Este tot un Iesuit, d'Avril.

Călătoria lui este în legătură cu un foarte puternic amestec al Ordinului în rostul țărilor orientale, amestec pe care l-a provocat un mare eveniment în istoria universală: apărarea Vienei împotriva lui Cara-Mustafă, zdrobirea în luptă a armatei turcești și pe urmă întreaga serie de expediții care au ajuns la ținta dorită, de a câștiga Casei de Habsburg cea mai mare parte a provinciilor Ungariei de odinioară, supt conducerea lui Eugeniu de Savoia — căci regele Poloniei Ioan Sobieski, despresurătorul, se retrăsese scârbit de politica austriacă — ca și a altor personalități din istoria războaielor europene în a doua jumătate a veacului, a unui principe de Lotaringia,

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, I, pp. 294-5.

a unui markgraf de Baden, Ludovic. Luptele continuă până la pacea de la Carlovăț, în 1699.

Am spus că acest războiu a fost provocat de Iesuiți. În adevăr, ei aveau pe lângă Impăratul de atunci un rol extraordinar de important. Dacă supt Mihai Viteazul, când Imparat era Rudolf, acesta stătea întru câtva la dispoziția sfătuitoților săi catolici, a confesorului și a altor persoane din cler, supt noul rege al Ungariei Matthias situația s'a schimbat puțin, dar numai pentru ca pe urmă supt Ferdinand al III-lea să revie la această influență, încă mai puternică, provocându-se Războiul de treizeci de ani. Iar în tot cursul acestui războiu Casa de Austria n'avea decât un singur aliat: Papa, a cărui cauză se apăra, și Scaunul roman, pe acest timp, însemna Ordinul Iesuiților.

Mentalitatea iesuită fiind cu totul deosebită de mentalitatea naiva a Franciscanilor, de la Iesuit ne putem aștepta la considerații științifice și la intenții politice. D'Avril nu vine deci să ne cerceteze ca un om curios. Pe când din tot ce are Moldova nu este un lucru care să nu-l intereseze pe Bandini, pentru d'Avril interesul e mai restrâns: el vine în părțile acestea ale Moldovei pentru scopurile Ordinului său, pentru lupta pe care catolicismul o duce împotriva Turcilor, spre cea mai mare glorie a papalității. Recomandat de Hatmanul polon Iablonowski, călătorul nu intră pe la Camenița, unde în curând niște negustori armeni vor fi prădați de Tatauri, ci prin Moldova, cu o escortă de treizeci de călăreți români. Astfel de la castelul Iablonow se ajunge la Câmpulung, ocupat de Poloni, trecând prin pădurea mlăștinoasă a Bucovinei, infestată de tâlhari.

Un interes real pentru noi nu putem găsi la d'Avril, și ni pare rău că n'a avut nici timpul, nici dispoziția

de a vedea mai multe lucruri în Moldova, pentru că Moldova lui Constantin Cantemir era fără îndoială o țară cu caracter deosebit de ce cunoaștem până acum, de pe urma războaielor între Turci și Poloni.

Ioan Sobieski, în afară că permisesse prin victoria sa în 1674 lui Ștefan Petriceicu fugară să ocupe o clipă Scaunul Sucevei, a făcut două expediții în țară, una anterioară datei de 1689 a venirii lui d'Avril, expediție care l-a dus până în Bugeac, unde s'a prăpădit cea mai mare parte a armatei lui, în pustietatea fără hrană pentru cai și apă pentru soldați (a doua îi va aduce stăpânirea întregii Moldove dintre Siretiu și munte). Există însă chiar după campania întâia, din 1686, o Moldovă polonă, cu acest Câmpulung bucovinean și cu mănăstirile de pe acolo, care erau la dispoziția ofițerilor regali, și avem o întreagă corespondență pe care rottimeisterii (comandanții de ceată) și horonjii, ofițerii inferiori, ori namesnicii o trimeteau la oamenii din Câmpulung pentru afaceri de vecinătate, și de la o bucată de vreme strainii ajunseseră să învețe românește, ba chiar să scrie în limba noastră, cu litere latine și cu ortografia polonă. Și să mai adăugim faptul că între dâșii existau și Români cari slujiau în armata polonă, ca marele viteaz Turcul sau Turculeț, al cărui nume l-am găsit scrijelat pe picturile de la Sucevița, ori ca acel Davidel sau Davidencu, care ar fi vrut să fie Domn în Moldova, cu ajutorul Polonilor. Căci dorința de luptă a tineretului moldovenesc și muntean din vremea aceea nu era îndestulată prin aceea că puteau merge cu Duca-Vodă să sape șanțuri sau să îndeplinească funcțiuni de străjeri în armata ce încunjura Viena, ci acel tineret voia războiul în adevăratul înțeles al cuvântului, cu lupte, cu primejdii, cu distincții, onoruri și glorie.

D'Avril lauda Moldova, „una din cele mai frumoase și mai plăcute țeri din Europa”, cu apa Moldovei, „care șerpuește aproape ca Seina”; dar țara e puțin locuită din cauza prăziilor turco-lătărești: în Răsărit oamenii stau ascunși prin bordeie.

Când, cu o nouă escortă, de la Câmpulung, d'Avril și tovarășul său, Beauvoillier, ajung la Iași și prezintă scrisorile de recomandatie, ei sânt salutați de un secretariu domnesc, în casa ce li se hotărâse ca reședința. Carata cu cizzeci de ostași care vine să-i iea pentru audiența aduce și pe „fiul Marclui-Logofat” ca tălmăciu.

Notăm că atunci cei mai învățați Moldoveni faceau studii peste granița Nistrului. Miron Costin învățase la Bar, nu departe de Nistru, și știa polonește întocmai ca un localnic. Ba, când voiă să deie ceva de un caracter mai ridicat, întrebuița limba polonă: dacă în românește a scris Cronică țerii, mai ales amintiri de-ale lui, în limba polona a compus, pe lângă un resumat din istoria Moldovei, și un poem cu oarecare valoare în dezvoltarea literaturii regatului, poem care poate sa aibă importanță și pentru noi, pentru că exprimă cu cea mai mare energie și cu o mândrie deosebită ideea originii noastre romane și unitatea neamului românesc. Înăuntru se găsește aceeași tendință pe care o întâlnim și în scrisoarea lui Ștefan Petriceicu: de a se refăce Moldova în hotarele cele vechi. Fratele lui Miron Costin, Hatmanul Velișcu, avea aceleași vederi, iar, în ce privește pe fiii lui Miron, crescuți la Iesuiții poloni din Iași, toți se formează în spiritul polon. Mai târziu Hatmanul va fi onorat din ordinul bătrânului Cantemir, și el, de alminterea, un fost soldat și ofițer inferior polon, pentru ca îndată Miron Costin să fie taiat lângă casa lui de țară din ju-

dețul Romanului, pentru aceleași legături cu Polonia.

De subțiori, ca în audiențele la Sultan, cei doi clerici sânt duși, printre ostași în arme, pe treizeci de trepte, în sala Divanului. Aici d'Avril trece printre boieri, salutându-i, pentru a se înfațișa în „sala Tronului”, plină de lume, și a vorbi două ceasuri cu simplul Domn care se iscalia cu ajutorul unei table de lemn. Cantemir i-ar fi tratat prietenește și pentru calitatea lor de matematici. Pe atunci Iesuiții află de tratatul Moldovei cu Impăratul, care-i garantează existența politică supt condiția vasalității și unui tribut de 50.000 de scuzi pe an, a primirii de garnisone germane în cetăți contra ocupației polone, a moștenirii tronului prin fiii lui Cantemir, a libertății cultului catolic. D'Avril găsi chiar la Iași pe trimesul imperial care încheiase actul.

După opt zile, druneții pleacă, și mai frumos salutați decât în ceasurile venirii. În patru zile, d'Avril era la Galați, de unde pe o barcă va merge în tabăra turcească¹. Pe dânsul îl interesau asemenea lucruri, fiindcă pe vremea aceea ambasadorul frances la Constantinopol negocia pacea între Turci și Poloni, și-l mai interesa și faptul că erau partizani poloni în Moldova — și aceasta însemna în același timp că aceiași oameni urmau să fie și ocrotitori ai Bisericii catolice.

În cursul războiului după despresurarea Vienci, se întâlnesc neconținut negocieri cu Impăratul. Când trupele acestuia ajunseră la granița Ardealului, când, supt comanda generalului Veterani, pătrunseră și în Serbia, ocupând Cladovo, țerile noastre s'au gă-

¹ Papiu Ilarian, *Tesaur*, I, p. 1823 și urm. Cf. P. P. Panaitescu, în Berechet, *Spicuitor în ogor vecin*, III, p. 51 și urm.

sit înaintea alternativei de a fi pradate ca dușmane, de soldații imperiali, sau de a se înțelege cu Imperatul pentru a nu fi pradate și pentru a capata o situație politică superioară celei de până atunci. Șerban Cantacuzino, fără cea mai mica îndoială, a intrat în negociații cu Imperialii. Veniau aici trimeși de-ai Impăratului din Viena, călugari catolici din Ordinul Franciscanilor sau Iesuiților, Francesi ca Antide Dunod, Italieni ca Del Monte și însuși episcopul catolic de Nicopol, Antonio Stelani. Șerban-Voda era foarte ambițios, stăpânind tiranic familia sa, boierii săi, țara sa, nu tocmai iubit de frații săi, pentru care ei au fost chiar învinuiți că l-ar fi otrăvit, vulturul Bizanțului nelipsind din pecetele lui, și mi s'a părut chiar că recunosc în doua litere adaugite la titlul lui doi *T*, cari ar însemna: Țar Țarigradschi. Impărat al Țorigradului—, ar fi visat să ajungă Impărat la Constantinopol. Dar, când negocia cu Impăratul, el era un om de foarte mare socoteală; primia propunerile, le examina, răspundea cu alte propuneri și, când s'au fixat condițiile în care s'ar putea închina către Nemți, el a cerut ca Domnul să fie stăpân în țară, boierii, clerul să-și păstreze privilegiile, hotarele să rămâie neatinse, și pe lângă aceasta să i se dea lui Anlașul și Făgarașul din Ardeal și chiar unele localități bănățene care s'ar fi adăugat posesiunilor acestora.

În ce privește Moldova, însă, situația lui Constantin Cantemir era cu totul alta. Șerban era șeful unei familii puternice și bogate, era un boier de o mare bogăție și influență, de un talent politic notabil, și, natural, când el venia ca Domn prin propriile lui mijloace, putea vorbi altfel decât venind la cârma în condițiile de neprevestită infeodare turcească a lui Cantemir. Șerban era înrudit cu vechea dinastie și

purta numele lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul, ca unul ce se cobora din fata aceluși Radu Șerban, pe când Cantemir nu era decât un biet răzeș din împrejurimile Fălciului, trăit în împrejurări foarte modeste, fără niciun fel de cultură, redus a iscali cu un tipar de lemn. Domnul Moldovei era un om absolut simplu, petrecând astfel încât să i se poată spune: „cu păharul îndesește și cu birul mai rărește”, ceia ce permitea toate glumele Costineștilor împotriva lui, fără niciun fel de ținută politică, fără niciun fel de concepție, el afla plăcere doar să i se cetească „Alexandria”, din care cauza pe unul din băieți îl și botezase Antiol. Numinț în Domnie de comandantul armatelor turcești din Dobrogea, Soliman, care-l cunoștea de multă vreme, a fost și aici un soldat bun, bălând pe Poloni la Boian, iar, când a venit Sobieski întâia oară, s'a retras, neconsimțind să încheie o învoială cu regele, care era gata să-l recunoască Domn al Moldovei, pe dânsul și pe toți copiii lui. Dacă totuși la un moment dat Constantin-Vodă încheie un tratat cu Împăratul din Viena, i s'o fi părut că Polonii nu sânt așa de siguri cum sânt Germanii, și prin urmare ceia ce a refuzat Polonilor, poate și din dușmănie față de Costinești, a admis Împăratului austriac. Precum, în Muntenia, mai târziu, Șerban Cantacuzino însuși a trimis pe călugărul Isaia din Ierusalim la cei doi Țari, Fedor și Ivan, cari au fost înlocuiți pe urmă de Petru, și acesta s'a și întors cu înțelegerea primită, însă prea târziu, după moartea Domnului său,

Antide Dunod nu iscălește rapoarte privitoare la Țara-Românească, dar avem, tipărit în vechea istorie a Moldovei și Țerii-Românești a lui Engel și reprodus de acolo în „Magazinul istoric” al lui Lau-

rian și Bălcescu¹, un foarte bogat raport privitor la organizarea principatului muntean pe la 1697², fără nume de autor. De sigur că nu trebuie să caute cineva pe autor printre călugarii catolici din țara, cari erau de obicei oameni foarte simpli, de și poate să vie de la dânșii o Istorie a mănastirii de Franciscani, a „Bărăției” din Târgoviște, scrisă mai târziu latinește, fără legatură cu interesele politice pe care le examinăm acum³.

Ca avem a face cu oexpunere a unui călugăr catolic, nu-i nicio îndoială, căci este o parte întreaga care privește numai interesele catolicismului la noi. Ele se urmăresc în toate părțile unde se mai pot găsi: până la cei 1.000 de *dărăbanți* (odată 2.000, pedestri români de pază la Curte, dar puși la lucru de case, de lemne, de iazuri pentru Căpitan și Agă, cărora li se zice „Papistași” de pe vremea când erau Sârbi din Dalmația (la Domnie păzesc lefegii sași; din seimeni, „Bulgari, Greci și Sârbi”, au rămas doar o mie⁴).

La Câmpulung exista pe vremuri⁵ o foarte importantă colonie catolică din secolul al XIII-lea, și în arhivele bisericii catolice de acolo se păstrează încă acte privitoare la această colonie, precum și la istoria orașului în general; și din acele acte se vede dispariția înceată a acestor catolici, cari, prin căsătorii sau în dorința de a ocupa funcții, părăsiau Biserica lor și treceau la a țerii. Călugărul nostru

¹ Vol. V., p. 33 și urm.

² V. Iorga, *Cronicile muntene*, în „Analele Academiei Române”, XXI, pp. 127-9.

³ Hasdeu, *Arhiva istorică*, I³, p. 46 și urm.

⁴ Fustașii cu suliți fac numai funcție de paradă; au un iuzbașă de nume turcesc, în frunte.

⁵ V. vol. I.

urmărește și rămășițele organizației religioase catolice de acolo. De oare ce cultura lui este destul de serioasă, de oare ce se vede că a frecventat pe Domn, că a fost în legatura cu boierii, trebuie să admitem că era o personalitate de oarecare importanță. Am arătat aiurea¹ că nu poate fi vorba de altcineva decât de Italianul Del Monte, întovărășitorul lui Antide Dunod.

Se dau știri acolo despre Domnia slaba a lui Antonie-Vodă din Popești, o „umbră de Domn”, în locul lui domnind Banul Mareș și Logofatul Radu Crețulescu, despre „marele tiran și foarte lacom” care a fost Duca și mai ales despre Șerban Cantacuzino, asupra căruia se revarsă toată ura, pentru că a prigonit pe catolici: „A vrut să meargă pe cărările lui Duca. Duca a făcut calea sau cărările pe care abia putea merge pedestru, dar Șerban a crescut de treizeci de ori calea, pe care și patru cărușe se pot întâmpina și merge înainte”. Și se citează cazurile de cruzime ale lui, față de judele catolic din Câmpulung, față de boierii Drosu, Vâlcu, Hrizea; cei mici sânt căzniți a scoate din județe biruri prea mari. De fapt, amestecându-se în toate și hotărând toate, el e „Domn, el Ban, el Vornic și toate celelalte”.

Partea cea mai interesantă a expunerii călugărului catolic este aceia care privește organizația principatului muntean pe această vreme. Alții vin la noi numai în trecere și văd doar câteva lucruri de suprafață; acesta a avut ambiția de a da un fel de conspect al dregătoriiilor muntene. Pentru prima oară întâlnește cineva, într’o formă mult mai bogată decât la Bandini, și pentru Muntenia înșirarea tuturor func-

¹ Iorga, *Cronicile muntene*, I. c.

șilor, cu toate atribuțiile dregătorilor. Și nu numai că se înfățișează starea dregătoriilor de la noi în vremea aceea, dar se mai adaugă ceva: clasele deosebite ale populației sânt studiate așa încât de la dânsul se pot căpata știri de o autenticitate absolută în ce privește rosturile boierilor și ale țerănimii în genere, ca și ale acelei părți a țerănimii care se desfăcuse de cealaltă și, desfăcându-se, are o situație privilegiată. Ca, de pildă, cei supuși acum Păharnicului, cari plătiau un bir deosebit și erau scutiți de o mare parte a sarcinilor ce apăsau asupra celorlalți, și aceasta din faptul că îndeplineau funcțiuni militare, calărașii Spătarului, 4-6.000, cari dau bir prin „cruce” de doi până la patru (de unde „cruce de voinic”, când unul singur face ca ei toți, mazilii „Serdarului de mazilii”, dregător nou, scutelnicii, câte patru până la opt de „cruce”; vorniceii, vistierniceii, păhărniceii, postelniceii ori așa-numiții „roșii de țară”, cari se întâlnesc de pildă în vremea lui Mihai Vi-teazul, la cucerirea Ardealului: „o foarte frumoasă armată”, spune un izvor.

Ca spirit, scriitorul urăște nu numai pe Domn, dar și țara, Românii părându-i „ambitioși, trufași”, mincinoși, și, din sărăcie, „nestatornici și iubitori de schimbări, înșelători ca Grecii și nerușinați ca Țigani”, ale căror femei cresc pe copii. Sărăcia e mare: se văd țerani trăgând la carul cu lemne alături cu boii.

Dintre localități se descriu, fiind centre catolice, pe scurt, Târgoviștea cu zdravăna Curte, Râmnicul, Câmpulung, Baia-de-Aramă, cu mine exploatare. Abia de mai sânt la Câmpulung zece familii catolice; la București ceva ostași, trei negustori (din cei o sută, cu bir special, de șase sute de lei pe an, normal), de la Chiprovaci în Bulgaria și un

secretar polon din Moldova¹. Se recomandă Imperia-
lilor și punctele de întărit: între altele, Cetatea lui
Negru-Vodă.

Aceasta fără a pomeni în deosebi pe megieșii încă
liberi în fața *rumânilor*, moșteniți sau cumpărați,
dar — se spune lămurit — *numai bărbații*.

Adăugim că la 1685 trecea pe la noi un călugăr
italianizat din Bulgaria, Soimirovich, Bulgar sau Sârb
dalmatin, — e greu de precizat. Era episcop latin
la Prizren: de la dânsul se păstrează și unele însem-
nări de graiu românesc din Peninsula Balcanică.

Cel mai vechiu călător polon din secolul al XVII-
lea care ni-a lăsat descrierea țărilor noastre străbătute
de dânsul și-a redactat opera în limba lui maternă,
și o putem analiza numai după un resumat român².

Sigismund Lubieniecki, tânăr secretariu al unei
misiuni polone la Constantinopol, a lui Wojciech
Miaskowski, ajunge cu alaiul la hotarul Moldovei
în ziua de 3 Mart 1610, cu un pașaport, datat
26 Februar, al lui Vasile Lupu. Intrarea în țară
se făcea pe la Ștefănești, unde tot mai păzia, ca
supt Movilești, un pârcălab moldovenesc cu câțiva
Cazaci în serviciul Domniei. Pe la satele Tabăra și
Cârnicieni, cu amintirea luptelor de la Țuțora, ale
lui Zolkiewski, Hatmanul polon chemat la Gașpar-
Vodă Gratiani — urmele se cunoșteau încă în pă-
mânt—, se atinge Iașul, în preajma căruia apare
fratele lui Vodă, Hatmanul, cu Logofătul, alți boieri
și șase steaguri de Cazaci, precum și oaste, cu mu-

¹ Pentru a reface biserița catolică Chiproviceni dau 300 de
lei, Domnul, Grigore Ghica, 40, Banul Năsturel 20. Șerban, și ca
Spătar și ca Domn, împiedecă lucrul și iea materialele.

² D. Grigorovitz, în *Arhiva societății științifice și literare
din Iași*, XI, p. 456 și urm.

sica. Inceptorul în ale diplomației se mira ca Voda însuși n'a ieșit înaintea oaspeților săi. Păcat c'a n'avem nici copia, nici traducerea paginilor despre Curtea lui Vasile ca și despre înfățișarea Iașului. Drumul de întoarcere se înseamnă prin Scânteie, prin Vaslui, unde se văd încă rămășițele Curților lui Ștefan-cel Mare, prin Bârlad și Focșani. Primimirea e judecată neprietenoasă. mai ales în raport cu aceia care se întâmpină peste Siretiu, la Munteni, unde carățele sânt trecute prin vad de locuitori. La Râmnicul-Sarat așteaptă pașaportul lui Matei Basarab, și boala de două zile a lui Miaskowski dă prilej să se spuie câte ceva despre oraș. Prin locuri bogate în vânat se ajunge la Buzau, cu suita de ostași. Pe la Gherghița se merge apoi la București, unde întâmpinarea e strălucită. Dunărea se trece la Silistra.

Venim apoi la un mare călător solemn, primit în pompoasă audiența la Domnul Moldovei, Antonie Ruset, urmașul lui Duca, și care, deci, poate fi pus alături cu aceia cari, cu câțva timp în urma, se putuseră apropia de Domni cu o altă situație decât a acestui biet Levantin, menit unei scurte treceri pe tron și unei lungi ispășiri în chinuri.

La 1677, după ce Francesii, negociind pentru pace, cum vom vedea¹, își ajunseseră scopul, vine la Iași acest ambasador polon cu o suită numeroasă, cu trufia obișnuită la solii regilor poloni, ducându-se la Constantinopol pentru a pecetlui pacea încheiată. Numele lui nu e însemnat în descrierea de călătorie, ci numai situația de Palatin de Kulm.

Solul ajunge la Nistru. Aici îl primește Pașa care

¹ Vezi mai jos, p. 57 și urm.

stăpâniă de partea cealaltă a râului, pentru ca Turcii se așezaseră, de pe urma războiului, dincolo de apă, de unde va rezulta că peste patru ani Duca-Vodă poate împlini rostul de administrator al Ucrainei. unde se vor scrie acte redactate românește, cu mărturii de Cazaci servind pe pârcălabul grec al lui Vodă.

Acolo, la Camenița, i se dă ambasadorului polon vin, tainul, 200 de piaștri — și, ca amanunt, verificându-se suma, se găsește cu zece piaștri mai puțin, la cari se adaugă alți zece pentru bacșiș. Înainte de a trece în Moldova Palatinul face oarecare constatari cu privire la situația Moldovei, arătând că, pe lângă tributul de 500.000 de piaștri, țara, după ce trecuse atâta turcime priutr'înșă, era absolut stoarsă, și se ruină, și mai mult de pe urma faptului ca Turcii se așezaseră acolo în Camenița, pe care n'au dat-o înapoi, decât la sfârșitul secolului, la pacea din Carlovăț (1699). Turcii din cetate jăfuiău țara cu aprovizionările lor: neconținut mergeau pe drumurile cu pâne, cu fân și alte lucruri de nevoie.

Antonie-Vodă scrie Polonului că ar fi bine ca, atunci când va sosi, să nu fie Turci lângă dânsul, așa încât să poată vorbi mai ușor și fără a fi bănuțit („affin qu'ils puissent s'entretenir et discourir ensemble plus aisément et sans soupçon”. Acesta confirmă iarăși cele spuse mai înainte: că Domnii noștri țineau foarte puțin la Turci; dacă acest Antonie Ruset, fără niciun fel de legătură cu țara, simplu om turcesc, venit de-a dreptul din Constantinopol, și era dispus a vorbi cu dușmanul de ieri al Impărației turcești pe ascuns, ni putem închipui ce era cu ceilalți.

Drumul către Capitala lui Antonie se face cu greu; fuseseră ploii multe, care desfundaseră drumurile de

comerț. La 25 Iunie Palatinul ajunge la Iași, și a doua zi își face intrarea în oraș cu strălucire, cum făcuse și la Camenița. Și lumea, care era foarte bucuroasă de ploile ce căzuseră după o lungă seceta, îl primia foarte bucuros, socotindu-l că aduce binecuvântarea lui Dumnezeu.

Logofătul, însuși Miron Costin, îi scrie, urându-i bun sosit și dorind să ajungă la bun capăt ambasada. Lângă oraș vine apoi întru întâmpinare însuși Domnul, „le duc de Valachie”, cu douăzeci de cai. Solul oferă lui Vodă locul din dreapta, dar acesta refuză. Secretarul care întovărășia pe Palatin, Rzewuski, salută pe boieri, și aceștia, adunați în cerc, salută prin gesturi făcute de toți în același moment, după datina politeței orientale. Ei formau o mică trupă, având un steag de adamscă roșie. Pe urmă vin în alaiu dragonii, ambasadorul și musica Domnului, care, ni spune călătorul, „sonnoient incessamment du hautbois, cornemuses et autres instruments à leur mode”. Era, se pare, ‘musică nemțească. nu cea turcească, Pe urmă vin douăzeci de companii de cavaleri și șase de seimeni, infanteriști, apoi alte șase companii de infanterie. Cu toții se așezara în rând pentru trecerea în revistă: „en bataille, à leur mode”. Clopotele orașului sună pentru primirea ambasadorului.

La despărțire, Palatinul se oferă să conducă pe Domn până la Curte. E dus apoi el până la corturi frumoase, cu covoare turcești, care sânt așezate supt Cetățuia, biserica ridicată de Duca-Vodă și păstrată încă foarte bine, puțin desfigurată prin caraghioasele turnuri; brâul, de o delicateță de linii pe lângă care cele de la Trei-Ierarhi par grosolane, e amenințat, azi, prin scurgerile de pe acoperișul fără streășină. Biserica era scumpă lui Duca, de oare ce cu-

prindea mormântul fratelui său și al unei tinere domnițe, din acelea care se văd pe zid, zugrăvite în costume apusene, de un pictor străin.

A doua zi ambasadorul e poftit la Curte. E întovărășit de o ceată de boieri și de fiii Logofătului Miron Costin, Nicolae, Pătrașcu și Ioniță, crescuți foarte bine la școala Iesuiților din Iași, așa încât știau latinește și polonește; cel mai mare, Nicolae, care era să fie și el cronicar al Moldovei, ține un discurs în latinește. Sânt de față și fiii Hatmanului, fratele lui Miron, Velișcu, care va fi tăiat de Constantin Cantemir; și ei știu latinește, ca unii ce învățau la aceeași școală. Apoi ambasadorul se duce la biserica lui, catolică, pe vremea aceia. deservită de acești Iesuiți poloni, iar mai târziu de Franciscani italieni. Asistă la o procesiune cu sfintele taine. Apoi se duce la Curte.

Curtea e orânduită după moda turcească. Din descrierea ce ni se dă aici se pot verifica știrile de până acum : se trece poarta întâiu, unde stau o samă de boieri, poarta a doua, unde așteaptă boieri și mai mari, gradat, până se ajunge la luminata față a lui Vodă. La scară așteaptă acesta însuși. Solul trece priu două săli unde erau mese mari, întinse, până în „sala tronului”, unde se vedea un divan vechiu, acoperit cu covor turcesc. Vine acum „o galerie cu balcon”, un cerdac, care duce la altă odaie, zugrăvită toată „à la hollandaise”. Pictorul, care la Cetățuia zugrăvise pe Domn și pe fratele lui, probabil că a fost întrebuințat ca să împodobească și casa de reședință. Se oferă dulceți, rachiu în păhare de cristal. Rachiul este găsit excelent; asupra dulcețurilor scriitorul n'are nicio părere.

Vodă se așează lângă ambasador și secretarul său. După masă se începe audiența. Antonie-Vodă, care trăise la Constantinopol, fără îndoială că înțelegea

limba italiană și limba latină. Solul arată scrisorile regelui. Pe urmă vorbesc de așezămintele din Polonia, de Curtea regală, și Palatinul cere Domnului serviciul de a i se transmite corespondența la Sniatyn și de a se îngădui reparația bisericilor catolice stricate. În același timp se vorbește și de prizonierii cari rămăseseră la Tătari, în timpul războiului.

Mântuindu-se audiența, ambasadorul pleacă din Iași spre Tighinea-Bender, reședința Serascherului, comandant al graniței. E condus de o escorta de onoare până la Hâncești. Desparțindu-se de dânsa, solul trimite o scrisoare lui Miron Costin, mulțumindu-i pentru primire. Trece apoi la tabăra turcească, unde este întâmpinat cu pompă foarte mare, dându-i-se un „ciorbăgiu” ca să-l întovărășească până la Constantinopol, împreună cu două companii de ieniceri călări și cu ceaș-bașa de la Camenișă.

Se descrie tabăra turcească și corturile de lângă podul pe Dunăre. În cale ambasadorul primește știință că Domnul a transmis corespondența precum făgăduise.

La 8 Iulie. Palatinul ajunge la Isaccea și descrie așezarea de pe deal, fără ziduri înprejmuitoare, uli țile strâmte, multe case, mai mult de lemn; vorbește și de palatul împărătesc, care servise de adăpost soției legitime și celei nelegitime a Sultanului. Aici sânt două moschei acoperite cu plumb, cladite tot pentru ca să aiba unde să se închine acele fețe luminate. La Dunăre se înalță un castel mare cu patru turnuri și ziduri înalte. Locuitorii sânt „Greci, Armeni, Bulgari, Evrei și Turci”. Ceia ce nu prejudecă asupra populației rurale, căci noi n'am fost locuitori de orașe în rândul întâiu, și de-a lungul Dunării lumea de prin sate era și atunci absolut românească. Pentru jumătatea veacului al XVIII-lea am

găsil, în adevăr, la Rēni însemnări pe cărți vechi, din care se vede că la 1770 în biserica Sfântului Dumitru din Babadag preotul era sau Grec, sau Român, iar cărțile bisericești întrebuițate, românești. Prăvăliile sânt sărace. În oraș stau ascunși o mulțime de robi luați din timpul războiului.

Interesul acestui călător este și acela că descrie, nu numai Dobrogea veche, dar și aceia care, din împrejurările știute, ni-a fost adausă prin tratatul din 1913. În Dobrogea veche se vorbește de Babadag, fără zid încunjurător. cu străzi strâmte. dar cu multe case de zid și patru moschei. De alminteri Babadagul este oraș sacru pentru Turci. cari au îngropat aici pe un santon, al cărui mormânt e obiect de venerație. Numai după Babadag, trecând un râuleț, se începe adevărata Dobroge¹. Aici populația era tătarească, populație în parte dispărută astăzi, căci ai noștri au venit de pe malurile Dunării și li-au luat locul. Sânt două sute de sate și o sută cinzeci de spahii turci cu proprietăți de pământ. Se înseamnă și satele: Muftu-câslasi, Inam-hari, Tariverdi, Caranasuf, Caraiun, Uzunalimari, Cotunalē, Fagimusli. Aici, în feuda fratelui Vizirului se găsește o moscheie acoperită cu plumb, un palat, grădini și vii. La 19 Iulie se ajunge la Bazargic, „une jolie petite ville”, fără ziduri, cu străzi pavate, strâmte, „un fort beau palais” și trei moschei.

Cum se vede, Dobrogea, în secolul al XVII-lea, avea o prosperitate suficientă pentru ca moscheile în centrele mai mari să fie numeroase și să existe și „palate”.

¹ Au-delà de la ville, à une lieue, il y a une petite rivière, où l'on passe sur un pont de pierre; là se commence le district de Dobrousz; Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 94.

II.

Călătorii războaielor turco-polone

Călătorii cari se înfățișează acum pot forma laolaltă un capitol deosebit din istoria acelor cari au străbătut prin regiunile noastre căutând, sau găsind fără să caute, informații privitoare la dânsule. Sânt aceia cari cercetează Țara-Românească și mai ales Moldova în legătură cu războaiele dintre Turci și Poloni, — pentru că nu sânt încă de acei călători cari să vie la noi din dorința de a ne cunoaște.

De la o bucată de vreme există o chestiune de interes general, am zice: european, care cuprinde și țerile noastre, și oameni din deosebite regiuni ale Apusului sânt îndemnați a veni în părțile noastre: e acest războiu turco-polon.

Dacă a fost vre-o țară care să fi evitat războiul cu Turcii, e fără îndoială Polonia. Pe când Ungaria a fost aproape necontenit în războiu cu aceia cari, fiind păgâni, erau indicați ca dușmani pentru un regat apostolic cu misiune de cruciată, cu Polonia nu era așa. Polonia e cu adevărat un regat național, întemeiat de la început de oamenii săi pentru scopurile lor, și care deci nu căuta neapărat în necredința dușmanului un motiv de luplă. Cât timp Polonii puteau să se ferească de dușmănia Sultanului, au făcut-o.

În tot secolul al XV-lea lucrul acesta se observa foarte bine. Ștefan-cel-Mare în cea mai mare parte a luptelor lui a fost lăsat fără sprijin de regele Poloniei, care a dat contingentul său numai în anumite momente și în condițiuni foarte modeste și foarte discutabile. Când, la sfârșitul acestui secol, Ioan Albert, fiul regelui Poloniei, vine în ajutorul lui Ștefan, o face în condiții care nu puteau să salveze independența Moldovei, și când același prinț, ajuns însuși rege, întrebuințează cauza cruciatei, planul de luptă împotriva păgânilor, intenția de a scoate din Moldova e numai un mijloc pentru a intra în țară, unde voiă să răstoarne pe Domn ca să puie în loc pe unul din frații săi.

În întâia jumătate a secolului al XVI-lea, iarăși, Polonii se feresc cât pot de orice ciocnire cu armatele turcești, căroră n'aveau ce li opune. Și, prin urmare, în loc să-i vedem colaborând cu Moldovenii împotriva Turcilor, pe vremea lui Petru Rareș, Sultanul Soliman primește plângerile lor contra Domnului Moldovei ca să-l răstoarne pe acesta, potrivit cu interesele polone, la Hotin și aiurea.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea fiind adus pe tronul Poloniei Ștefan Báthory, un Ungur, care fusese prinț al Ardealului ca vasal silit al Turcilor, noul rege se gândește ca, în legătură cu Cazacii și peste țerile noastre, să înceapă lupta menită a da regatului granița Dunării, idee împărtășită și de Cancelariul Ioan Zamoyski, care va rămânea, după moartea lui Báthory, factorul cel mai influent din țară, având, pe lângă ambiția Polonului, și sentimentele omului cult din Apus. omul Renașterii, față de barbarul profanator.

Această luptă, pe care regele Ștefan n'a avut vreme s'o pregătească, dar Ioan Zamoyski începuse a ●

pune la cale, când a așezat, la 1595, pe Ieremia Movilă în Moldova și a scos pe Mihai Viteazul în folosul lui Simion, fratele lui Ieremia, e apoi stârnită de Turci, de un tânăr Sultan, Osinan, care avea nevoie să-și câștige popularitate, mai ales în elementele militare: el face deci o expediție la Hotin.

I se răspunde prin acea invazie în Moldova a Hatmanului Zolkiewski, care duse la catastrofa retragerii din Basarabia.

Acum, după încercările acestea de cruciată la începutul veacului al XVII-lea, Polonia intră într'o fasă de adâncă decădere, provocată și de nesiguranța în ce privește succesiunea tronului. La un moment din dinastia de Suedia, dinastia Wasa, după Sigismund, adversarul lui Mihai Viteazul, și după Vladislav, fiul lui, vine ca rege Ioan Casimir, fratele lui Vladislav, un prinț care dusesese cu totul altă viață decât aceia care l-ar fi pregălit, cu toate recentele visuri ale unei noi cruciate ce ar fi dus armele creștine până la Constantinopol, pentru un rol de luptător în Orient, în împrejurări așa de grele. S'a început de atunci încă a se ventila ideia împărțirii Poloniei.

Pentru această împărțire era întâiu candidatul suedez, reclanând aceleași drepturi pe care le reclamase și le câștigase Sigismund Wasa, Carol Gustav: apoi prințul Ardealului, Gheorghe Rákóczy al II-lea, care spera și el să fie rege în țara unde stăpânise înaintașul său, Ștefan, și pe care o râvnise alt înaintaș, Gabriel Báthory.

Ardeleanul a făcut astfel o expediție la care au luat parte și Moldoveni și Munteni, dar care a mers rău, intervenind Tatarii, cari prind cea mai mare parte din oaste. Constantin Basarab și Gheorghe Ștefan și-au pierdut astfel tronul, dar nici Suedesii,

când au intervenit pe sama lor, n'au putut să-și ajungă scopul, de și au cucerit cea mai mare parte din țară, ajungând să-și impuie regele și în Varșovia.

Din toate acestea a rezultat o zguduire adâncă a regatului, și, pe când înainte chestia Poloniei fusese deschisă pentru creștinii din Apus, acum, după ce aceștia, Suedesi, Ardeleni, se dovediseră că nu pot să câștige Polonia în puterea dreptului de moștenire sau de cucerire, chestia Poloniei rămâne deschisă de partea cealaltă, de către Turci.

Pe de altă parte, acești din urină aveau nevoie de altfel de expediții: la începutul veacului, dinastia turcească fiind compromisă, fusese necesar ca un tânăr Sultan să încerce o mare lovitură de prestigiu în părțile Poloniei; în a doua jumătate a secolului, căzând și mai adânc nu numai dinastia, dar Statul otoman întreg, Marii-Viziri din Casa Chiupruliilor, o adevărată dinastie, au judecat că s'ar putea ajunge la o întinerire a Imperiului prin reluarea războaielor.

S'a încercat întâiu lovitura împotriva Germanilor din Imperiu, cu lupta de la Sankt-Gotthard, în care Turcii au fost învinși și siliți să primească o pace defavorabilă. Atunci, fiindcă lor li era indiferent pe cine atacă, și-au ales un dușman mai slab, pe care Europa apuseană nu putea să-l ajute așa de ușor, în Polonia slăbiți.

De și au suferit înfrângeri cum a fost cea de la Hotin din partea lui Ioan Sobieski, — pe vremea aceea, emulul lui Zamoyski era numai comandant suprem al armatelor regelui Mihail Wiszniewiecki, — ei au continuat războiul pentru războiu și regenerare, amestecându-se în el și Cazacii, Marele-Duce de Moscova însuși, și ajungând să se desvolte ca ele-

ment complementar cu războiul turco-polon un războiu turco-rus, cu o pace separată între prințul moscovit și Sultan.

După toate aceste explicații, venim la cea d'întaiu călătorie din această vreme, cuprinsă într'o carte din 1678, foarte rară, pe care, acum câțiva ani, d. general Vlădescu, atașat militar la Roma, a comunicat-o Academiei Române și care a format obiectul unui memoriu¹.

Călătorul acesta este Cornelio Magni, și cartea lui se cheamă: „Ce am putut culege mai curios și mai interesant în călătoria mea în Turcia”.

El spune că a cules știrile lui în doi ani de călătorie și locuință în acele părți. Astfel, el avea toată experiența trebuitoare pentru a judeca bine împrejurările de la noi, ca unul care străbătuse deosebitele provincii turcești, așa încât putea să-și deie samă de sensul unor anumite lucruri care ar fi rămas neinteligibile pentru cineva nepurtat prin locurile acestea. A fost în Cipru și în Smirna; a întovărășit chiar pe vestitul călător frances Chardin, a cărui descriere este una din cele mai prețioase cu privire la Turcia din veacul al XVII-lea². Foarte prețioase sânt știrile privitoare la situația creștinilor, în genere, din Imperiul otoman.

Când Sultanul Mohammed al IV-lea pleacă personal în expediție prin Moldova, reînviind campania pe care cu cinzeci de ani în urmă o făcuse înaintașul lui, Osman, Italianul caută să cunoască locurile noastre, și, având legături cu ambasadorul german și cu cel al Olandei, acesta vechiu prieten al Porții,

¹ Vol. XXXIII: *Un călător italian în țerile noastre.*

² V. Iorga, *Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928.

ca unul ce reprezintă o Putere ce nu se luptase niciodată cu Turcii, iar cel german găsiindu-se după ciocnirea cu Imperiul în situație de prieten, capătă scrisorile trebuitoare pentru ca să între în țară și să urmărească evenimentele ce se așteptau.

Pornește pe apă, de la Anghal, unde se culegea sare din apele mării și unde, în secolul al XVI-lea, fuseseră curțile vestite ale începătorului puterii și bogăției familiei Cantacuzino, ale lui. Mihail Cantacuzino, cunoscut sub numele de Șaitan-oglu, „Fiul Satanei”, care a fost executat acolo, în Anghal. E primit pe corabia unui anume Șaban-beiu. Trece pe lângă Varna, pe care o descrie în trecut, și de-a lungul coastei Dobrogei, pe care pe urmă o va vizita și pe uscat, cu sălașurile ei de Tataři și de „derviși”, căci de populația creștină nu vorbește. Observăm că, armatele Chiupruliilor mergând prin Dobrogea, începe a fi descrisă și această provincie, rămasă multă vreme ca un teritoriu cu totul necunoscut pentru călători.

La Magni, Chilia, care de atâta vreme nu atrăsese atenția nimăruia, e înfățișată ca un loc foarte mare, destul de bogat în toate, afară de vinuri. Are un castel frumos, cu turnuri multe, în care se păstra artilerie. Se pomenește și cea biserică din vremea lui Ștefan-cel-Mare, refăcută de Vasile Lupu. „Am văzut în multe locuri”, spune el, „felurite arme genoveze sculptate în marmură, cum se văd la Galata”, vechea colonie genovesă a Perei. Aici erau și mari pescării de morun, de care se vorbea în secolul al XVI-lea și lui Fourquevaux și altor călători de pe la 1570-80. Un singur lucru îl supără acolo pe călătorul nostru: marele număr de „țințari, turbați, de o mărime nemăsurată”; „zanzare arrabate, di smisurata grandezza”.

În fața Chiliei se află flota turcească, iar în Chilia însuși stăteau pentru nevoile expediției optzeci de lunuri.

De aici se trece la Isinail-Smil: aici iarăși apare castelul turcesc, „destul de bine clădit, cu mulțime de locuitori”. Orașul aparținea Marelui-Eunuc, lui „Câzlar-Aga”, care-i culege veniturile.

Magni mai pomenește de o localitate care nu poate fi identificată, — de sigur că a încurcat-o cu Vasluiul pe care l-a văzut doar mai târziu — și menționează apoi Isaccea și cu Satul Nou din vecinătatea ei. Aici se coboară de pe corabie și pornește pe uscat, întrebuițând o harabă din cele obișnuite în regiunea Bugeacului până în momentul de față, o simplă căruță de lemn, cu caii prinși de funii. Astfel ajunge drumețul la Reni, unde găsește tabăra turcească, putând constata disciplina perfectă din armata Sultanului. Oricine-și permitea să se atingă de avutul sau de persoana locuitorilor era imediat pedepsit și executat; capetele vinovaților stăteau în pari, pentru ca elementele militare ce ar veni pe urmă să vadă ce pățesc prădătorii. Cortul împărătesc e descris cu de-amănuntul, dar nu e motiv să insistăm asupra descrierii, cu moscheia la care se închină Padișabul, cu ceasornicul, european, de pus în legătură cu cel ce se putea vedea în Iași, la Curte, etc.

Tesaurul imperial „haznaua”, la care erau înhamate trei sute de cămile, trece înaintea lui Magni, care vede pe Sultanul însuși, om încă tânăr, întunecat la față, altfel cu înfățișare nobilă, luxos îmbrăcat în haină cusută numai în mărgăritare și pietre scumpe, iar la turban cu un surguciu admirabil. Călăria pe un cal alb nervos, slab, „de parcă ar fi fost mâncat de muște”. Cu el mergea toată Curtea, după vechea

datină a Osmaniilor, și pe urmă haita de câni care-l întovărășia pentru vânători, de și Vizirul făcuse a se mai îneca un numar pe druin. O sută cinzeci de cămile duceau bucătăria Sultanului. Pentru luminarea corturilor erau 6.000 de mataragii, ținători de torțe, arabi. Coranul era dus — căci se considera expediția ca sacră — pe o cămilă bogat împodobită, încunjurată de derviși cari săltau. Și Magni înșiră deosebitele elemente ale armatei turcești: ieniceri, spahii, iar, dintre cele noi: voluntarii, purtătorii de halebarde sau „satârgiii” și alții. Musica mehterilor urmează pe stăpân. Și totuși, în atâta mulțime, ni spune călătorul, nu se auzia seara altceva decât vre-un nechezat de cal ori vre-un tânguit de cămilă.

Un singur drum se urmă, și du era îngăduit nimănu-i a-l părăsi, supt cele mai grele pedepse, așa încât lumea stătea în toată liniștea și răgazul la vetrele fiecăruia, afară de satele care aveau misiunea de a aprovisiona și îngriji armata, cea de pe „șleau” sau drumul cel mare. Călătorul constată astfel respectul persoanelor și averilor, al sătenilor și ogoarelor. La Tuțora se trece în revistă toată armata. Asistă de departe Italianul, care descrie regiunea frumoasă, încunjurată de dealuri „suave”.

De și era în Iulie, vremea fusese destul de rece, și el crede că de aceia se mai purtau blăni, care însă erau ținuta de gală în Orient. Șesul Tuțorei era împodobit cu iarbă ca prin Maiu în Italia. Aici a văzut trecând Sultanul, al cărui rubin roșu de la surguciu a fulgerat înaintea lui. După aceia intră în Iași. Aici, în apropierea orașului, pe deal, vede armata românească, pe care o vom întâlni îndată și în alte descripții. Această armată se întrebuița pentru făcut poduri și șanțuri, pentru străji. Cuprindea 15.000 oameni. Moldovenii erau îmbrăcați în roșu, iar

Muntenii în galben, — o uniformă măcar în ce privește colorile.

În Iași se notează ulicioarele strâmte, cu case mici având acoperișul țuguizat făcut din șindilă. Cele câteva hanuri erau absolut pline, cum își poate închipui cineva când tot Orientul se pusese în mișcare pentru expediție. Magni găsește adăpost numai la călugăriii iesuiți, cari locuiau într'o casă făcută din nuiele. De alminteri și celelalte case erau din paiantă murită cu lut. De jur împrejur casa Iesuiților era încunjurată cu un gard bătut cu noroiu, „pertiche impastate di fango”, sămănând cu casele țărănești din Italia. Drumeșul întâlnește numai doi călugări speriați, căci, pe vremea când răsculații împotriva lui Duca-Vodă, supt Hâncu și Durac— de la cel d'intăiu a rămas vorbă: „Vodă da și Hâncu ba”—, intraseră în cetatea de Scaun, modesta locuință fusese prădată, luându-se până și cuiele de la uși și ferestri. Când însă cei doi călugări au văzut că oaspetele vorbește latinește, l-au primit bucuros și i-au dat mâncare destul de simplă, cu bere și vin, din viile lor de lângă Iași, care au rămas până în timpul de față. Episcopul catolic nu era în Iași: i s'a spus că se găsește în împrejurimi și că avuse anul precedent o neînțelegere cu Domnul, ceia ce e o confușie. Trecând pe străzi, Italianul calcă pe podurile de lemn care acoperiau drumurile principale; pe strădițele celelalte fierbea teribilul praf de Iulie, cu care Dumnezeu a binecuvântat țara noastră.

Magni e condus la Curtea Domnului, dar numai ca persoană privată, venind de curiositate. Curtea e o „câsoaie”, alcătuită numai dintr'o ogradă mare, urâtă, pătrată, cu ziduri de pământ împrejur și sămănând, cum zice Magni, „cu o brânzărie de la noi”. Vede acolo o sală proastă, afumată, două odăi

întunecate și o scară învârtită, cum în Italia sânt cele întrebunțate de călugărițe. În ogradă păzesc douăzeci și cinci de soldați germani, cu tobe care fac zgomot mare. Acolo așteaptă „o căruță ca acelea de transport de la noi” pentru familia lui Vodă, precum și douăsprezece destinate femeilor și fetelor de la Curte. De alminteri, Curtea, în anume împrejurări, se înfățișează mai luxos, patru copii de acasă stând în genunchi, cu lumânările în mână, pentru masa Domnului.

Această descripție a Curții domnești nu se potrivește nici cu ceia ce am văzut că se spune înainte despre dânsa și nici cu obiceiurile lui Duca-Vodă, —care, ce e drept, fiind țeran din Rumelia, și țeran ne-liber, la un moment dat, pe când presida Divanul, a venit înaintea lui un Turc, fostul lui stăpân, de i-a strigat: „Efendi, efendi, blemt la Rumele” („efendi, efendi haide la Rumelia”), și stăpânul țerii s’a răscumpărat față de dânsul. Devenise om foarte bogat, câștigând averi mari cu negoțul în Polonia și la Constantinopol; chiar casa lui de acolo era de o bogăție strălucită, cu nenumărate aurituri, podoa-be la fereste și plafond sculptat după datina turcească (o singură odaie era evaluată la 11.000 de scuzi). Insurat cu o femeie dintr’o familie de frunte moldovenească, Anastasia, văduva lui Buhuș, el trebuia să păstreze în locuința sa ceva din pompa introdusă de Radu Mihnea și care ajunsese la culmea ei prin Vasile Lupu. Am stabilit aiurea¹ identitatea locuinței descrisă de Magni, nu cu palatul din Iași, ci cu casele domnești de la Cetățuia, descrise foarte amănunțit, acum trei șferturi de veac, de Alecu Russo, într’un chip care corespunde per-

¹ Memoriul citat.

fect cu descrierea lui Cornelio Magni: este aici în partea, azi prefăcută, de către Iași, și scara prin care se ajunge la un cerdac deschis, și o sală cu odăi, la dreapta și la stânga, printr'una din ele învârtindu-se scărișica de comunicație cu „cămara” Doamnei, haremul.

Natural că această Curte de țară era făcută numai pentru petrecerea acolo în anume momente de vară, când sânt caldurile mari: Duca ședea la Cetățuia, având la îndămână, cum am văzut, trupele sale, poate și pentru vecinătatea armatelor turcești, care foiau acolo.

Magni a cercetat și bisericile, găsimu-le în general plăcute la vedere, iar două chiar frumoase: Golia și Trei-Ierarhii.

Golia, întemeiată de Ion Gole la sfârșitul secolului al XVI-lea. a fost refăcută cum am spus pe larg la înfățișarea mai multor călători— de Vasile Lupu și nu sămăna pe vremea aceia cu clădirea de acum, schimbată în secolul al XVIII-lea de Grigore Ghica, până ce noi ne-am apucat, cu gândul unei eventuale reparații, să ridicăm o șchelă de durată eternă, care împiedecă întrebuințarea clădirii și-i permite deteriorarea tot mai iremediabilă.

Pe atunci biserica de piatră avea o cupolă înaltă. Nu se pomenesc amănuntele foarte frumoase de sculptură care se întâlnesc și la ușa pridvorului și la cea care duce în interiorul bisericii, cu Buna-Vestire de marmură în foarte delicat baso-relief unic, înainte de vechea împodobire a ușii, așa cum a fost făcută de Vasile Lupu: săpături înflorite, cu slove chilirice de un caracter puternic, sever, în jurul herbului cu bourul. Se notează însă stâlpii din pridvor și două turnuri cu o altă formă decât acum, căci biserica a fost înălțată. Policandrul îi

atrage deosebita atenție, acela care s'a păstrat până acum și poate servi de model, în liniile-i pure, cu împleticirea inițialelor numelui lui Vasile, masivă lucrare executată, fără îndoială, ori în Ardeal, ori, mai curând, la Danzig, de un om priceput. Magni spune ca ar fi lucrat și Italieni la clădirile lui Vasile Lupu, la care știm că au fost întrebuințați meșteri orientali.

În ce privește Trei-Ierarhii, se admiră marmura scumpă din care e făcută biserica. foile săpate care împodobesc fiecare piatră, foi păstrate de Leconte de Noüy, care a stricat însă cu desăvârșire interiorul bisericii, cheltuiind enorme sume de bani pentru podoabe fără stil și fără distincție: astăzi biserica este împodobită cu aurării pe din afară. Călătorul italian, care ar fi spus lucrul, n'are însă niciun fel de însemnare în acest sens.

Magni a străbătut și piața, unde se aprovizionea armata cu carne, păsări, orez, pâne. Negustorii erau de țară. O populație evreiască nu începuse a se așeza pe vremea aceasta în Moldova, fiind numai indivizi răzleți ca arendași pentru deosebitele izvoare de venituri ale proprietarilor: cei mai mulți veniau din Polonia.

În Iași călătorul cunoaște și câteva persoane interesante prin ele însele sau prin originea ori prin rolul jucat la Curte. Astfel pe vestitul boier român Constantin Stolnicul Cantacuzino, fratele lui Șerban-Vodă, care trebuise să întovărășească trupele muntene ce participau, cum am văzut, la expediția Sultanului. Era un om foarte cult, care-și făcuse studiile la Veneția,— s'a păstrat carnetul lui de student, pe care-l avem la Academia Română, cu lista cheltuielilor pe care le-a făcut la signora Virginia Romana, la care a fost găzduit, și la Padova, însemnân-

du-se dascălii la cari a învățat; mai târziu a tipărit Dia Padova și o hartă în grecește, acum regăsită. Acest om, care întreținea legături cu Apusenii, între alții cu vestitul conte Marsili, descriitorul Dunării într'o operă celebră: „Dunărea panonico-misică”, și care pregătise o istorie critică a tuturor Românilor, cuprinzând și pe Macedoneni, cea mai importanta sfortare pe care a făcut-o mintea românească în domeniul istoriei până în epoca modernă, era o personalitate extraordinar de interesantă supt toate raporturile, pe care o vom mai întâlni în cursul acestor expuneri.

Magni a mai cunoscut pe duhovnicul lui Ducu Vodă, care credea că Apusenii nu plătesc nimic și numai Turcii sânt oameni generoși, drepti și gata să răsplătească serviciile. Era un bețiv, care punea la dispoziția oaspetelui rachiu din Polonia, horilca, de unde apoi s'a făcut „holerca” din Moldova. Apoi un Cretan călugăr, care călătorise în Apus, dându-se drept catolic, ca și un curtean al Domnului, care era din familia Gozzadini Cozadinii de mai târziu par a veni de la acesta). El fusese în armata venețiana, desertase, trecuse în Moldova și — aici căpătăm un amănunt militar interesant—, era dator, ca și ceilalți, să participe la expedițiile Domniei cu zece cai plătiți de dânsul, după sistemul imitat de la Turci; știuse evita însă această obligație.

În Iași a mai asistat călătorul la primirea, foarte pompoasă, a Sultanului, care se înfățișa înaintea populației moldovenești orânduită să nu apară la ferești: persoana represintantului lui Mohanmed ar fi fost profanată dacă toți necredincioșii aceștia s'ar fi uitat la dânsul. Tot drumul era așternut cu stofe scumpe: califele, taftale, și, îndată ce stăpânul călca pe ele, stofele erau luate pentru armata otomană.

A trecut prin Tătărași — aceasta o știm din cronica noastră—, pe la biserica din Nicoriță, s'a coborât la Căcaina și s'a suit prin Târgul Boilor, în cealaltă parte a orașului, unde erau trupele sale. Se arăta bun către acei cari, prin dregătoria lor; trebuiau totuși să răsară în fața lui, inclinând spre dânsii capul cu un zimbet prietenos.

În ce privește țara, Magni o cunoaște foarte puțin, și nicio știre de preț nu se poate culege de la dânsul, căruia i se par stricate bunele femei primitoare ieșite în calea lui.

Satele de pe drumul mare sânt bântuite de trecerea Turcilor, cari însă, cum am văzut, sânt aspru pedepsiți pentru cel mai mic jaf; Magni însuși se folosește însă de orăteniile cotonogite cu bățul ale țeranilor noștri. Alte sate nu le-a văzut¹.

S'a întâmplat apoi că un călător frances care a zugrăvit o parte din activitatea războinică a regelui Ioan Sobieski, Dupont, vorbește și de întâia expediție a regelui în Moldova (1686), când el s'a înfundat în Bugeac și a adus peirea aproape totală a armatei polone. Acest Filip Dupont, călătorind prin locurile noastre, dă anumite descripții, ca aceia a deșertului ce se întinde de la hotarele Pocuției până la Iași, de pe urma războiului².

Călătorul, care a petrecut treizeci și trei de ani în Polonia, era în oastea lui Sobieski și în acea zi de 11 Novembre 1673, când, supt Hotin,— descris cu

¹ V. și Costăchescu, *Satul Prigoreni*, în revista *Ioan Neulce*, V.

² *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski, III du nom*, în publicațiile fondului Krasinski, Varșovia 1885, pp. 206-7.

bisericile ruinate, cu patru turnuri, cu grupul de case, sunetul trâmbiții din tabăra lui Ștefan-Vodă Petriceicu, cea cu 5.000 de calăreți, arată Polonilor că Moldovenii se supun.

Ceia ce descrie el însă mai pe larg, cu o deosebită vervă și un perfect spirit de dreptate, e expediția regală din 1686, la care a luat parte el însuși, cu alți Francesi, marchisul Coustanveaux, Élienne Carle, inginer, Boucher, cavaler al „Ordinului lui Hristos”, contele de Beaujeu și alții, cari „au văzut ca și el prăpădenia și distrugerea unei țeri așa de frumoase”.

Se trece prin Pocuția, prin marea pădure a Bucovinei, unde se văd încă oasele celor căzuți în 1685, în lupta de la Boian, câștigată de bătrânul Domn moldovenesc Cantemir. Până la Iași e numai un pustiu. Orașe arse ori părăsite, case fără locuitori, străzi prin care nu trece nimeni: așa e la „Pererila”, târg pe la Cernăuți, unde se lasă o garnisonă importantă, la Soroca, al cărui castel era bine păstrat, la Suceava, precum va fi, în jos, la Fălciu („Telki” la Galați. „Nu se cunosc locurile unde au fost târguri și sate decât prin ruine și prin pomii roditori ce se află în apropiere, căci grăuntele se veșnicește în terenul care e deosebit de bun.”

Altfel, nici lipsă de om, *pas une seule créature vivante*. Seceta ținea de trei ani, de secasă și hellestele, pământul crăpase de să înghită omul, iar în Bugeac, unde se va înfunda regele, iarba, înaltă ca de două picioare, ardea ca iasca și toți aveau fețele ca tăciunele.

Dar ce țară bogată! Dacă se pune gunoiu, sămănăturile se împleticesc. Buii pasc în pajiști: „acest prodigios număr de boi ce se duc de vânzare în toată

Germania și până la Strasbourg; mulți se scot din Ținuturile locuite, și d. Daucher, bancher din acel oraș, pe care l-am numit acuma, chiar, a făcut să se aducă în timpul Ministeriului d-lui de Marebie". Cozile oilor sânt foarte grele. „Caii din toate aceste țeri sânt dintre cei mai frumoși, dintre cei mai buni din Europa.”

Domnul, gătindu-se de plecare, oferă totuși printr'o rudă a se supune; se face a se bucura de venirea liberatorului, pe care-l va ajuta mai mult ca Petriceicu. Oferta e înoită de mai multe ori. Dar Iașul e găsit fără stăpân. Dupont descrie casele solide, pe uliți largi, și piețele de vânzare. „Prăvăliile erau ocupate de negustori bogați, și se găsia tot ce Asia dă mai frumos.” Bisericiile cele mari, „foarte frumoase”, vre-o douăsprezece, sânt adevarate cetăți, cu ziduri, turnuri, adăposturi de marfuri, și chiar de oameni la ceas de primejdie; de aceia au deposit de arme și chiar turnuri. Curtea, îngrămădire de clădiri întărite, și cu șanț, are și ea artileria ei. E bine împodobită: „Am fost foarte mirați văzând într'o zidire așa de veche multe apartamente de o mare frumuseță, care sânt toate împodobite cu lemn (boisés), zugrăvite și aurite ca mosaicul (dorés à la mosaïque), ceea ce dă un efect plăcut (charmant).”

Cum Poloniilor li se impune o aspră disciplină, lumea aleargă pentru omagiu; ba vine și un sol de la Domnul muntean Șerban Cantacuzino, chemând pe rege și în țara lui. Mitropolitul Dosoftei merge în lagărul de la Țuțora de-l poștește în Iași, spunind că de-acum poate și muri odată ce a văzut acest ceas. Sobieski asigură pe Moldoveni de ocrotirea lui, cât o vor merita. Deocamdată șambelanul vine prin livezi cu 5-600 de cai. Apoi, discret, înaintează regele însuși,

pe care-l întâmpină Vlădica, ducându-l la Curte, unde se iea prânzul; călare, Sobieski cercetează bisericile, găsindu-le „de o mare frumuseță”: tot orașul îi place, în situația lui încântătoare (*effet charmant*). Vii, producând un „foarte bun vin alb”, îmbracă dealurile, unde sânt vre-o opt-zece mănăstiri.

Lăsând aici 1.500 de pedestri și 800 de cai, oastea merge la Fălciu, unde mai este în picioare doar o biserică. Ca hrană, harbuji și zămoși, deci boală, pe care o lecuiește apa Prutului. Se descrie Movila Răbâii. Domnul merge peste apă în Bugeac, de unde va începe harța cu Tatarii și Turcii. Regele e silit a se întoarce, dar lasă în orașele ocupate de soldați, și supt scutul lor vin Poloni, Greci, Armeni, Evrei, cari „puțin câte puțin fac destul de bun comerț în folosul lor (*à leur manière*)”.

La a doua campanie regală aici, în 1691, Domnul nu e de față, dar i s'a spus de ploile grozave și de prădăciunea recentă a lăcustelor.

Cât privește oamenii, „Moldoveni și Munteni sânt bine făcuți, frumoși (*de bonne mine*), buni ostași; sânt multe companii de cavalerie ușoară în oștile Poloniei, care au toată vitejia ce se poate și se deosebesc la toate prilejurile. Au fost totdeauna câteva companii lângă persoana regelui. Ei au istețime (*ne manquent point d'esprit*) când se află afară din țara lor... Atunci izbutesc foarte bine în toate științele.”

„Femeile sânt frumoase și bine făcute: au aierul, grația și un farmec (*agrément*) special al lor, la care ajută mult felul lor de a se îmbrăca, deosebit de al Turcoaicelor, dar care n'are mai puțină grație și nu e mai puțin în avantajul lor.” În sfârșit limba acestor oameni năcăjiți, dați pe sava Domnului care-i

cumpără, are un „extraordinar raport cu italiana, încât nu e îndoială că derivă din aceeași construcție, e aceeași pronunție, și toate cuvintele se isprăvesc tot așa”¹.

Pe lângă călători cari merg pe socoteala lor, din plăcerea lor, spre a culege informații ce li vor fi necesare pentru cartea ce au să tipărească ori poate și pentru scopuri comerciale, acel de care ne ocupăm acuma are o situație diplomatică foarte importantă: e secretarul ambasadei franceze din Constantinopol, și drumul ce-l face e firește unul cu scop. Franța, în războiul pe care-l purta Polonia împotriva Turcilor, avea anume legături cu Ioan Sobieski și era interesată să știe în fiecare moment situația adevărată pe frontul moldovenesc: de aceea și-a trimis atâția emisari pe cari-i vom cunoaște măcar în parte.

Informațiile lui Delacroix, care a străbătut Moldova la 1675, sânt cuprinse în două lucrări ale lui, dintre care prima e un jurnal de călătorie, cealaltă o operă mai întinsă, care prinde informații anestecate, descriind și ceia ce a văzut personal la noi și relatând și alte lucruri, aflate de la diferite persoane.

La 19 Mart 1675 deci Delacroix pleacă de lângă Adrianopol, și nu singur, ci în tovărășia a doi Unguri din Ardeal, Petrossy și Szepessy. Nu iea drumul pe Mare, ca Magni, ci vine pe uscat, urmând o cale secundară, relativ nouă, pe la Rusciuc, — la 1576 vadul de la Silistra era preferat, iar trupele turcești mergeau prin Dobrogea.

De la Rusciuc, unde se arată pașaportul, iea o Iuntre, care trece la Giurgiu, numit turcește Yerkoki,

¹ P. 45 și urm. — Pentru alți călători v. Blanu, în „Analele Academiei Române“, VIII, pp. 32, 45 (a. 1619).

localitate pe care Turcii o cunoșteau de foarte multă vreme, încă de pe vremea lui Mircea-cel-Bătrân, întemeietorul cetății.

I se pare lui Delacroix un târg mărișor, „grosse bourgade”. Drumul e apoi acel urmat de mulți călători în secolul al XVIII-lea, pe la Daia, pe la Argeș, care se trece prin vadul Călugărenilor, unde astăzi este crucea care nu pomenește lupta lui Mihai Viteazul, ci cutare fapt particular. E vorba apoi de București, de Brăila; se ating: Porțile-de-fier ale Dunării și castelul de hotar.

Dar în acest „jurnal” se dau știri subsidiare, spunându-se că „Valahia este o parte din provincia Dacilor”, care, împreună cu Moldova, are la 3.000 de sate. În ce privește producția, spune că regiunea produce: grâu, orz, ovăs, mei, fructe, pășuni, boi, oi, păsări, vânat, cai miere, ceară, cenușă.

Ne oprim un moment la acest „cendres”, care-și are importanța: e așa-numita „potașă”, foarte întrebuințată în industrie, și Moldova exporta în vremea aceia chiar, supt Duca-Vodă, foarte multă potașă de aceasta, provenită din arderea stejarilor săi, în Polonia, unde Domnul, împreună cu negustori mari din epoca aceia, un Ursachi, care devenise așa de bogat, încât Duca s'a simțit dator, nu numai să-l cruțe de dar și să-l supuie la chinuri¹, ori, în Galiția, un Balaban, de origine tot românească.

În părțile acestea ni spune, de alminterea, Delacroix, vin negustori din Ungaria, Polonia, Moscovia, șeicele înaintând, din Marea Neagră, prin tustrele gurile Dunării, până la Brăila, de unde, pe plute (bateaux plats), trec spre Belgrad.

De fapt, importanța comercială a țărilor noastre în

¹ V. Iorga, „Istoria comerțului”, I. — Pentru Delacroix și opera lui, Iorga, *Voyageurs*.

acest timp crescuse foarte mult. După ce în epoca veche avuserăm negoțul aproape tot în mâna Sașilor din Ardeal și a câtorva negustori greci, levantini, genovesi, din Pera, după ce în secolul următor, al XVI-lea, negoțul se face prin Sași, sărăciți, acum, după ce, în a doua jumătate a veacului același, negoțul, pe care nu-l mai puteau face Sașii, cari slăbiseră foarte mult, e, aproape exclusiv, răsăritean, făcut prin negustori cari până atunci nu veniseră la noi, ori nu în număr așa de mare, cari vorbeau în același timp și limba grecească și cea italiană și aveau legăturile în Polonia: negustori din Chios, din Creta, — Genovesi în Chios, Venețieni în Creta, — din Rodos și alte părți, unde influența italiană era încă mare, după acești negustori creștini, înrudiți și cu Domnii noștri, în epoca lui Mihai Viteazul, apar ca negustori ieniceri, cari nu mai luptau ca odinioară, ci constituiau o clasă de exploatare, formându-se în societăți de afaceri. Ei sânt și creditorii Domnilor noștri, venind odată cu dânsii pentru a nu-i pierde din vedere până nu plătesc toate cele datorite, și, pe lângă ei, Greci curați, de speța lui Mihail Cantacuzino, Șaitan-oglu, și chiar Armeni, ca Bostan, care avu un rol supt Petru Șchiopul.

În sfârșit iată o nouă fasă comercială, în care Europa apuseană se amestecă în comerțul țărilor noastre. Avem priu urmare un foarte important comerț cu Polonia, prin care mărfurile ajungeau până la Danzig, unde veniau și corăbii englese.

Cât despre negustorii din Ungaria, pe atunci încep a se alcătui companii comerciale orientale, având reședința lor la Tokaj ori în orașele ardelene, Sibiiul, Brașovul, — negustori veniți din Peninsula Balcanică: Bulgari, Sârbi, mult mai puțini Greci decât odinioară, și atâția Români macedoneni. De-

aici, ca și din prezența Balcanicilor de tot felul la Veneția, vine și faptul că un Constantin Cantacuzino Stolnicul știe foarte bine ce sânt Românii macedoneni.

Erau, zice Delacroix, și negustori din Moscova. Vechiul comerț cu „Moscul”, — cum îi ziceau strămoșii noștri; de unde a venit „Muscal”, — se făcea prin Greci din Constantinopol, ca, în epoca lui Petru Rareș, acel Andrei Chalkokondylas, marele negustor al Sultanului, furnisorul Curții lui, care ducea mărfuri turcești și lua în schimb blănuri, „dinți de pește” (bagă) și alte lucruri speciale acelor clinaturi. În secolul al XVII-lea însă sânt legături directe, mult mai strânse, cu Moscova; Gheorghe Ștefan încheie o legătură comercială cu această țară, el care face și un tratat secret cu cneazul de acolo, pentru care va căuta adăpost la Moscova. În epoca Mitropolitului Varlaam, de altfel, ni veniau și pictori de la Chiev. Călugări greci sosiau la noi și treceau spre Moscova. Când, mai târziu, s'a întemeiat definitiv tiparul moldovenesc, literele au venit de acolo, după cererea lui Dosotei: tiparul lui cu literele mărunte, foarte frumoase. Și între *strelîții*, vestiți mercenari ai Marelui-Duce, pe cari cu barda în mână îi va distruge Petru-cel-Mare, erau de-ai noștri, precum odinioară, pe vremea lui Ștefan-cel-Mare, în rândurile *orgusilor* tatari se aflau, la Caffa, Moldoveni și Munteni.

Iar, cât despre Tatari, când erau timpuri normale, ei făceau negoț cu noi, cunpărând mai târziu și cofe din Moldova.

De alminteri Delacroix are și cunoștinți de istorie. E cel d'întăiu dintre călătorii prin părțile noastre care introduce elementul istoric în descrierea sa, că-

pătându-și știrile fără îndoială din convorbiri avute cu capuchehaiielele țerilor noastre la Constantinopol, între care erau unii oameni eminenți, cum a fost și Dimitrie Cantemir, în Domnia tatălui său.

El vorbește de Ioan-Vodă cel Cumplit, de Petru Șchiopul, de Alexandru-Vodă spânzurat la Constantinopol în zina de Paști, de un Mihai, care este Miheana. Dar confundă pe Ștefan cu fiul lui, Bogdan Știe, ca unul ce făcea parte din lumea diplomatică, și la cât se ridica tributul moldovenesc, și nu numai în vremea sa, dar și în trecut, așa încât poate să arăte sporirea lui: la început era de 2.000 de scuzi (*écus*), apoi s'a ridicat la 80.000, iar pentru Muntenia la 140.000, căci Domnii, pentru căpătarea tronului, se supralicitau, și astfel tributul sporia necontenit. Delacroix constată că ea era în contact mai direct cu Turcii, dar și, trebuie să o spunem, pentru că a fost mai rău guvernată decât celalt principat, prin Domni de o calitate inferioară.

În Muntenia, observă povestitorul nostru, Turcii, în afară de tribut, avură și intenția de a-și pune un beglerbeg. Pe vremea lui Mihai, de fapt a și fost instalat beglerbegul în București, la Radu-Vodă, unde era palanca turcească ale cărei rămășițe se mai văd încă, beglerbegul având supț ordinele sale un număr de subași pentru județe. Și pe urmă ideia de a înlocui guvernarea arendașilor creștini și localnici prin guvernarea de-a dreptul a apărut de mai multe ori.

De la Domnii creștini, cari au ajuns a se schimba „la fiecare trei ani”, dacă aveau ori ba mai multe sau mai puține legături cu dinastia cea veche — o mare decădere comparativ cu epoca lui Vasile Lupu și lui Matei Băsarab —, se iau, în afară de tribut, daruri considerabile. Domnii ajunseseră acum în urmă fiul lui Leon Tomșa, care-și zicea el însuși

aşa, dar care era poreclit Stridia-beg, ceia ce nu înseamnă că ieşia în piaţă să vândă stridii, ci numai că lua în arendă pescuitul stridiilor, că era arendaşul pescăriilor. Ca să ajungă Domn un pretendent, dădea acuma, pe la 1670, şi până la 400.000 de scuzi.

În descripţia lui Delacroix se reproduce şi scrisoarea regelui Poloniei către Domnul Moldovei, din 25 Mart 1675, în legătură cu libertăţile de comerţ cerute de acesta¹.

Cum se vede, nu un jurnal propriu-zis; se poate însă că notele să fi fost luate întâiu supt formă de jurnal.

Interesul pentru lucrurile de comerţ e vădit, dar Delacroix avea şi interes pentru chestiile religioase, despre care a vorbit în altă broşura.

Încă de prin anii 1630 Iesuiţii francesi se luptau în Orient cu represintanţii religioşi ai Olandesilor, fiecare căutând să atragă Biserica ortodoxă în tabăra sa. Patriarhul Chiril Lukaris a făcut atunci un calchism în care s'au descoperit idei reformate, din care cauză a fost prigonit şi scos din Scaun, ducând o luptă care nu s'a isprăvit decât cu moartea lui. Francesii, din partea cealaltă, apărau catolicismul, care se arăta prietenos faţă de Greci, ca să-i atragă.

Ambasadorul frances de Césy, pe vremea lui Matei Basarab, avea comunicaţii prin scrisori cu Domnii noştri în vederea misionarilor pe care Franţa-i trimitea aici. Pe la 1670, încercările acestea ale religiei catolice sânt încă foarte puternice, şi de aceia Delacroix înseamnă într'una din lucrările lui şi câte

¹ V. extrasele din Iorga, *Acte şi fragmente*, II, p. 734 şi urm.

ceva despre datinele ortodoxiei în general și ale noastre în special.

Să nu ui.ăm că tot pe vremea aceasta un vechiu credincios al Domnilor din Moldova, care fusese silit a se desșera fiindcă se zicea că manifestase dorința de a fi însuși Domn, numai pentru că era învățat și om de talent, fără o picătură de sânge domnesc, și din această cauză i se tăiasse nasul: Spătarul Nicolae Milescu, întrebuințat de Gheorghe Ștefan în legăturile lui cu Franța, a fost rugat la Stockholm să facă pentru ministrul Franciei de acolo o expunere a religiei ortodoxe, care a și ieșit într'o publicație în limba latină patronată de acest ambasador: „Enchiridion sive sella orientalis occidentalis splendens”.

A doua carte, mai întinsă, a lui Delacroix e intitulată „Mémoires du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'ambassade de Constantinople, contenant diverses relations véritables de Constantinople, etc.”, și a apărut la Paris în 1681. Aici el strânge la un loc mai multe amintiri: că pe la 1671, în legătură cu războiul turco-polon, a putut să vadă și trupele noastre: fiecare armată, moldovenească și munteană, avea 10.000 de oameni, pe cari i-a văzut pe un deal, călăreții moldoveni îmbrăcați în roșu, iar cei munteni în galben: stăteau în ordine de bătaie și se presintau bine, luând loc îndată după Ieniceri¹.

De altfel, în ce privește trupele românești, avem pentru aceiași epocă și altă mărturie, a lui Andreas Hölzel, care ni vorbește de participarea Domnilor noștri, Istrati Dabija din Moldova și Grigore

¹ *Ibid.*, pp. 82-3.

Ghica din Muntenia, la expediția turcească împotriva Imperialilor, din 1664.

Armata Românilor, spune el, se înfățișează ca îmbrăcăminte foarte modest, unii fiind încălțați cu o pinci, și mai toți având suliți de lemn cu fier în vârf, săbii turcești și arce. La defilarea văzută, în frunte erau 1.000 de arcebusieri călări, având pistoale sau arcebuse „ghintuite”: în fruntea fiecărei companii mergea un boier, care avea și doi cai liberi lângă dânsul. Erau și câte doi toboșari de companie, dar mai mult niște copii. Pe urmă veniau 1.000 de pedestri cu arcebuse de același fel. Amestecați cu Românii erau și Turci, având și ei câte un boier român în frunte. Apoi venia Domnul cu suita lui, cinsprezece boieri din Sfat, 200 de curteni, și sunau în preajmă-i și trâmbițe nemțești și instrumente răsăritene, „tamburi turcheschi”, care făceau un zgomot oribil, spune marturul.

Pe steag, — desfășurat lângă tuiul turcesc—, pe lângă icoană, Sf. Gheorghe, Maica Domnului, potirul Impărtășaniei, era și o cruce albă, roșie, și în armata turcească se purta fără nicio șifală această cruce.

Erau treizeci și trei de grupe de câte șaiszeci și până la optzeci de oameni. În ce privește numărul total al trupelor, se spune că erau 5.000 de Munteni și 4.000 de Moldoveni ori și 20.000 la un loc¹. Cum se vede, cifrele se potrivesc cu cele date în celelalte două izvoare pomenite.

Și alți călători în aceiași vreme fac drumul prin

¹ Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 252 și urm. — Pe același timp se semnalează prada „curtenilor” noștri în Ardeal, *ibid.*, p. 261, no. 2. Ai noștri erau: puși să aducă Turcilor capetele celor uciși; *ibid.*, p. 255.

terile noastre. Unul dintr'înșii este episcopul de Marsilia, Forbin Janson, negociator foarte harnic, care în 1676 a făcut drumuri în legătură cu aceeași politică francesă în aceste regiuni.

El a văzut podul peste Nistru, și ni spune că era păzit de 2.000 de Turci și 5.000 de Români¹. Toate mărturiile acestea arată deci că totuși Domniile de atunci puteau, cu mijloacele puține ce le aveau la îndemână, ridica o mică armată, care, date fiind împrejurările, era destul de respectabilă și care ar fi fost de sigur capabilă să se bată, dacă Turcii i-ar fi lăsat.

Pe la Iași, și în anul acesta și înainte, vin curieri francesi trimiși de episcopul de Marsilia la Marele-Vizir, ca dom Louis-Marie Didon și alții². Didon vine la Iași, în Octombrie 1677, sosind la Galați tocmai în momentul când un servitor al Domnului Moldovei, Duca-Vodă, din lagarul turcesc, aducea vestea, desmințită, pe urmă, că la asediul Cehrinului căzăcesc Domnul ar fi fost rănit la un picior și armata lui tăiată. Duca se afla, de fapt, la Tigheana, împreună cu Domnul muntean și cu serăschierul, comandantul suprem al armatei turcești³. Moldovenii erau 5-10.000 de oameni, „fort bons et armés à la polonoise”⁴. Sulițele pârлите și opincile soldaților din 1664 fuseseră deci înlocuite, mica armată având acum o mult mai bună înfățișare.

¹ *Ibid.*, p. 87

² *Ibid.*, pp. 85-88.

³ *Ibid.*, p. 88.

⁴ V. îmbrăcăminteaa unui asemenea soldat în memoriul meu despre „Un ofițer român în oastea lui Carol al XII-lea” („Analele Academiei Române”, XXXIV).

III.

Alfi călători mireni prin țerile noastre până la 1700.

Până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea au fost fără îndoială și călători unguri pe la noi, și, când zic: „călători unguri”, înțeleg călători cari vin în calitate lor națională, pentru că printre călugării catolici cari au stat pe la noi vor fi fost fără îndoială și Unguri. Intre dânșii se poate număra și Kemény, dar el face parte dintr'o categorie cu totul deosebită, un general înainte de toate. Cine ar vrea să facă lista Ungurilor cari au venit pe la noi, n'ar avea decât să străbată un izvor care ni s'a păstrat și este de foarte mare importanță pentru istoria noastră, mai ales pentru fixarea exactă a datelor: socotelile orașelor ardeleni, Sibiiul, Brașovul și Bistrița ¹.

Unii dintre Ungurii cari au fost la noi fără îndoială că s'au folosit de ce au aflat aici pentru scrierile lor, —când au fost scriitori ca Szamosközy, care a scris în latinește o cronică pe la 1600 și a lăsat și note ce au fost publicate în ungurește: foarte probabil

¹ Vezi-le în *Quellen der Stadt Kronstadt (Brassó)*, în singurul volum apărut din Socotelile Sibiiului, în Hurmuzaki, XI și XV, n *Socotelile Sibiiului și Brașovului* („Analele Academiei Române“, XX) și în Iorga, *Studii și documente*, I-II.

cunoștea țara prin el însuși. Poate că, iarăși, la 1610, când, de Crăciun, Gabriel Báthory, prințul Ardealului, a venit aici în țară, la Argeș și aiurea, și a pradat-o, era întovărășit de cronicarul său, Gașpar Bojtly (Bojthinus).

Lipsesc informatori unguri de aceștia pe vremea Rákóczeștilor, strâns legați de Domnii noștri, cari înoiră, într'o formă mai acceptabilă pentru noi, planurile lui Gabriel Báthory, el însuși reluând planurile lui Sigismund Báthory, de pe vremea lui Mihai Viteazul. După înfrângerea și uciderea lui Gheorghe Rákoczy al II-lea și trecerea iute a lui Acațiu Barcsai și a lui Ioan Kemény, Turcii, învingători, au luat din Secuime pe un biet nemeș, Apaffy Mihály, și au făcut dintr'însul prințul Ardealului. Apaffy, cu toată neînsemnătatea lui personală, a avut o stăpânire foarte lungă, netulburată de nimeni, ca unul care a trăit supt aripa, ce-i ținea cald, a Turcilor. În Domnia lui, a intrat în conflict cu nobilimea ungurească, foarte neastâmpărată, care voiă cu totul altfel de Domn, și nemeșii din Ardeal s'au dus unde se putea căpăta ajutor împotriva lui, adecă la Poarta turcească, trecând pe la noi și unel-tind cu boierii și Domnii noștri, ca Șerban Cantacuzino, un foarte însemnat factor politic pe acea vreme. Astfel o serie întreagă de călători au început a umbra pe la noi în drumul spre Poartă, și nu e imposibil ca unii dintr'înșii să fi scris. Până ce, mai târziu, Brâncoveanu a fost și candidat la situația de prinț al Ardealului, el care avea pivniți la Brașov, moșii la Poiana Mărului și la Sâmbăta, unde se vede încă palatul lui lângă biserica ruinată, cu frumoase picturi din veacul al XVIII-lea.

Iată însă un Ungur, care, în legătură cu aceste

continui intrigi contra lui Apaffy, vine la București, în 1678. Călătoria lui, foarte scurtă, e tipărită în foaia ungurească pentru material istoric, „Tötenélni Tár” pe 1881.

Se descriu Bucureștii în câteva rânduri, și persoana lui Duca-Vodă, care era „om destul de frumos” parere pe care Doamna Anastasia nu părea să o împărtășească. În ce privește Curtea din București, se spune ca era „regală și foarte splendidă”. Palatul este plin de o mulțime de curteni, căci, în adevăr, până la cei din urmă fricoși Fanarioți, noi am păstrat Curtea noastră, cu funcționarii Impărațiilor bizantine de odinioară, țerile românești fiind refugiul tradiției politice bizantine, cum au fost refugiul întregii culturi balcanice.

Se strânge aici o mulțime de lume străină, orientală, căci e vremea când moda răsăriteană stăpânește în toate, când boierii se îmbracă întocmai ca la Constantinopol: poartă giubele lungi, blanuri și în mijlocul verii, papuci moi: ei mobilează odăile lor ca la Țarigrad, cu divanuri de jur împrejurul unei mese și nici, mai mult pentru pus ceașca de cafea decât pentru altă întrebuințare; ei fumează din ciubuce enorme, trecând fumul prin apă ca să aiba mai mult gust și să gălgâie; ei stau de vorbă cu picioarele supt dâșii, pe luxoase covoare turcești; se poartă în relațiile sociale cu toată eticheta și politețea care se cerea unui „cilibiu” de Țarigrad, ceia ce însemna exact același lucru ca, mai târziu, un „elegant” de Paris¹. Este lux, dar nu-i aparține numai lui Brâncoveanu bogatul. Și înainte de dânsul era o Curte strălucită. Duca-Vodă, de și mai puțin avut,

¹ V. introducerea mea la *Documente Brâncoveanu*, București 1906.

cu toate foloasele comerțului său, nu era nici el așa de departe.

Ca să-l vedem cum se înfățișează, nu în timpuri rele, ca în momentul când Magni vine la Iași și vede sărăcia Curții refugiate la Cetățuia, care, un simplu, adăpost, nu era reședința Domnului, ci în ocazii solemne, să luăm câteva pagini din cartea care cuprinde călătoria la Constantinopol a unui „bailo” venețian, a unui ambasador al Republicii pe lângă Sultan. E Giovanni-Battista Donato; lucrarea lui a apărut la Veneția în 1688.

Duca face o călătorie acolo la 1681, nu una ca aceia pe care o va face Brâncoveanu, în 1703, strâns de frică, așteptând închisoarea și moartea, cu mulți ani înainte de catastrofa lui, ci o călătorie sigură și mândră. Venia întâiu pentru ca să pună la cale o căsătorie între Ștefan, fiul unuia dintre predecesorii săi la tronul muntean, Radu-Vodă Iliș, și cutare din fetele sale și, al doilea, nu mai puțin, ca să capete pentru sine însuși Ucraina, partea care se întinde între Nistru și Nipru¹.

Izvorul nostru, pomenind de acest scop al vizitei, spune că acolo, în Ucraina, era loc pentru 14.000 de gospodării. Duca ar fi putut face un raiu din acele locuri bogate, dar el a stat prea puțină vreme, până la noul războiu între Turci și Poloni, în 1683.

Domnul Moldovei a rămas din Iunie până în Septembrie 1681 la Constantinopol², în palatul lui propriu, nu la Bogdan-Sarai: casa era așezată „dincolo de poarta maritimă a Constantinopolului, care da în strada numită Fanar, la patru mile de moscheia lui Eiub”, moscheie socotită ca particular de sfântă.

¹ V. Iorga, *Ucraina moldovenească*, în „Analele Academiei Române” pe 1912.

² V. Iorga, *Călători, ambasadori și misionari*, I. c.

Când i s'a făcut înfeudarea ca guvernator al Ucrainei, a fost un alaiu extraordinar, care ni dă cea d'intăiu ocazie de a vedea ceremoniile de instalare a Domnilor noștri, ceremonii pe care numai foarte pe scurt le cunoaștem din izvoare mai vechi. Știm că ei erau tratați de Patriarhul ecumenic după ritua-lul Impăraților bizantini: nu era în toată creștinătatea Orientului un șef de Stat care să se bucure de onoruri așa de mari ca acelea care încunjurau pe Voevozii români când se întâmpla să fie unși în Capitala Im-periului. Alaiul pe străzi era ca acela al Impăraților Constantinopolului, aruncându-se bani în dreapta și în stânga: acum aspri de argint suptiri ca o co-jiță și cari nu costau lucru mare.

Donato ni povestește audiența la Sultan a Domnu-lui. O astfel de audiență era pe atunci un lucru im-portant chiar și pentru un ambasador creștin: Sul-tanul, ca și Impărații creștini, apărea numai încun-jurat de un fast extraordinar, vorbind cât mai pu-țin și de cele mai multe ori de loc; o mișcare din cap, un cuvânt al lui se considerau ca o favoare extraordinară.

Vodă merge întovărășit de două sute de persoane, purtând calpace și haine de brocard împodobite cu blănuri scumpe. În mulțimea aceasta sânt slujitori de curte, copii de casă, boieri. Intre el Duca apare pe un cal foarte frumos, într'un veșmânt de cere-monie venețian din brocard de aur pe fond alb și împodobit cu soboli.

Intrând în Seraiul cel mare, e primit de ambasadorii străini. Trece apoi la Divanul Vizirilor, unde i se dă caftan pentru dânsul. La Sultan intră numai el și Marele-Vizir, Aga Ienicerilor și un „Vizir de bancă”.

Să adăugim că, în momentul când Domnul era

primit la Sultan, el era înscris în ordinul Ienicerilor, ca semn de onoare din partea acestui corp privilegiat. Intr'un manuscris de la Dresda este înfățișat un Voevod în costumul acesta¹: el poartă cuca înaltă albă de pâslă, cu surguciu, o rochie lungă albastră, blănită, cu legături de fir, papuci galbeni și sabia mare încovoiată. a Ienicerilor.

Ce s'a petrecut în audiența lui Duca la Sultan, numai el a știut. Iese de acolo cu scepstrul aurit, cu buzduganul bătut cu nestimate, care servia, nu numai ca baston de mareșal, ci în mâna Domnului avea o altă întrebuințare: un boier putea fi bătut, dar numai cu buzduganul domnesc. I se dă acum o masă de Marele-Vizir, și apoi — încă un fel de a onora pe Domn — în fața lui se face plata Ienicerilor, ceia ce-i procură mijlocul de a-i trece în revistă.

Acum în curte el apare pe un cal dăruit de Sultan, în veșminte bogate, pe umeri cu caftanul ce i-a fost dăruit. Și îndată după aceia vin Turcii să-i facă cinste: 300 de ceauși cu turbane mari de paradă. După ei, oamenii suitei: treizeci de paji ai Sultanului, în haine de ceremonie, cu cucă de argint și mici halebarde, așa cum îi imitaseră în uniforma copiilor de casă moldoveni, la începutul veacului, un Radu-Vodă și un Gașpar Gratiani.

Pajii constantinopolitani sânt îmbrăcați în haine roșii-cârmuzii, cu broderii de aur fin și cu fluturi de aur, până la genunchi; dedesupt poartă o cămașă de argint pe fond alb, apoi pantaloni roșu-aprins și ciuboșele galbene.

¹ V. Iorga, *Acte și fragmente*, I, la început.

IV.

Un arheolog engles în Bucureștii lui Brâncoveanu

Un neașteptat călător engles vizitează principatul muntean pe la mijlocul lungii și prosperei Domnii a lui Constantin Brâncoveanu.

În April 1702 epigrafistul Edmond Chishull, „capelan la factoria companiei Turciei la Smirna” (*chap-tain to the factory of worshipful Turkey company of Smirna*¹), trecea, în suita ambasadorului engles la Constantinopol, Paget, Dunărea la Turtucaia, fiind întâmpinat pe malul stâng de acel Toma Cantacuzino, care era să treacă la Ruși fără ordin, în 1711, sperând a găsi la capătul aventurii sale coroana principatului muntean: cu el era o strajă de cinzeci de oameni încunjurând cele două cocii de gală, dintre care una primește pe nobilul oaspete. La popas sânt corturi bogate.

În cale, țara e frumoasă, dar pustie; cruci de lemn arată vechi morți necunoscute. Comana răsare pe deal, cu bietul sat supt zidurile ei; doar apa e bună pentru popasul de seară. În văi florile primăverii fragede, între care crini sălbateci. La Popeștii din Il-

¹ *Travels in Turkey and back to England...*, printed by W. Bowyer in the year MDCCXLVII.

fov, satul cronicarului Radu Popescu, vestea morții regelui William.

Înainte de București, cocia e adusă de fiii mai mari ai Domnului, Constantin și Ștefan, elevi sânguincioși ai Academiei de studii; în jurul lor, cinci sute de ostași, O casă mică domnească lângă reședința lui Constantin-Vodă e gătită pentru oaspete, „frumoasă și elegantă (*fair and gentle*), făcută din piatră, acoperită, după datina locului, cu șindilă”, care, „cu apartamente după moda creștinilor, putea fi socotită măreață în comparație cu barbarele clădiri ale Turcilor din vecinătate: în față e o vastă grădină, la dreapta alta, ceva mai mică, ambele plăcute și dând destulă umbră și verdeață”. Aici, îl cercetează pe sol Brâncoveanu, venit călare, prin grădiniță, și întâmpinat la porțile ei. Urmează învățatul unchiu al lui Vodă, Stolnicul Constantin Cantacuzino. Ambii sânt descriși, și iată portretele lor:

Domnul „e un factor de bună rânduială și disciplină în țară, un înviator al arhitecturii și îndemnător al învățaturii în București și în alte locuri ale principatului, în care a introdus două ori trei tipografii și a publicat în ele unele cărți de folos pentru învățătura și edificarea Bisericii grecești. Are cam patruzeci și șapte de ani și zece copii, patru din ei băieți, cel de-al doilea”, — Ștefan —, „în vrâstă de aproape patrusprezece ani, bine instruit în latinește și grecește. E de o fire afabilă, blândă și curtenitor, generos, cu grijă de creșterea familiei sale și mare sprijinitor al religiei; de aceea e darnic în cheltuieli pentru tipărirea și scoaterea de cărți, înălțarea de mănăstiri, împodobirea de biserici și alte acte de pietate”. Stolnicul, „un om în vrâstă, care a călătorit în multe părți ale Europei, priceput în discuțiile Bisericii lor ca și în unele științe libe-

rale, bine inițiat în politică, și prin sfaturile lui mai ales sprijinia pe Domnul de acum, spre cinstea și folosul țerii”¹.

A doua zi visita ambasadorului la Domn, care-l primește la scări, îi vorbește un ceas și junătate și-l duce la masă, „sumptuoasă”. Lângă ei doi, așezați, fiii pomeniți ai lui Brâncoveanu, ginerii, boierii; de altă parte suita englesă cu Toma Cantacuzino. Prânz de „măcar șapte ceasuri”, cu mult vin bun și toașturi pentru Sultan, pentru Impărat, pentru regina Angliei, în salve de tunuri; se adaugă, de Domn chiar — „deosebită curtenie, ospitalitate și amabilitate”—, urări pentru toți străinii de față. La urmă Vođă îmbracă pe musafir cu un caftan scump. „Palatul prințului, cu apartamentele și grădinile alipite e în adevăr nobil și măreț, și, cu toate că nu poate fi comparat cu unele din ale altor prinți creștini, e mult preferabil aceloră în care Turcii ignoranți atât de ambițios se complac².”

La 26, după biserică și predica obișnuită, vizită la Patriarhul de Ierusalim, Hrisant Notara, cărturar de frunte și îndemnător la școli în ambele noastre țeri. Pe înaltul cleric îl află într'un han făcut de Brâncoveanu, „cu apartamente largi și prăvălii”, cedat Sf. Mormânt, căruia-i dă la douăzeci de pungi pe an: e Sf. Gheorghe Nou.

Un astfel de vizitator nu putea să neglijeze tipografia. Se lucrează atunci la o carte arabă pentru Patriarhul de Antiochia, la un Chiriadromion al lui Maxim. Chishull cumpără mai multe cărți, între care un Liturghieriu. I se vor da cărți grecești de supt aceste teascuri, între altele una plătită de înfluentul

¹ Reprodus în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, p. 405.

² *Ibid.*, p. 406.

boier Gheorghe Castriotul; Constantin Cantacuzino și-a adaus prinosul¹.

Iar se schimbă visite între Vodă și Paget, urmând aceia la Stolnic. De la acesta se capătă un frumos cal românesc, de la Brâncoveanu alți doi. Celui d'întăiu i se trimete în schimb un inel de diamant în valoare de 300 de funți.

Cum, seara, se cercetează Cotrocenii, socotiți că zidirea cea mai frumoasă a țerii, avem descrierea mănăstirii, așezată între copaci bătrâni, vii, grădini și întinse pajiști. Intre chiliile pentru patruzeci de călugări și ce mai trebuie pentru obște, biserica sprijinită pe pilaștri, zugrăvită și aurită, cu mormintele și portretele Cantacuzinilor, lângă care tuiurile și steagul, pe lângă un prapur cu Treimea („another called the paschal coloures”)².

Înainte de a părăsi București, descrierea orașului. În jur mahalale cu case supt pământ; în mijloc Curtea cu casele boierilor; ziduri de piatră, grădini între uluci groase de stejar; coperișuri de șindilă; străzile sânt podite. „Vederea totalului e plăcută la distanță, din cauza multelor case ale boierimii, a Palatului prințului și a numeroaselor biserici și mănăstiri.”

Dar țara, care dă Turcilor tribut de 320 de pungi, e, cu toată producția „de ceară, miere, piei, cai, sare”, săracă, țeranii, șerbi, stând în bordeie măf mult.

Întăiul popas spre munte e la Crețulești, unde Brâncoveanu face, lângă un lac, casa fiului mezin. Al doilea e la Târgoviște, unde sălașul e la Curtea. Casa de vară e frumoasă, de piatră, regulată, „compa-

¹ *Ibid.*, p. 467.

² *Ibid.*, p. 408.

rabilă cu cele din creștinătatea mai civilisată”; splendide grădini. Incunjurimea-i plăce călătorului. Capitala, părăsită din cauză tradării lui Ghica a se ceti: Mihnea —, recapătă de cinci ani pe Donin, cu condiția de a nu face întărituri; se îndeamnă boierimea a-și reface și ea casele. La Dealu frumoasă ma năstire cu păreții de piatră sculptată.

Pe la Izvoare se urmează Dâmbovița, când pe un mal, când pe altul. Pe pajiște supt dealuri Cote-neștii. Mai departe Dragoslavele și Rucarul (se merge cu harta de curând descoperită, a Stolnicului în mână) cu casele de lemn prin coperișul cărora iese fumul.

Când se ajunge la punctul de unde se trinet înainte bagajele în Ardeal, învățatul visitor face istoria țerii, cu multe știri de folos: primul tribut de 320 de pungi față de peste 60 ale Moldovei; moneda: lei olandesi și venețieni, „șferturi” polone, bani (*bains*) saxoni, 132 la un leu; oaste de 20.000, din care un șfert și în timp de pace; limba. „amestec stricat de latinește și italienește, în care s’a întâmplat a se primi și câteva cuvinte turcești și slave”; vinuri bune; lege grecească, dar „mi s’a asigurat că în unele biserici era admisă limba valahă; cel puțin au adesea Scriptura și alte oficii în această limbă, dar liturghia însăși mai rar”— e tocmai marea reformă a epocii. Bisericile, și cu toacă, pline de fresce și cu Iadul la înțrare, sânt „foarte frumoase, bine zidite, bogat împodobite, din bielșng zugrăvite”.

La hotarul Ardealului, soli: contele Mihail Mikes și delegații Brașovului, cavalerie imperială; Cazacii munteni se retrag. Branul salută cu douăzeci și unul de tunuri pe ambasador. I se pare că alături e locul înfrângerii lui Heissler (la Zărnești). Se atinge Râșnovul, unde iar castelul dă drumul tunurilor. La

Braşov soldaţi de-a lungul străzilor. De sus, se priveşte oraşul, în care nu se uită „frumoasa biserică românească” din Şchei; biserica neagră a trecut prin focul cel mare; coperişurile sânt de şindilă. Codlea, Vlădeni, unde pleacă Toma Cantacuzino, lăsând încă două cărţi din partea Stolnicului. Şercaia şi malul Oltului, Făgăraşul, „mare, dar împrăştiat” (paroh calvin care a învăţat în Olanda), Ucea, „sat numai de Români”, „foarte încântătorul Porumbac”, unde întâmpinare din partea generalului de la Sibiiu; castel al lui Apaffy. Dincolo de Olt apare generalul Rabutin şi Sibienii. În oraş bat tunurile. Apoi Paget va merge la Cluj.

Pe aici Români sânt păstori, cari şi-ar oferi copiii ca să-şi scape viţei—cine i-o mai fi spus-o bunului arheolog şi asta?!

V.

Călători apuseni supt Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat

Am văzut din Chishull că el a căutat să se puie în contact cu represintanții Bisericii ortodoxe. Că a fost la Sf. Gheorghe, care era pe vremea aceia mănăstire, cu han, închinată Patriarhului din Ierusalim, întreținându-se din veniturile lui, (pe lângă aceasta era Hanul lui Șerban-Vodă și altele mănăstirești). In ce privește tipografia, în Moldova de la 1670, se făcea aceiași operă în mănăstirea Cetățuia, de lângă Iași. Și era un Grec foarte influent, care mai multă vreme a fost ca un fel de supraveghetor al întregii noastre vieți religioase și culturale, Patriarhul de Ierusalim Dosoftei, care, Ierusalimul fiind pe atunci în deplină decadentă, nu stătea acolo, în amestecul cu Turcii, care nu era foarte agreabil, ci aici, unde toate onorurile-l așteptau.

Astfel, în epoca lui Șerban și a lui Brâncoveanu în Muntenia, a lui Duca-Vodă și Constantin Cantemir în Moldova, el a pus bazele culturii superioare grecești în aceste regiuni, tipărindu-se cărți de foarte mare importanță, dintre care unele nici n'au mai fost reeditate după aceia, ca Istoria Patriarhiei din Ierusalim, imensul tom cu splendid tipar care este și azi

în mâinile tuturor cercetătorilor. Tot ceia ce grecoitatea avea mai distins în domeniul artei tipografice, ca și în acel al literaturii, venia aici la noi.

Multă vreme am crezut că aceasta este o umilință; acum nu mai e niciun motiv să credem aceasta, pentru că, de fapt, nu noi cedam înaintea culturii grecești, ci era altceva: noi deveniserăm patroni ai culturii grecești, cum deveniserăm patroni ai ortodoxiei prin aceia că asupra noastră trecuseră toate datoriile în același timp cu tot prestigiul, toată influența și toată situația de hegemonie a Impăraților Bizanțului. Prin urmare aceasta nu este un element de scădere, ci pentru Domnii noștri unul de înălțare. Cheltuiala era foarte mare, însemnătatea în toată lumea orientală a lui Constantin Brâncoveanu a fost însă extraordinară, numele lui fiind cunoscut până în cele mai depărtate locuri din Orient.

Căci, pe lângă tipar, se mai adăugia nesfârșita poimană pe care a făcut-o el timp de douăzeci de ani și mai bine pentru menținerea rosturilor ortodoxiei întregi: Patriarhiile toate erau în legătură, cei patru Patriarhi fiind deprinși să se uite la dânsul în toate nevoile lor și să-i ceară ajutorul. Numirea lor însăși era totdeauna determinată de voința Brâncoveanului, precum înainte fără voia lui Vasile Lupu și lui Șerban Cantacuzino nu se putea așeza niciun Grec pe un Scaun patriarhal, iar, dacă se întâmpla ca unul să cadă jertfă intrigilor, el se mută la noi, cum a fost cazul cu Dionisie Patriarhul de Constantinopol și Domnul făcea tot ce era cu putință ca să-l aducă din nou în Scaunul lui¹.

Dar avem și multe știri despre călătorul de un

¹ V. Memoriile mele la Academia Română, vol. XXXVI, XXXVII și XXXVIII.

caracter cu totul particular și de o importanță, pentru vremea de atunci extraordinară, care e Paget. El doria să cerceteze locurile noastre, și prin urmare a luat toate măsurile pentru ca drumul, în loc să se facă pe calea obișnuită spre Apus, și care ar fi dus prin Adrianopol, Niș și Belgrad, să se urmeze prin regiunile noastre. Era întovărășit de o suită de mai multe persoane: de fratele lui și de un număr de „boieri”, cum spune cronicarul Țerii-Românești, Radu Greceanu¹, care pomenește despre această călătorie.

Drumul pe care-l urmează Paget, probabil că e descris în rapoartele sale inedite, dar ne mai putem sprijini pe notițe din alte izvoare diplomatice și mai ales pe cele câteva pagini pe care le dă cronicarul nostru.

Paget se oprește la Turtucaia, — cel d'întăiu călător dintre mulți ce vor fi întrebuințat adest drumi, care înseamnă vadul. De aici trece la Oltenița, ca și alții din secolul al XVIII-lea.

Îndată ce atinge pământul țerii, i se trimete din partea Domnului o solie, alcătuită din doi boieri cari probabil aveau cunoștință de limbi străine, Toma Cantacuzino, care va fugi la Ruși în 1711, și Pătrașcu Brezoianu. Mergând mai departe, până la Popești; este întâmpinat de cei doi fii mai mari ai Brâncoveanului, Constantin și Ștefan, întovărășiți și ei de un număr de boieri: doi Cantacuzini, Mihai și Șerban, apoi Radu Izvoranu. Beizadelele erau tineri foarte bine crescuți, și la școala grecească a lui Șerban-Vodă, căci tatăl lor nădăjduia să întemeieze o dinastie. Fiind atât de bogat și de influent, cunoscător al tuturor lucrurilor turcești, prin minte nu i-ar fi putut trece catastrofa de la 1714 și bi-

¹ *Viața lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, ed. Ștefan B. Greceanu, București 1906.

ruința unor dușmani pe cari atunci nu-i avea încă, fiind oameni din preajma lui, cari-i cunoșteau toate secretele diplomatice.

Cei doi fii de Domn introduc pe Paget, „omul cel mare, cinstit și înțelept”¹, în carătă domnească, cu suita de călări, prin Văcărești, la București (în April 1703). Impresia pe care i-a produs-o orașul nu o știm, având numai descrierea lui Chishull. Găzduit în casele de boier ale Brâncoveanului, Paget, care mulțamește prin patru de-ai lui, între cari fratele oaspetelui, e vizitat întâiu de Domn în ascuns. acesta vrând să afle imediat scopul visitei. E o întrevedere particulară, „fără alaiu”, dar cu primire la scara de jos, înainte de a se ajunge la audiența solemnă.

Era vremea cea mai frumoasă din an, în care locurile noastre se înfățișează în chipul cel mai plăcut. Însemnarea audienței de la 25 se găsește în cronică lui Radu Greceanu, care ne face să vedem fastul de care era întovărășită orice „țărmonie” la curtea bogatului și mândrului Domn muntean. Se trimete o carătă mare și alte trei mai mici cu ginerele brâncovenesc, Radu Iliș. Fiii domnești duc pe Paget pe scara cea mare la un foișor unde este întâmpinat de Vodă. Din foișor e dus în sala Divanului, unde se află toată partea militară a Curții Brâncoveanului, căpitanii, ceaușii, stegarii. Erau așezați în perfectă ordine, imitând, după puțință, lucrurile care se vedeau la Constantinopol în împrejurări de felul acesta. Căci perfecta etichetă constantinopolitană era socotită ca una din datorile în viața politică ale Domnului muntean. În odaia de alături, Spătăria cu stelele, stăteau boierii toți, după rangul lor. Apriu turenuri salută intrarea aici a solului.

¹ Greceanu, p. 111.

Audiența ține mai multă vreme, Vodă fiind pe un pat, iar Paget în chiar „scaunul domnesc”. Ce au vorbit, evident că nu ni va spune cronicarul Brâncoveanului, chiar dacă va fi știut. Apoi se întinde masa, la care ieau loc Paget, fratele lui, „boierii” aceștia englesi la mâna dreaptă, iar boierii țerii la mâna stângă. Ce era atunci eticheta mesei domnești în Muntenia ni-o putem închipui foarte bine după eticheta pe care o cunoaștem, în cele din urmă amănunte și cu toata precizia dorită, din „Descrierea Moldovei” a lui Dimitrie Cantemir. Intre cele două Curți, era, în adevăr, o neconținută emulație, așa încât supt raportul îmbielșugării și strălucirii formelor niciunul nu se lăsa învins de celălalt. De altfel, în vremea aceasta, când Moldova era prădată de Poloni și stoarsă de Turci, Bucureștii aveau o splendoare mult mai mare decât ce se putea descoperi în Iașii sărăciți.

Se ridică „sănătați” — toastul se chema așa: „sănatate”. În momentul în care se ridică ele, cum stăm din toate izvoarele, se dă drumul din nou la cele patru tunuri din fața palatului și la „puști”. Se bea foarte mult. Aceasta, cu tot caracterul lui oficial, o înseamnă Radu Greceanu, care la urmă spune că ambasadorul și „boierii” lui s’au îmbătat cu totul, „măcar că de nimeni n’au fost siliți”, adaugă cronicarul. Un „conțeș cu spinare de samur” e darul domnesc către ambasadorul engles. Carăta fiind la îndemână, ambasadorul și suita sânt duși înapoi acasă.

Văzurăm că a doua zi Vodă vine prin grădini la ambasador. Urmează apoi audiența de congediu, suita englesă singură întovărășindu-l¹, până în „foișorul

¹ Greceanu, pp. 113-4.

cel mare de spre grădini”. Se pregătește alaiul de plecare. I se dă ambasadorului conducerea ginerei Domnului și trupe, care-l întovărășesc până la marginea Bucureștilor, lăsându-se cu călătorul un „steag de slujitori”, un cortegiu militar, care merge până la graniță.

Drumul pe care-l urmează acum îl cunoaștem din atâtea izvoare contemporane: el suie cursul Dâmboviței. Se pomenește și popasul pe care l-a făcut ambasadorul, la Rucăr, după nouă alte „conace”— nu știu dacă era carantină în momentul acela, dar pentru astiel de călători nu se ținea samă de prescripțiile ei. De la Rucăr Paget trece în Ardeal, „în Ținutul nemțesc”, zice Greceanu, fiindcă de câțiva ani de la pacea care s'a încheiat la 1699 în Carlovăț, Ardealul era în stăpânirea Austriecilor.

Aceasta este călătoria lui Paget.

Am spus că sensul politic nu-l vom putea afla decât în momentul când rapoartele diplomatice engleze vor fi tipărite și Paget însuși va vorbi. Socolile Domniei nu pot aduce decât amănunte materiale. Știm însă un lucru: că Brâncoveanu avea oarecare greutate cu Austriecii în ce privește ruperea relațiilor bisericești ale Românilor din Ardeal cu Scaunul arhiepiscopal de Târgoviște, de care atârna Mitropolia ardeleană. Când au venit Imperialii în Ardeal, gândul lor a fost să se sprijine pe o parte măcar din populația numeroasă a Românilor din această provincie împotriva privilegiaților, a Ungurilor și Sașilor, oameni cu pretenții, pe când Românii erau bucuroși să se ridice către situația de „nație politică”. Deci, pentru ca acești Români să fie numai în mâinile Impăratului, se va desființa legătura ierarhică religioasă ce aducea atâta schimb ce idei și aspirații politice între Ardeleni și noi.

Relațiile dintre Brâncoveanu și Austrieci, o bucată de vreme rele, s'au îmbunătățit pe urmă, în paguba lui, căci a ieșit compromis din ele. Ceia ce-l durea însă pentru moment era aceasta: că legaturile tradiționale, care țineau de atâtea secole, care aduseseră și atâta folos pentru poporul românesc, fuseseră rupte. Mitropolitul Ardealului va fi prefăcut într'un simplu episcop, mutat apoi din Alba-Iulia la Făgăraș, în colțișorul de pământ care aparținea Românilor mai mult decât oricare altul: o degradare a Mitropoliei ardeleni. Și, până atunci, Mitropolitul Atanasie iscălise cele patru puncte de unire, primise diploma împărătească, pusese la gât un portret al Impăratului cu lanț de aur, fusese petrecut pe străzile din Alba-Iulia cu tot alaiul oficialității; aici fusese întâmpinat de guvernatorul provinciei, în sala anume pregătită, pentru a i se ceti diplomatul ca să se rupă legaturile dintre „țară” și dânsul, și Mitropolitul să fie omul „Impăratului”. Și Brâncoveanu a fost foarte curajos în apărarea drepturilor Bisericii muntene, până ce a primit acel răspuns jignitor din partea Imperialilor, în care i se spunea că, precum nu se amestecă Impăratul în țerile românești, așa să facă bine Voevodul să nu se amestece în lucrurile Impărăției¹.

Astfel drumul lui Paget avea și un oarecare înțeles politic, care a ajuns să aibă o consecință politică. aceea de a stărui pentru legăturile ierarhice ale Vlădicăi ardelean cu Muntenia. De alminteri Paget va fi primit bucuros această intervenție și pentru alte motive: Englezii s'au arătat mai dușmani față de catolicism decât mulți alții cari au îmbrățișat deosebitele forme ale protestantismului; ei au fost mai mili

¹ Iorga, *Istoria Bisericii*, II, p. 3 și urm.

tanți și au rămas așa până în zilele noastre. Dar, de oare ce ortodocșii pe vremea aceia negociau cu protestanții,— și îndemnul a venit din partea celor mai culți, adevărat din partea acestor din urmă—, lui Paget îi convenia să vorbească în numele Bisericii grecești, presintând pe cea anglicană ca patroană a acestei Biserici, pe un timp când arhiepiscopul de Canterbury, șeful aceleia, scria Grecilor în vederea unei legături între cele două organizații.

Printr'o serie de ofițeri austrieci, din cari vom alege unul singur mai tipic, cunoaștem împrejurările din Oltenia numai în epoca ocupării de Imperiali (1718-39). Austriecii au venit aici cu planuri foarte mari: populația însă a fost nemulțămă de la început din foarte multe motive. Ea era deprinsă cu o administrație patriarhală foarte cruțătoare, iar noii stăpâni au introdus un aspru regim de contabilitate în sens occidental, jupuind pe fiecare tocmai cum scria la carte; au călcat privilegiile boierilor, supunându-i la impozite; au călcat privilegiile clerului, acordând protecție specială Bulgarilor catolici și instalând un episcop al acestora, care a funcționat o bucată de vreme la Craiova; au nemulțămă și pe țerani, din cauza caracterului cu totul precis și neiertător al cererilor de impozite, cât și din cauza prestațiilor nesfârșite pentru facerea drumurilor și căsărmilor. Doar au făcut calea pe Olt de la Căineni, Arxavia, cum ziceau ei. Pe lângă aceasta populația mai era jignită și din alt motiv: oamenii făceau comerț, mai ales cu porci, — căci boierii olteni în special, ca și bogații din Serbia, cu porcii și-au făcut mai ales averile. Când au venit Austriecii, au scăzut valoarea monedei turcești, au distrus valuta, iar, pe de altă parte, au pus foarte piedecile spre a opri comerțul cu Turcia, și, cum ei, Austriecii, cumpărau cu prețuri de

rechisiție, au ruinat cu desăvârșire țara, așa încât toți ajunseseră a fi contra lor. Pacea de la Belgrad a fost salutată deci cu bucurie mare, căci s'a putut uni țara de dincolo de Olt cu Domnia din București.

Dar, cât au stat aici Austriecii, au făcut hărți. Memoriul de care o să fie vorba acuma, redactat între anii 1718 și 1730, este o explicație pentru o hartă de acestea¹. Totuși ici și colo se gasesc descrieri care ni sânt tolositoare. Așa se vorbește de manastirea Cornetul, de Cozia, de Vodița lângă Vârciorova, care atunci nu era cu totul în ruine, căci își așezase aici lagărul generalul Veterani pe vremea lui Brâncoveanu. Ofițerul află Strehaia într'o stare de conservație perfectă: o pune în legătură cu Mihai Viteazul. Afară de aceasta pomenește de mănăstirea Brâncoveni din Romanați, de care se îngrijise Constantin Brâncoveanu în ultimul timp².

Intre orașe, Craiova este înfașată ca înfloritoare, având un bâlcu care ținea patru săptamâni, cu un han al Companiei orientale, proprietatea egumenului de Hurez, mănăstirea lui Brâncoveanu, apoi cu un han al negustorilor, având și un foisor, și în sfârșit un han de rând, unde poate să vie oricine. Acest han fusese ars de Turci și se întrebuinta ca magazin militar. În Craiova, unde Domnul venia din când în când cu prilejul bâlciurilor, erau și case domnești. ale căror urme nu se mai cunosc. Se pomenește în treacăt de Caracal, și se spune că aici fusese reședință domnească, de sigur a lui Mihai Viteazul, ca și Râmnicul-Vâlci. Dar în rândul întâiu se recomanda ca viitoare Capitală a Olleniei, ca aceia care trebuie să fie aleasă de preferință, Târgul-Jiiului, în bune le-

¹ Hurmuzaki, IX, p. 620 și urm.

² Infățișările de Austrieci ale acestor mănăstiri în *Archivele Olleniei* din Craiova, 1927-8.

gături cu Ardealul, putând fi apărut mai sigur, de către Carpați. Severinul pe vremea aceea nu era decât „Turnul”, care este descris pe scurt: orașul s'a întemeiat pe vremea Regulamentului Organic, reședința județului fiind înainte la Cerneți. Pe lângă aceasta ni se vorbește de Baia-de-Fier, de Baia-de-Aramă. E vorba chiar de Islaz, unde, se spune, s'ar vedea basa unui pod de lemn care ar fi fost odinioară aici, și s'ar fi găsit multe monede.

Ceia ce cred că poate interesa iarăși este că mărcile oltene, așa cum le cunoaștem, nu existau înainte de ocupația austriacă; generalul Stainville este cel care le-a hotărât, și cred că și mărcile celorlalte județe s'au luat după cele impuse Olteniei de generalul austriac.

În afară de informațiuni geografice ofițerul are oarecare știință despre trecutul țerii. Vorbește de Sarmăți, de Impăratul Traian, de Isaac Anghelul și de altele.

În ce privește limba noastră, se recunoaște că este de origine latină și că ar fi sămănând mai mult cu latinește decât limbile romanice din Apus. Oltenia o apreciază foarte mult, ca una ce este un adevărat bulevard pentru Ardeal. Trebuie să fie ținută cu orice preț, și se cere să fie complectată cu Loviștea argeșeană.

Țara-i pare anonimului foarte sănătoasă, aierul fiind veșnic în mișcare; de jur împrejur a fost ciumă, numai aici nu. Cărmuirea numără un Ban și vornici cari au fost prefăcuți în funcționari statornici pe vremea Austriecilor.

Se ating și deosebitele clase sociale. Despre religia țerii se arată că sânt prea mulți preoți, une ori pentru un sal patru, iar pentru un târg și zece. Aceasta venia din faptul că, atunci când un

țeran nu voia să plătească birul, mergea la Vidin ca să dea ceva Vlădicăi grecesc, care-l făcea preot, și, din momentul ce era preot, nu mai plătia birul. Simpli țerani, unii nici nu cetiau bine, și nu înțelegeau slavonește.

Nu trebuie să uităm însă că pe vremea aceia în mănăstiriile noastre se lucrau traduceri admirabile din grecește care fac cinste acestor lăcașuri.

Preoții plăteau episcopului odată sau de două ori pe an trei-patru lei.

Vorbind de boieri, se arată că n'au mai multă cultură decât clerul; își cresc foarte rău copiii. Acești copii nu sânt dedați exercițiilor cavaleresti cu care erau deprinși cei din aristocrația austriacă; creșterea ce o capătă este ca să facă dintr'înșii „gute czakoys”, adică „buni ciocii”.

Ciocii, „ciocoinici”, precum am găsit într'o cronică a lui Matei al Mirelor, de prin anii 1620, înseamnă încasatori abusivi de impozite. Și, ni spune călătorul austriac, părinții îi trimet ca sa încaseze dijma oilor. De alminteri, adaugă tot el, sânt inteligenți, de o inteligență nativă, pe care n'o îngrijesc. Iar, pe lângă aceasta, sânt foarte șireți verschmitzt.

În ce privește pe țerani, se afirmă ceva care merită într'adevăr să fie relevat: ofițerul, care venia din Statul austriac, unde țeranul era șerb și n'avea voie să se mute de pe moșie, constată că la noi nu era șerbie. Numai pe vremea Regulamentului Organic s'a venit cu teoria că țeranul fusese șerb, și și-au făcut proprietarii mare milă că-i mai iartă din datorie. Se zice aici cu privire la țerani: „țeranul nu e șerb, ci numai Țigani sânt îndatorați cu trupul lor și trebuie să servească nobililor”. Mai departe: „pentru că însa mulți din acei țerani nu sânt moșneni sau oameni așezați cari să aibă pământul lor, și trebuie să se

facă plugari pe pământul boierului, de aceia de multe ori sânt tratați destul de aspru”. Erau supuși la un număr de zile de lucru, pe care Fanarioșii le-au fixat la douăsprezece, ceia ce era foarte favorabil, și la dijmă, care nu se lua niciodată — lucru foarte interesant — din livada sau grădina de legume pe care o sădise însuși țeranul, ci numai de pe câmpul unde se cheltuise munca lui: se plătia dijma, și nu mai mult.

Comerțul se făcea cu Ardealul.

Mulți Români sânt cizmari, croitori, curelari, tabaci, iar restul îl fac Țiganii, cari cunosc toate meșteșugurile, ca și musica.

Cu privire la obiceiuri, se înseamnă că țeranul mănâncă mămăligă; boierii nu consumă pâne, ci azimă. In ceia ce privește îmbrăcămintea, portul lor sămână cu al Polonilor, portul țeranilor este același, neschimbat până acum.

Se arată și câte ceva în ce privește obiceiurile lor: de exemplu când moare o rudă, bărbații din familie umblă cu capul gol, așezând, când plouă sau e frig, o bucată de pânză care atârnă pe spate.

In producția țerii, se mai observă că, pe lângă exportul de porci, se trimet până la 1000 de saci de lână în Ardeal.

Milele se arată neîngrijite, de frica Turcilor, de și se citează aurul care se scurge pe Olt, adăugând că trebuie să se caute locul de unde vine metalul, ceia ce nu poate lipsi. Se anintește că erau „băieși” pe Lotru, și că pe valea Lotrului se află o localitate „Rudăreasa”, care arată iarăși exploatarea de mine.

In ce privește sarea, 40.000 de florini se plătesc ca arendă pe an de acel care iea acest venit.

Despre locuințele țeranilor se aduc înainte lucruri pe care nu le putem admite, anume: casele sătenilor ar fi făcute din porunca nemțească. Adevărul este că

în acel timp bordeiele covârșiau ca număr locuințele de de-asupra pământului. Și aceasta se explică foarte ușor prin faptul că oamenii, ascunzându-se în bordele, scăpau mai ușor de stoarcerile Turcilor și preferau, cu toate neajunsurile, sistemul locuințelor subterane. Austriacul pretinde că „locuințele erau înainte supt pământ, ceia ce se numește bordeie, dar că s'a poruncit să se facă apoi case de-asupra pământului”¹.

Înainte de-a trece la alte izvoare ce privesc Domnia lui Nicolae Mavrocordat, câteva observații asupra epocii fanariote însăși în felul cum o judecam acum și împotriva felului cum era judecată cu douăzeci de ani în urmă².

Nu este adevărat că în Muntenia după Ștefan Cantacuzino, care a fost prigonitorul și înlocuitorul la Domnie al lui Constantin Brâncoveanu, pentru doi ani de zile, ca să isprăvească și el ucis de Turci, sau că în Moldova, după trecerea lui Dimitrie Cantemir, s'ar fi petrecut ca o rupere de continuitate, ca o catastrofă în istoria noastră, că până atunci, adică, a fost viață românească, cu caracter național, și deodată tot caracterul național a dispărut, toate elementele românești au fost înlăturate și au venit Grecii, cum ar fi venit barbarii evului mediu, cari nici ei nu erau așa cum ni-i închipuim, ca să substituie caracterul lor caracterului indigen. Profundă eroare! Noi am fost un popor care n'am știut cu ce să ne mândrim, și erau lucruri cu care am fi putut să ne

¹ Pentru descrierea ofițerului Schwanz von Springfield v., după *Ungarisches Magazin*, III, p. 179 și urm., Engel, *Gesch. der Walachey*, p. 43.

² Cf. expunerea mea *Cultura română supt Fanariofi*, în *Două Conferinți*, București 1898.

mândrim. și am crezut că ne putem mândri cu lucruri care, privilegiate bine, contribuie să ne umilească.

Căci ce fel de popor am fi fost noi dacă am fi suferit o astfel de invazie, dacă am fi lăsat în felul acesta să dispară tot tezaurul tradițiilor de autonomie politică, de guvernare prin noi înșine? Am fi fost vrednici atunci, nu numai de această copleșire, dar de orice altă tiranie. De fapt, n'a fost așa. Grecii erau amestecați de mult în viața noastră, încă din secolul al XVI-lea, iar în comerț încă din al XV-lea. Dintre Doamnele lui Ștefan-cel-Mare, una a fost o Rușoaică din Chiev, dar alta, Maria, era o Grecă, din Mangup. Atâția Domni fuseseră înainte de aceasta de sânge grecesc, atâția Români au fost crescuți la Constantinopol, vorbind grecește mai bine ca românește; negustori greci invadaseră amândouă țările noastre. Toți aceștia nu veniau însă în calitate de stăpânitori, ci în calitate de oameni cari caută pământ, bani și o societate creștină înaintată.

Din partea lor, Domnii fanarioți aveau înrudiri cu dinastiile vechi, și exista la ei un fel de sentiment al necesității de a se păstra legătura cu dinastiile de odinioară. Nicolae Mavrocordat, când a venit aici, s'a înfățișat ca succesori al lui Alexandru Iliș, din care venia bunica lui. Când a pus să se adune cronicile noastre, căci, om de înaltă cultură, el doria lauda pentru sine, dar înțelegea să fie pus în legătură cu înfățișarea trecutului țării peste care ajunsese a domni—, el a cerut lui Radu Popescu, care a făcut cronică oficială a Domniei lui, să-l prezinte ca descendent al lui Alexandru-cel-Bun, și cu aceasta chiar pornește cronică. În scrisorile lui grecești, el arată că adesea, citește în cronicile românești istoria țării. Oamenii cari au stat lângă dânsul vorbeau și scriau grecește, precum unii vorbeau și scriau și turcește, nu

fiindcă greceasca era limba lor, ci fiindcă ea reprezintă pentru Orient ceea ce reprezintă pentru Occident limba latină în învățământul iesuit.

Se poate crede că boierii de țară s'ar fi lăsat înlaturati? Trebuie să nu-i cunoască cineva ca să afirme aceasta. Erau oameni foarte dârji, cari apărau drepturile lor cu orice preț. Nicolae Mavrocordat, deprins cu regimul strict turcesc, într'o vreme când Turcii erau particular de aspri ei înșii, a închis pe boieri, i-a condamnat la moarte, ceea ce nu se obișnuia de multă vreme în țerile noastre, dar tocmai aceasta arată că acei boieri nu se puteau manevra ușor. De aceea a băgat în beciu la Iași pe boierii moldoveni, de aceea, în Muntenia, a trebuit să recurgă la execuții capitale, în 1716, față de amenințarea năvălirii Imperialilor germani. Fiul lui, Constantin Mavrocordat, a refuzat să primească de la ispravnici rapoarte scrise în grecește. O școală de preoție în limba românească a fost introdusă în epoca aceasta fanariotă. Limba românească a înlocuit în Biserică limba slavonă fără a fi concurată de limba grecească în această epocă a Fanarioșilor: întâia oară când s'a cântat liturghia în românește de la un capăt la altul a fost atunci, la începutul veacului al XVIII-lea, pe când pe vremea lui Brâncoveanu în românește era scris în cărțile bisericești numai ceea ce trebuia să facă preotul, iar ceea ce trebuia să spună era în slavonește: Evanghelia, Vechiul Testament erau în românește, dar serviciul divin se făcea în limba slavonă.

Pe vremea lui Nicolae Mavrocordat, care a domnit de două ori în Moldova și de două ori în Țara-Românească, călătorii sânt puțini. Erau străini la Curtea lui Vodă, întrebuințați ca secretari, cum a fost Fonseca, un Nicolae Wolf, Polon, firește Del

Chiaro, dar călători cari să scrie despre cele văzute la noi sânt foarte puțini. Unul dintre dâșii, despre care vorbim acum, era un Sas din Brașov, Ștefan Bergler, om foarte erudit, care a fixat textul multor opere clasice, ba chiar al lui Aristofane, și stătea în legătură cu casele editoare din Lipsca. El a dat și o traducere în latinește a cărții „Despre Datorii” a lui Nicolae Mavrocordat („De Officiis”, același titlu ca și al lui Cicerone). Lui Vodă i-a plăcut foarte mult această ediție și a poțtit pe Bergler să vie în țară. Aici l-a atras traiul bun, fiind și foarte bețiv. A stat pe lângă Domn o mulțime de vreme, trăind până aproape de 1730. Ba a fost și la Constantinopol, unde-l chemaseră pentru gimnasiul pe care-l susțineau Domnii noștri cu banii lor, și se credea că ar fi murit acolo, dar, după altă mărturie, e foarte probabil că a murit la noi.

Dacă a putut fi atras la noi pentru vinul pe care i-l dădea Domnul fanariot și leafa ce i-o servia, el este și mai strâns legat de Români prin altceva: în adevăr, s'a născut la 1680, în Blumăna Brașovului, având drept tată pe un biet om de-acolo, pe care localnicii îl numesc „Der blesche Hans”, dar „Blesch” înseamnă „Valah”, Român. Era deci de origine românească.

Din București Bergler a trimis o parte necunoscută din opera lui Eusebiu, care se afla în celebra bibliotecă a lui Mavrocordat. Tot din această încunjurime domnească s'au expediat lui Fabricius, pentru *Biblio'heca graeci m. dii aevi*, știri despre erudiți în Orient: despre medicul Dimitrie Procopie din Moscopole, — deci un Român macedonean.

Un alt călător apusean, care, ajungând aici, a scris multe lucruri contra lui Mavrocordat, este un

Grec: Schendus, făcut nobil în Apus, unde a luat titlul de Vanderbech. Tip foarte interesant, el a intrat întâiu în serviciul lui Stainville, generalul austriac comandant în Ardeal.

Fiind la Craiova, Nicolae Mavrocordat l-a chemat împotriva ciumii, dar și pentru că el însuși se simțea bolnav, iar copiii lui—pretinde medicul—suferiau de anume neajunsuri (unul era epileptic, altul bolnav tot de nervi). A venit la București, dar s'a întors peste câțva timp în Ardeal. Murind Stainville, a fost chemat din nou în țară. Din Viena, pe un vas, a revenit la București, împreună, spune el, cu un farmacist, și alți ajutători. Aici a dus-o bine o bucată de vreme, pe urmă a fost amestecat într'o afacere suspectă. În Apus a tipărit o carte despre cele mai bune leacuri la tot felul de boale și, în același timp, o descripție a minelor de aur și alte metale de la noi: minele de la Tismana, cele de la Polovraci, de la Baia-de-Aramă. În prefața de la cealaltă carte el se războiește cu Domnul, punându-i în sarcină cele mai oribile lucruri care se pot spune despre un om, pe când laudă pe Dimitrie Cantemir, omul cel foarte învățat. A străbătut apoi Italia și alte țeri, murind cum mor aventurierii. Bogat la un moment dat, el avea 60.000 de galbeni, sumă imensă pentru timpurile acelea.

Pe Nicolae Mavrocordat am spus că-l acopere de toate calomniile: e de neam foarte prost, rudele lui vând cărbuni și oi în Orient; Doamna nici n'a fost nevasta lui, ci a unui morar; copiii pe cari i-a avut cu dânsa sânt deci bastarzi; și-a cumpărat tronul; urăște pe rudele lui, și i-a arătat un fel de otravă pe care punând-o în cafea ar fi scăpat de surori și nepoți, cari erau la Constantinopol; n'a făcut tot timpul decât să prade pe supușii lui. Ignorând bi-

biblioteca pe care a adunat-o, spune că nici nu știe ce se cuprinde în cărțile lui, că toate lucrările cu care se laudă le-au făcut alții. Domnul ar fi vrut să fure munca lui Dimitrie Cantemir, Istoria Turcească și o carte despre „Dacia”, care este tocmai „Descrierea Moldovei”. Când l-a chemat pe Schendus să lecuiască ciurma, era plin tot palatul de femei, etc.¹.

¹ Engel, *l. c.*, pp. 42-3; *Neuere Gesch. der Walachey*, p. 11 și urm.

VI.

Opera lui Del Chiaro

Înainte de a vorbi despre cel mai important dintre izvoarele de călătorie de la sfârșitul secolului al XVII-lea, Del Chiaro, câteva cuvinte despre generalul Marsili, și el călător în părțile noastre.

A fost unul dintre cei mai străluciți scriitori militari din acea vreme, autorul unei mari opere de geografie, „Danubius Pannonico-mysicus”. De loc din Bologna, unde i se păstrează hârtiile, în mare parte inedite, cum inedite sânt și ale altui general austriac care pe la 1688 a fost la noi, Veterani, el luase serviciu în armata Împăratului german, pe care însă n'a comandat-o în părțile noastre, pentru care strânsese o bogată informație.

Din scrisorile primite el apare pe la noi încă din 1690: o scrisoare din 1691, Februar, e în legătură cu acel drum.

Pe vremea aceea în Muntenia stăpânia de trei ani Constantin Brâncoveanu, și războiul continuă între Turci și Austrieci, ajutați de Poloni: se propunea să se deie Poloniei partea muntoasă a Moldovei până la Bistrița.

Am spus că Ioan Sobieski a ocupat o bucată de vreme Bucovina și regiunea mănăstirilor moldove-

nești; Marsili semnaleză, în ce privește regiunea de la Răsărit, că era cu totul pustiită de pe urma războiului.

În Septembrie 1691, apoi, însărcinat cu o misiune secretă, e primit de Domn într'o audiență care ține nu mai puțin de șase ceasuri. Se știe că Șerban Cantacuzino fusese gata să închine țara Austriecilor, dar cerea anumite condiții de feude în Ardeal și Banat, ca și respectul tuturor libertăților țerii, ceea ce a împiedecat mai ales negociațiile să ducă la bun sfârșit. Este deci explicabil că Imperialii, după suiirea pe tron a lui Brâncoveanu, înercau să înoiască tratativele urmate pe vremea înaintașului său mai ambițios, mai întreprinzător și mai romantic, pe când noul Domn era un om de o strictă realitate, care s'a ferit totdeauna să se hotărască într'un sens sau altul, și a făcut foarte bine, căci a păstrat, în mijlocul luptelor dintre Austrieci, Ruși și Turci, integritatea țerii, de și în paguba persoanei sale și a copiilor săi, executați la Constantinopol ca trădători față de Poartă¹.

Revenind la audiența lui Marsili în 1691, Vodă l-a oprit la masă, și în cursul ospățului s'au ridicat toasturi, și pentru Impăratul, însă „sotto voce”, încetinel: de altfel Del Chiaro ni va spune că se obișnuia a se face confusie între un Impărat și celalt, între Sultanul considerat ca Impărat și Impăratul creștin.

Se mai vorbește în același timp de alte lucruri în legătură cu Brâncoveanu, de acel Emeric Tököly pe care Turcii îl așezară ca prinț în Ardeal, voind să facă din el un rege al Ungariei împotriva Austriecilor. Ba Constantin-Vodă a mers și el cu armata tur-

¹ V. broșura mea *Politica lui Constantin Brâncoveanu*, București 1914.

cească în Ardeal de l-a așezat în Scaunul de domnie: în biserica săsească din Crâstian el a stat în strană, asistând la ceremonia care s'a făcut pentru așezarea „Craifului”. Apoi Tököly a venit pe la noi cu soldații lui unguri, foarte nedisciplinați, „curuții”, cari câtăva vreme au prădat unde au putut numai, până ce Brâncoveanu a izbutit să-i facă să plece din țară¹.

La 1692, în vară, Marsili este iarăși la noi. Și avem, din 1694, o întreagă corespondență între dânsul și foarte învățatul boier Constantin Cantacuzino Stolnicul, unchiul lui Brâncoveanu și fratele lui Șerban Cantacuzino, omul de foarte mare influență care o bucată de vreme a condus politica munteană supt stăpânirea nepotului său, până ce, crescând și copiii Domnului și ai lui Cantacuzino, a început acea ură între părinți de unde a rezultat căderea Brâncoveanului, suirea lui Ștefan Cantacuzino, fiul lui Constantin, și, de pe urma sistemului de intrigi pe care Cantacuzineștii îl inaugurează, și peirea întregii familii².

Constantin Cantacuzino făcuse studii la Constantinopol și la Veneția. Avem carnetul lui de student pe când urmă la Padova, unde a stat o bucată de vreme, — carnet scris în românește. Știa italienește foarte bine ca și latinește, și-l interesau lucrurile de istorie: începuse o istorie critică a Românilor, pe care n'a dus-o până la capăt. Așa încât Marsili avea cu cine sta de vorbă.

Intrebările lui Marsili și răspunsurile lui Con-

¹ *Analele Academiei Române*, XXI, p. 64 și urm.

² Ștefan Cantacuzino și Constantin Stolnicul, ca și apoi Mihail Cantacuzino, fratele Stolnicului, au fost omorâți, după trecere numai de doi ani de zile, de pe urma acelorași crunte obiceiuri turcești pe care ei înșii le ajutaseră să fie încetățenite față de noi.

stantin Stolnicul, păstrate la Bologna, au fost tipărite de două ori: odată de mine² și, după câțiva ani, fără să se știe de aceasta, în publicația Museului din Seraievo. Sânt răspunsuri de cea mai mare importanță, care au servit și pentru a stabili că el, Constantin Stolnicul, este autorul cronicii de care a fost vorba mai sus².

După aceste lămuriri privitoare la Marsili, venim la scriitorul italian care a dat o întregă lucrare despre principatul muntean și numai despre acest principat, pentru că în Moldova nici n'a călcat măcar, de și va fi primit lămuriri subsidiare de la boieri cari pe vremea aceea erau în continue legături cu Moldova. Căci, de fapt, Constantin Brâncoveanu se poate zice că era adese ori și Domn în Moldova, cunș a dorit să se așeze prinț în Ardeal, unde cum-părăse moșii și avea castele: el își măritase o fată, domnița Maria, cu un fiu al lui Duca-Vodă, Constantin (Duculeț), și, câtă vreme acest tânăr a fost Domn, voința Brâncoveanului era îndeplinită și peste Milcov.

Totuși, de și nu se putea să fie boier muntean care să n'aibă cunoștință de Moldova, de și totuși învinșii în luptele politice din Moldova și toți partisanii lui Duca-Vodă cel tânăr căutau refugiu la București pe lângă Brâncoveanu, Antonio Maria del Chiaro evită să dea vre-o informație privitoare la cealaltă țară românească. Cartea lui, „Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia”, e consacrată numai principatului muntean.

In ce împrejurări a cunoscut acest principat? Dom-

² *Analele Academiei Române, I. c.* Observațiile lui asupra Ardealului, publicate de Maria Emilia Amaldi, în *L'Europa orientale*, VIII, p. 250 și urm.

nii noștri, încă din veacul al XVI-lea, aveau nevoie pentru legăturile lor cu străinătatea, de o cancelarie latină, ungurească sau italiană, de secretari cari să cunoască aceste limbi. Secretari de aceștia se întâlnesc și în Moldova și în Muntenia neconținut: o fixare a listei acestor secretari ar face parte dintr'un capitol de istorie culturală care n'ar fi lipsit de folos.

Pe lângă aceasta Brâncoveanu nu întreținea numai relații politice cu Apusul, ci, în același timp, și relații economice, având o mulțime de bani depuși la Veneția, la Monetăria de acolo, care făcea și funcție de bancă, așa-numita Zecca, vestită în tot Orientul, care mai de mult își trimetea banii la mănăstirile răsăritene, la Sfântul Sava din Ierusalim, de pildă. — de unde mitocul Sfântului Sava din Iași supt Petru Șchiopul, care-și avea un deposit acolo. După moartea Brâncoveanului a fost chiar un proces între agenții Doamnei Marica, Nicolae Caragiani, Gheorghe din Trapezunt, represintând interesele familiei, și între fiscul turcesc, care doria să aibă toată averea celui care fusese condamnat pentru trădare și urmă să i se confisce tot. Și, pe lângă aceasta. bănuim că Brâncoveanu era amestecat în exportul foarte însemnat pe care-l făceam către Veneția și în importul nostru, mai puțin important, din acest oraș: stofa scumpă cu care se îmbrăcau boierii și jupănesele, de sigur, oglinzi, apoi hârtia groasă, lustruită, care se fabrică anume pentru aceasta.

Ce-o fi făcut Del Chiaro înainte de a veni la noi, nu putem ști. Lucru mare în țara lui de sigur n'a fost. Cartea însă e plină de informații prețioase, puțin cam fără ordine expuse, pierzând firul, reluându-l, ba alte ori pierzându-l fără a-l putea relua. E împărțită în două părți, și împărțirea nu e tocmai

comodă. Căutam deci a fixa capitolele mai metodic.

La noi pare a fi venit la 1709. Intr'un loc spune că la 1710 a făcut drumul de la Belgrad la București, dar se poate să fie o confuzie și din cauza datei când se începea anul în Apus și la noi (noi începeam la 1-iu Septembrie). În București a fost imediat angajat de Domn, care avea toată încrederea într'însul, ca și cei doi frați ai lui Șerban-Vodă, Constantin și Mihai Cantacuzino, acela care a făcut biserica Colței, — inscripția care-i pomenia numele fiind ștearsă cu ciocanul, pentru că Mihai fusese executat de Turci.

Ei poftiau de multe ori la masă pe străin și-i încredințau secrete de Stat; probabil că era invitat și pe la moșiile acestor boieri, pentru că el cunoaște, nu numai Bucureștii, dar și viața țerănească, datinile țeranului nostru.

Evident însă că nu toată lumea avea aceiași simpatie pentru secretarul italian, care părea puțin cam caraghios în felul lui de a se îmbrăca, nevroid să se orienteze: umbla cu tricorn, cu haină apuseană, cu bețișorul de stradă, și, având și un temperament sanguin de se înroșia răpede, lumea-l poreclise „Curcanul”¹.

Vom începe cu ce este mai puțin important la dânsul, care este partea istorică, expusă rău, Del Chiaro avea cunoștință că sânt cronici muntene în manuscris și că ele au fost alcătuite în legătură cu interesele deosebitelor familii. De fapt era o cronică pentru Cantacuzinești și una împotriva lor, scrisă, aceasta, de Constantin Căpitanul Filipescu. Pe lângă aceasta ici-colo era și câte un alt manuscript în care se introduceau mici modificări de natură a măguli ambițiile

¹ V. *Istoria literaturii românești*, II, la început.

unei sau altei familii. Del Chiaro ni spune că aceste cronici se țineau ascunse, neieșind în public pentru că ar provoca scandal. În afară de cronici cunoaște cărți apusene fără mare importanță; știe că sântem de origine romană, discută de unde vine cuvântul de Valah și reproduce ideile cele mai bizare culese din cărți sau prefăcute din propria-i închipuire. De exemplu spune că Românii se numesc Valahi după „Valahia”, fiica împăratului Dioclețian. Pentru evul mediu el nu știe nimic până în epoca lui Matei Basarab. Pentru această epocă a găsit scrisoarea unui Bocignoli, într’o tipăritură rară, pe care o reproduce; e vorba de tulburări ivite după moartea întemeietorului mănăstirii din Argeș. Pe urmă se vorbește de stăpânirea turcească, cu simpatie pentru noi, arătându-se că „Principatele au ajuns ca două corăbii pe o mare furtunoasă, unde rare ori se bucură cineva de liniște și odihnă, și că totuși sânt destul de importante țerile acestea pentru ca să devie un port sigur pentru un prinț care ar dori să scuture jugul turcesc”. Pe prințul acesta nu-l vede, și Turcii au luat toate măsurile ca să ne fie în atârănarea lor. De Mihai Viteazul are o idee foarte mare: era un om foarte curajos și a venit la Domnie „din cauza discordiei”.

În ceia ce privește pe Matei Basarab, știe că a domnit „douăzeci sau patruzeci de ani” și a luptat cu Turcii, ajutat de seimeni; nu știe cu n a isprăvit: unii zic că a fost ucis. Știe și că a fost înmormântat la Arnota, loc unde nu se poate ajunge nici cu rădvanul, nici călare, Del Chiaro spune însă că Matei Basarab a clădit Plumbuita în marginea Bucureștilor, biserică părăsită astăzi, cu ziduri splendide lăsate în ruină, că a mai zidit Brebul de lângă Câm-

pina, Strehaia din Mehedinți, o splendidă biserică, Hotărani, la Olt.

După aceia mai pomenește de tributul până la 300 de pungi, ceia ce înseamnă 150.000 de galbeni. Mai cunoaște din Domnia lui Matei Basarab iubirea pe care acesta o avea pentru Târgoviște, unde de multă vreme nu mai fusese, așa încât, atunci când Domnul a revenit în vechea Capitală, a găsit copacii crescuți atât de sălbatec, de ar fi văzut urși, și mai mari și mai mici, prășiți în livezile Târgoviștei (!). Del Chiaro adaugă că este acolo, la Târgoviște, o inscripție în care Matei Basarab lăsa blăstăm pe cel ce ar părăsi orașul. De aici Del Chiaro se încurcă rău în expunerile sale istorice. Ni spune că a găsit pe Gratiani ca Domn, dar despre el nu se află însemnare în vre-o cronică. Pe urmă trece la Domnii mai recentți, la Antonie-Vodă, bunicul Doamnei lui Brâncoveanu, și socoate că era un om blând și bun, așa de blând și de bun, de fapt, încât îl hrăniau boierii cu leafă.

După aceia se menționează Grigore Ghica, succesorul lui, cu mult mai puțină simpatie. Căci este contra Grecilor, un neam care, spune el, „totdeauna a fost fatal Țerii-Românești”, întetind, corupând cu bani. Despre Cantacuzini, de și spune că sânt de origine bizantină, se rostește mai bine. Pomenește de bătrânul Constantin Cantacuzino, conducătorul politicei lui Matei Basarab, care a fost zugrumat de Ghica la Snagov din cauza ambiției lui Șerban, fiul lui. După Radu Leon Stridiagiul, revenind la noua Domnie a lui Grigore Ghica, Del Chiaro arată cum aceasta a persecutat pe Cantacuzini, și în privința aceasta citează o trăsătură de caracter frumoasă a lui Constantin Stolnicul. Era pe atunci ca pedeapsă mare bătaia la tălpi, care i se aplica oricui. Un tânăr

Cantacuzin, mai plăpând, fusese condamnat să primească o sută de lovituri pe zi, la tălpi. Constantin s'a rugat de executor să primească el două sute de lovituri, jumătate pentru dânsul și jumătate pentru fratele său

Duca e un om de neam prost din Balcani. De la Domnia lui se trece la Șerban Cantacuzino, foarte dușmănit din cauza asprului său sistem de a guverna. Scriitorul îi ia apărarea: un om de o mare ambiție, de o maiestate impunătoare; întreținea o adevărată armată de haiduci contra Turcilor, în Peninsula Balcanică, haiduci cari aveau misiunea de a-i aduce înapoi tributul încredințat Agăi furcesc la București. Tot așa ni povestește cum Vodă speria pe Turcii ce veniau la dânsul, — din care pricină nici nu se prea îmbulziau să vie la București: odată un Agă, sosit aici, a fost primit foarte bine, dar, pe când el era de față, Domnul a răcnit așa de înspăimântător la boierii săi, încât Turcul s'a grăbit să scurteze audiența cât mai mult. De fapt era un om pătimaș în bine ca și în rău: partea bună o simția Doamna lui Duca-Vodă, partea rea aceia cari au stat la ocnă pentru dânsul, căci a umplut ocna cu boieri. Poate că viața i-a fost scurtată și din cauza temperamentului lui focos, și până și frații Domnului au fost bănuși pentru otrăvirea lui. Lumea a crezut că a murit — fiind tânăr și viguros — pentru că ar fi fost otrăvit.

În ce privește pe Brâncoveanu, Del Chiaro are toată simpatia pentru dânsul, ca pentru un Domn foarte bogat și foarte darnic, de și nu tocmai milos față de țară. Darnic față de Dumnezeu, dar, cât a putut lua de la oameni, a luat. Vorbind de intrigile țesute contra lui, scriitorul italian face apărarea Domnului, găsind pentru dânsul termini mișcați.

Se rostește mai puțin bine despre Ștefan Cantacuzino, vinovat pentru căderea lui Brâncoveanu și pentru catastrofa familiei lui. Cu acest prilej dă o mulțime de lucruri pe care numai un contemporan care a trăit în intimitatea Domnului le putea ști. Astfel despre împrejurările triste care au prins pe Brâncoveanu, despre fata lui, Stanca, ce abia murise, — și avem scrisoarea foarte duiosă prin care Domnul anunță moartea acestei fiice a lui. Trecând în rădvan lângă crucea amintitoare a morții părintelui său, Brâncoveanu vede o găină neagră care zboară peste rădvan, ceia ce, după superstițiile poporului, însemna o teribilă nenorocire apropiată.

După aceste informații de istorie să trecem la partea descriptivă din opera lui Del Chiaro.

El dă o priveliște generală a țerii. Cunoaște bine șesul de la Sudul Bucureștilor, cu pădurile de stejar, pe care le semnalează. În afară de aceasta, el consideră țara mai mult supt raportul producției economice decât supt al pitorescului. Așa fiind, înseamnă și el ceara care se duce la Veneția, untul și mierea care merg și la Constantinopol. Del Chiaro este cel d'întăiu care, în legătură cu mierea și cu ceara, face o descripție a sistemului stupăritului la noi, arătând prețul cu care se vinde vadra: un galben. Pomenește și de exportul de cai, care apare numai în această epocă, fiind eumpărați de ofițeri germani din Ardeal și de negustori din Polonia. Știe și cantitatea forte mare de vânat care se găsește în pădurile țerii, și ni înșiră păsările domestice. Aici este și un colțisor de poezie despre berzele și rândunelele care se întorc pentru a-și face cuiburile în locurile obișnuite; berzele ar fi călătorind împreună cu rândunelele, ajutându-le. Se semnalează heleșteele care

se află la fiecare moșie și bogăția de pește care vine de acolo; peștele din Dunăre, morunii, cegile; la icre spune și felul cum se pregătesc.

La ocne presintă pe robii întrebuințați la exploatarea salinelor. Câștigul care iese pentru țară din aceasta e socotit la 20.000 de galbeni, prețul cu care se arendează sarea, dar împreună cu tutunul, cu dijma oilor și cu dreptul exportului în Ardeal. Dincolo de Dunăre se întrebuințează tot sarea românească. Minele nu se caută, de frică să nu crească Turcii pretențiile lor. Aurul se scoate de Țigani auriari, rudari. Rudarii erau datori să dea cinsprezece ocă de aur în ziua Crăciunului, și une ori vedeai Țigani cari se duceau să cumpere aur de la juvaiergii ca să poată îndeplini datoria lor față de Domn și de armaș. Sânt vine de fier și în drumul Brădiceni-Târgoviște. Despre agricultură se vorbește foarte puțin, pentru că ea nu juca rolul pe care l-a jucat mai ales de la 1829, când s'au deschis granițele; se fac două arături pe an; meiul se culege în Iunie, iar porumbul în August.

De la descrierea țerii Del Chiaro vine la orașe. Cel pe care-l cunoaște mai bine este, firește, Bucureștii. Ni spune că e așezat într'o regiune foarte noroioasă, dar că străzile au poduri. Casele sânt isolate și formează insule. Ele sânt încunjurate de uluci, pe care le crede că se numesc „bolovani”. Arhitectura nu-i pare extraordinară, dar livezile sânt de toată frumuseța. Apa, rea, se scoate din puțuri, nu din Dâmbovița. Populația o socotește la 50.000 de locuitori. Mai interesante supt raportul arhitectonic sânt bisericile. Citează Mihai-Vodă, Radu-Vodă, Mitropolia. Apoi hanurile făcute după datina turcească, cu prăvălii și odăi de găzduire și grajduri. Erau două mai importante, hanul lui Șerban-Vodă și al Sfân-

tului Gheorghe: pe locul ocupat de Poșta Centrală primul, pe locul ocupat de grădina bisericii Sf. Gheorghe al doilea. În pridvorul bisericii acesteia e aruncată o piatră foarte mare cu inscripție: e aceea care se afla de-asupra porții de intrare a hanului.

În ce privește biserica catolică, ni se spune că este mică și a fost reparată de un curtean al lui Brâncoveanu, Ștefan Sisti, care făcea și negoț pe la noi. Mai importantă, afirmă Del Chiaro, este Curtea, isprăvită de Brâncoveanu în ultimii ani de Domnie; trebuie să fi sămănat cu palatul de la Mogoșoia, făcut de dânsul, și de care palat nu pomeneste. Ni se spune că avea un pridvor pe stâlpi de toată frumuseța, cu picturi de un caracter istoric: călătoria Domnului la Constantinopol, la 1703. Curtea avea o scară de marmoră, sale cu bolți; cea mare e sprijinită pe coloane, sala tronului; într-o a doua sală este Divanul de judecată, și acolo se dau și banchete; după aceea, sala de audiență, odaia Doamnei și a Domnului, urmate de alte două odăi și camere. Ștefan Cantacuzino, însurat cu o femeie foarte pretențioasă și foarte nervoasă, care a înebunit supt impresiunea peirii Brâncovenilor și a fost dusă la o mănăstire, Păuna Greceanu, a făcut într'un colț al foarte frumoaselor grădini ale Curții un palazzino cu opt odăi, pentru locuință. Și în afară de aceasta era, pe vremea Brâncoveanului, un chioșc sau foișor încunjurat cu cele mai frumoase straturi de flori, unde Domnul se odihnea și obișnuia une ori să ieie prânzul.

În ce privește orașele celelalte, ni se vorbește de Târgoviște, unde se văd rămășițele vechii mănăstiri a Sașilor, și Del Chiaro este cel d'întăiu care pune în legătură această mănăstire cu Sf. Ioan de Capistrano Iată apoi Câmpulung, cu bălciul de la Sf. Ilie,

punctul de vamă al Dragoslavelor, vilele din Pitești, apoi Râmnicul-Vâlci, Craiova, mănăstirea Hurezului, iar, la Răsărit, Buzăul și Focșanii,— toate însă foarte pe scurt.

În ce privește populația, părerea Italianului este că Românii sânt viteji, dar vitejia lor e puțin obosită de o îndelungată sclăvie. Sânt oameni cu cel mai bun caracter și foarte capabili de a izbuti în toate profesiile, dacă li s'ar da o învățătură bună. Și se citează un servitor al familiei Cantacuzino care făcea desemnuri „așa de frumoase de păreau săpate în aramă”.

Se menționează dibăcia cu care lucrau meșterii la fabrica de sticlă, care dădea un produs mai bun decât cel din Polonia: ea exista încă din vremea lui Matei Basarab. Ni se pomenește de frumuseța tiparului nostru, care într'adevăr era foarte elegant, și de felul cum se execută clișeele, supt îndemnul lui Antim din Îvir, care învățase arta lui la Muntele Atos pentru a învia apoi viața artistică a țerilor noastre. În general oamenii aceștia, să-i pui la orice, se pricep, căci se văd băieți de zece ani și mai puțin cari duc caii la adăpat, injurând în chipul cel mai înspăimântător ce se poate închipui, — obiceiul care nu este numai al nostru, ci și al Slavilor și Ungurilor.

Mai departe ni se înfățișează un popor foarte păstrător al formelor religiei, de și nu așa de evlavios în fond. Beția, asigură Del Chiaro, nu e răspândită la țerani, ci numai la orașe, unde erau un fel de subterane, în care clienții erau ajutați să bea de persoane feminine. Recunoaște și el că Românii sânt foarte primitivi: orice străin, și la țară și la oraș, găsește un adăpost; puțin talent să aibă, imediat i se

oferă să fie profesor de limba pe care o cunoaște mai bine sau și mai puțin bine, căci nu e cine să controleze. Casele la țară sânt extraordinar de curate, lucru care a fost relevat și de Francesi în timpul din urmă; ele miroase a buruieni de câmp: busuioc, mintă și sulfină.

Lumea, adauge el, e foarte politicoasă; se pierde în complimente înaintea fiecăruia. Femeile au un așa de puternic sentiment de bună-cuviință, încât înaintea călătorului cu oarecare aspect — lucrul s'a păstrat până acum, și mulți cred că este pentru mura lor individuală — se ridică până trece.

Laudă atelierile de țesut cu care-și întrebuințează timpul doamnele și fetele familiilor mari. Era o adevărată fabrică în fiecare casă, lucru cu totul dispărut astăzi,— și multe lucruri păcătoase n'ar exista dacă ar fi mai multă ocupație acasă.

Românii sânt foarte darnici: pentru aceasta se citează darurile pe care le fac Domnul și Doamna cu orice prilej, și acelea care se fac la nunți. Era obiceiul atunci ca, la un moment dat, cineva să ia o năframă cu care se ducea la fiecare din cei prezenți, cari puneau înăuntru ori bani, ori chiar un zapis priu care se dăruia o moșie; la urmă se lega și se pecetluia năframa, care se da miresei. L-am văzut și aiurea, la Pavel de Alep.

În ce privește viața socială în familiile boierești și domnești, pe care mai ales le are scriitorul înaintea ochilor, ea este extraordinar de strălucitoare. E moda turcească, cu blăni de sobol, haine de brocard, pietre scumpe; surguciuul lui Brâncoveanu făcea, ca și al lui Vasile Lupu, cât o mare avere. Femeile sânt îmbrăcate relativ foarte modest; cele măritate poartă un vâl pe cap; fetele, ca și femeile, salbe de bani prețioși. Trăsurile sânt împodobite, caii înveliți cu

valtrapuri verzi și albastre; numai Curtea Domnului are dreptul să întrebuițeze culoarea roșie. Vizițiul nu stă la spatele stăpânului, ci e călare pe calul din stânga; la spatele jupănesei stă cutare dintre servitoarele ei care o întovărășește. Boierii obișnuiesc a merge călări, încunjurați de slugi. Când ajungeau undeva, lepădau cizmele și puneau papuci, ca Turcii. În odăi sânt divanuri de jur împrejur. Masa este una singură, care se întinde de la un capăt la altul al odăii pentru prânz. Numai în colț se mai vede o mesuță, mai mult de lux, coperită cu covoare. Salonul se chiamă „casa mare”. Erau și fețe de mese și șervete. La cei mai săraci se întindea o față de masă mai largă, și fiecare lua un colț dintr’însa, pe care o întrebuița ca șervet. Se desbrăcau de haină și de-asupra puneau alta fără mâneci, prinsă numai într’o copcă la gât. Se spălau pe mâni și înainte de masă și în urmă, și atunci își spălau și gura. Păhare erau puține. De obicei unul singur mergea de la om la om, ceia ce înseamnă că era mai sănătoasă lumea decât astăzi. Felurile de mâncare erau multe, și se aduceau grămadă.

Ca întregire a celor ce am spus despre mesele domnești se poate adăugi din acest izvor doar atâta: în timpul mesei cânta musica. Spătarul stătea în picioare lângă Domn, dar nu tot timpul, ci numai un ceas, pentru că masa ținea patru și cinci ceasuri; după aceea mergea să mănânce și el în odaia de alături. Se amintesc toasturile, pe care le cunoaștem, și care se ascultau în picioare, Cel d’întăiu se închina pentru Dumnezeu¹, care n’avea nevoie, după aceea venia păharul pentru Sultan, pentru Domn,—pe urmă se strecura și câte un Impărat creștin

¹ V. în volumul I călătoria lui Lescalopier.

sotto voce. După fiecare toast douăsprezece tunuri porniau, și întovărășiau 2.000 de puști; întru cânta muzica bisericească, psalții, și, din când în când, se dădea drumul și Țiganilor, să cânte și ei. Aici nu se pomenește, ceia ce am găsit aiurea, băutura așa de multă. În privința aceasta Constantin Brâncoveanu era un om care ținea să se păstreze bună-cuviință.

Pe lângă acestea se mai amintesc și datinele de la nuntă, de la îngropare, și sânt câteva amănunte în care se vorbește și de popor.

Iată ce ni se spune despre desfășurarea unei nunți. De obicei soțul și soția viitoare nu se cunoșteau d'inainte; totul se aranja în familie, și, de altfel, spune Del Chiaro, așa se făcea și la Veneția. Cu trei zile înainte de nuntă începeau mesele, iar, în ce privește familia domnească, și cu o săptămână înainte. Mesele acestea se dădeau și de familia mirelui și de familia miresei, și în fiecare familie erau două mese: una pentru bărbați și alta pentru femei. Când începea petrecerea, cânta muzica în curte un ceas—și multe din acestea le cunoaștam și astăzi din obiceiurile mahalalelor și satelor noastre—; Vineri și Sâmbătă, tot așa. Femeile vin aducând daruri și mâncare de acasă: un lucru de care nu se supără nimeni. Și iată ce se aducea ca dar: un berbec viu ținut de un Țigan, apoi miei, găini, curci, găște, vin, cozonaci, fructe, acoperite toate cu năfrâmi frumoase. La nuntă trebuiau să fie până la șazeci, șeptezeci de feluri și, natural, stomahuri în proporție.

Apoi venia ceasul pețitului, după datinile populare. S'au păstrat până azi foarte frumoase cântece în legătură cu aceasta, care ar trebui strânse. Pețitorii pleacă purtând pălăriile cu surguciu, împodobiți cu

cele mai frumoase haine ale lor, și aduc juvaieră, inele, salbe, și, în același timp, călțuni miresei; din această cauză se și numesc *călțunari*. Mireasa așteaptă, încunjurată de șese-șapte fete. Se dă peșitorilor de băut așa de mult, încât încep să spună prostii, spre distracția societății. Vine apoi mirele și face o vizită nașului, care-i dă blănuri și covoare. Pe urmă iarăși o ședință de băut.

Duminecă se face drumul de la casa mirelui la casa miresei. Casa mirelui, a nunilor, ca și biserica, sânt împodobite cu brazi. Fetele încep a juca în curtea unde o să fie nunta, cum s'a văzut din descrierile anterioare. Când este nuntă boierească, Domnul trimete „jandarmi călări”, seimeni îmbrăcați în roșu, cari formează garda mirelui. Acesta se înfățișează călare în mijlocul a doi tineri. El iea pe nun și-l duce la casa miresei, unde așteaptă nuna. În fața casei stă o carătă cu șese cai. Mireasa apare, și în momentul acesta se varsă o cofă cu apă. Mirele intră în casă, se așează în genunchi pentru rugăciunile preliminare, și mireasa plânge când se desparte de părinți. În momentul când amândoi intră în biserică, un colaç se rupe în două. Slujba se face cu pompa ritualului ortodox. Luni, e datorie ca mirii să meargă la nuni, și se chiamă și părinții să mănânce împreună: ei dăruiesc taleri de argint și lucruri foarte frumoase. Joia următoare se merge la socri, și atunci mirele încalecă pe un „cal de ginere”, iar mireasa capătă o carătă cu șase cai.

Cu privire la îngropare, se descrie ceremonia Doamnei lui Nicolae Mavrocordat, Pulheria. Slujba se face în București, la Mitropolie. Un foarte frumos obicei creștin era că se ierta un număr de robi pentru sufletul mortului. La moartea Domnului se deschideau și închisorile pentru cei mai puțin vino-

vați, cari erau lăsați să iasă. Înaintea cortegiului mortuar apăreau seimenii purtând lumânări, după aceia veniau breslele de meseriași și negustori, apoi preoții, cu Patriarhul de Ierusalim, care stătea la Sfântul Gheorghe, și Mitropolitul. După cler venia corpul dus pe umeri de șese boieri, cari se schimbau pe rând. Domnul era îmbrăcat în roșu; urmă fiul său, Constantin, un fiu cu altă soție, — apoi cămărășița principală, doamnele de onoare, toate jupănesele și cele care aveau datoria de a urla tot timpul cât urmează ceremonia.

Mitropolitul ține o cuvântare; după aceia se împart năfrâmi preoților și se face pomană săracilor. În afară de aceasta se mai vorbește de ceremoniile de la Crăciun, Bobotează, Paști, cu primirea la Domn și Doamnă, cu masa care se dădea de Vodă, cu binecuvântarea apei în Joia de după Paști. Dar în general descrierea ceremoniilor este mult mai pe scurt decât aiurea. Une ori numai, povestitorul se lasă păcălit de câte cineva. De exemplu, când vorbește de obiceiul de a se azvârli crucea în apa Dâmboviței, la Bobotează, el spune că, dacă voiai să te răsbuni împotriva cuiva, plătia pe câte unul care-i dădea un brânciu în apă, Sânt, cum observam și cu prilejul altei călătorii, în primul volum al cărții de față, mulți străini cari repetă și azi aceasta, afirmând că unul din cele mai barbare obiceiuri de la noi este acela că de Bobotează cei mai tari aruncă pe cei mai slabi în apă, și aceștia une ori scapă, alte ori se înecă.

În ce privește datinele populare, se pomenește de deochiu, de postul de Vineri, de jocurile copiilor, și de distracțiile, foarte proaste, trebuie să o mărturisim, pe care boierii le împrumutaseră de la Turci. Astfel se punea o lumânare aprinsă în mijlocul unei

grămezi de făină, în care erau ascunși bani, și un Țigan, căuta să-i scoată cu dinții; cel d'întăiu gând fiindu-i să sufle lumânarea, făina se aprindea și-i săria pe față. Une ori în locul făinii se puneă funingine. Se vorbește de dulap sau scrânciob, ca și de obiceiul, păstrat, din nenorocire, până astăzi, de a se colinda casele la anume serbători numai pentru ca să se capete bacșiș. Vin apoi obiceiurile poporului la Anul Nou, cu datina de a dărui ceva aceluia care strănuta întâiu la masă, fără mijloace artificiale. Sânt și sortii din biletele de plăcintă, datină foarte veche deci. De multe ori se puneau înuntru lucruri foarte supărătoare pentru anume persoane, făcându-se alusie și la ambiția unora de a ajunge Domni.

Pe urmă e vorba de paparudele pe care Deč Chiaro nu le înțelege ce însemnează, ca și de călușarii cari jucau la Rusalii; apoi de Drăgaică, de datinele de la Sf. Ioan, în Iunie, și, în sfârșit, de o distracție care nu este dintre cele mai cuviincioase; înfățișarea, de Crăciun, a cloanței și a unchiului — ea cu un plise ca de pasăre, iar el cu o mare barbă falsă—, cari spuneau fel de fel de necuviințe, — obicei turcesc, vestitul joc al „caraghiosului”, care a pătruns și la noi, devenind jocul păpușilor, cu perdea și fără perdea, după dorința auditoriului.

Această expunere arată și vechimea obiceiurilor noastre și, de multe ori, forma mai curată pe care o aveau în acele vremuri.

VII.

Marturi ai luptei de la Prut (1711)

Pentru sfârșitul Domniei lui Brâncoveanu niciun singur călător cunoscut — și nu putem avea speranța să găsim alții, — nu vorbește despre rosturile noastre. Zece ani cari ni lipsesc, și este explicabil de ce: înainte, dacă avem mulți călători, ei veniau, nu de hatârul nostru, ci pentru că pe pământul nostru se petreceau anumite lucruri de istorie universală, anumite evenimente care priviau națiunile mai mari și le făceau să fie în relații cu teritoriul românesc. Dar de la 1700 la 1716 este o vreme de liniște măcar pentru Muntenia, singurul războiu care putea interesa țara purtându-se în Moreia depărtată, acel care e descris de un secretar grec al capucheliei, represintantului diplomatic român la Constantinopol, Constantin Diichiti¹, și opera lui e de un deosebit folos pentru istoria Veneției ca și a Orientului. Iar războiul dintre Țarul Petru și Turci, la 1711, n'a interesat Muntenia. Era aici un partid care ținea cu Rușii, dar cei mai mulți boieri nu-i voiau, temându-se de asprimea Țarului, „Herr von allzu strenger Disciplin”, spune un izvor contemporan. ca unul

¹ Am publicat opera lui la 1913, în edițiile Comisiei istorice a României („Cronica expediției Turcilor în Moreia, 1715“).

care n'ar fi ținut samă de tradițiile țerii, de drepturile ei, de obiceiurile boierilor. Numai Toma Cantacuzino, cu câțiva ostași tineri, au alergat, pe furis, la Prut. Iar Petru a fost învins la Stănilești, în chip rușinos, — el se aștepta să ajungă dincolo de Dunăre, cu nepusă-masa și, neavând provisii nici în Moldova, unde fusese secetă, nici dincoace, unde Brâncoveanu se pregătise să nu dea nimic decât numai învingătorilor, n'a reușit. Constantin Stolnicul scria atunci că „Rușii în haine nômțești tot Muscali sânt”².

Am văzut în Moldova, care a fost mai mult amestecată în războiul acesta, că Dimitrie Cantemir, pus a nume de Turci în vederea împrejurărilor grele de politică internațională, a trădat pe Sultan, trecând pe partea lui Petru-cel-Mare, dar nu așa de ușuratec cum se crede, așteptând momentul potrivit pentru a se declara.

Țarul însuși poate fi considerat ca un călător în părțile noastre, și jurnalul lui, în mențiunile despre petrecerea la Iași, este de sigur un izvor important pentru însăși viața moldovenească de atunci. Venit cu nevasta lui, Ecaterina, o țerancă din Livonia, care pe urmă a domnit ca Ecaterina I-iu, Petru s'a îmbrățișat cu Vodă-Cantemir, pe care l-a ridicat în sus ca pe un copil, și s'a sărutat și Doamna Cassandra, fata lui Șerban Cantacuzino, femeie foarte bine crescută, cu Țarina, care nici pe departe nu avea ideie de bună creștere. Țarul a vizitat apoi bisericile din Iași, Golia, Trei Ierarhii, stând în strană și ascultând slujba. Au fost și banchete mari date Rușilor, pe marginea tranșeelor, servindu-se „vin de la Franțuji”, despre care pomenește Neculce, și li

¹ V. Memoriul meu la Academia Română (XXXIII) despre „Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare și țerile noastre”.

s'a întâmplat Rușilor ceia ce se întâmplase și „boierilor” englesi cu câțiva ani înainte la București, cu mult mai puțină mirare, evident. Inșă, pe când „boierii” englesi n'au luat nimic de la oaspeți, „boierii” ruși s'au trezit simțitor înaintea boierilor moldoveni, cari au constatat că anume lucruri ale lor fuseseră „anexate” de amicii cei noi. Când vorbește despre Brâncoveanu, Jurnalul lui Petru spune „Iuda Brâncoveanu” pentru că Vodă făcuse făgăduieli pe care nu le-a îndeplinit.

Afară de aceasta, într'o serie de rapoarte asupra anului 1711¹, sânt lămuriri care ne interesează foarte strâns. In afară de detaliile campaniei, pe care le-a întrebuițat și Voltaire în „Istoria lui Carol al XII-lea” cu mult mai multă critică de cum se crede de obicei, nu se întâlnește înșă nimic relativ la țara înșăși sau la obiceiurile Moldovei de atunci² Dar, într'o ședință a Academiei Române, d. Pavel Gore a relevat faptul că un călător dintre acei cari au întovărășit pe Ruși, fără a fi Rus, într'o lucrare apărută și în limba francesă, face unele observații și asupra Moldovei, lăudând pe boierii noștri, cari știau și latinește, și, vorbind cu dânșii, el se simția cu totul în altă lume decât cea rusească.

Contemporanul La Motraye e un negustor engles care a călătorit în Orient și pentru informația lui, căci este un izvor de căpetenie în ce privește acest Orient la începutul veacului al XVIII-lea: a cules și inscripții, a făcut să se reproducă în cartea lui și monede și ilustrații de toată frumuseța, importante și pentru costume. Afară de aceasta a fost în legătură cu Carol al XII-lea, care, când a trebuit să fugă

¹ Cf. și *Suplementul I* al Colecției Hurmuzaki.

² V. înșă și un raport polon publicat de d. C. C. Giurescu în *Revue historique du Sud-Est européen*, III.

din Ucraină, s'a refugiat la Bender, și, acolo, în apropiere, la Varnița, a clădit un sat suedes după toată orânduiala moldovenească. La Varnița a stat Carol o mulțime de vreme, mâncând pâinea noastră, pentru că tainul trebuia să i se deie din provisiile pe care Moldova le datorîa Porții, și nu se mai mîntuia cu liferarea aceasta de pâne și vite în vremea lui Nicolae Mavrocordat. Se știe că mai târziu „Șfedul” a fost dus cu sîla la Demotica, de unde prin Țara-Românească trecu în Ardeal, spre casă.

Dar înainte de a întra în legături cu Carol al XII-lea La Motraye a străbătut țerile noastre la 1711, și iată ce a văzut:

Cunoștea pe Nicolae Mavrocordat de la Constantinopol. Il laudă foarte mult pe Domnul doritor de știință, ceia ce știu și din atâtea izvoare, care învățase franțuzește de la Iesuiți și vorbea curent limba arabă. Cu privire la Dobrogea, ni se vorbește de Babadag, arătându-se că aici sînt case rele, dar târgul e mare și frumos, „un grand beau bourg”, Crede, cum au crezut mulți, că în acest loc a fost Tomis, care se afla, evident, pe locul unde este Constanța acum. De la Babadag înaintează către Dunăre, ajungând la Tulcea, un sat, dar în împrejurimea lui se găsește un fort mic cu șapte turnuri. Se descriu și insulele care se găsesc în față, cu livezile de acolo și cultura de cânepă ce se făcea în terenul acesta umed. De acolo se merge la Ismail, și avem și o zugrăvire a acestui oraș, care cuprinde o frumoasă moscheie a lui Căzlar-Aga, șeful Seraiului, care purta numele de Ismail, de și, cum am mai spus și cu prilejul altei călătorii nu este nicio legătură între numele orașului și numele lui, căci orașul e foarte vechiu: Moldovenii îi ziceau Smil.

Interesant e ce ni se spune cu privire la populație:

„cea mai mare parte din locuitori sânt Valahi și Moldoveni”. E de preț această mărturisire că, pe vremea când Tatarii erau în Bugeac, cea mai mare parte a populației din Ismail se alcătua totuși din Români. Ea plătia haraciu direct Porții și părea să prefere dominația ei celei a Voevozilor. Aceasta se explică prin faptul că, supt Domnii noștri, oamenii trebuiau să servească două Vistierii, pe când supt stăpânirea directă a Porții una singură, a Turcilor.

De acolo se străbate deșertul Bugeacului, unde nu se întâlnesc decât turme și din loc în loc câte o colibă pentru păstori, așa-numitele cășle ale ciobanilor turci, cari în partea de Sud a Bugeacului pășteau turmele. Aici erau și foarte multe herghelii de cai cu păzitorii lor. Călătorul ajunge la Căușani, unde a fost odinioară reședința Hanului Tatarilor. Este însă acolo o biserică românească, cufundată acum în pământ, de prin 1760, a episcopiei de Proilav, ridicată pentru raiă, pentru locuitorii din apropierea Dunării, supuși Turcilor. În ce privește locuitorii permanenți din Căușani, „cei mai mulți sânt Valahi și Moldoveni”. Bugeacul prin urmare era locuit de ai noștri în 1711.

Despre Chilia se spune că este un oraș destul de mare. Nu mai vorbim de Chilia Veche, care într'o hartă despre care se va vorbi mai departe este trecută cu numele ei românesc. Orașul este destul de mare, dar populația aici n'are caracter covârșitor românesc. Sânt Turci, Evrei, Greci, puțini Armeni, pe lângă Români. Castelul, foarte mare, fără garnisonă, n'are nimic remarcabil¹.

¹ Cf. *Karolinska Krigares Dagböcker*, IV, Stockholm, 1913, p. 91.

Același călător a mai trecut pe la noi la 1714 la dus, prin Giurgiu, Ismail, Brăila, Galați, Isaccea, Babadag, Chilia, Mangalia, și la întors cu Carol al XII-lea însuși, când a străbătut Țara-Românească de la Giurgiu la Pitești, intrând în Ardeal. Cu această ocazie înseamnă trei sate care se găseau în direcția Rucărului: „Crisonlitz”, Scala, „Rosnau”, care nu este Râșnovul din Ardeal.

Iată și ce se cuprinde despre Țara-Românească. La Motraye ajunge la București, unde stă câteva ceasuri. Carol al XII-lea cere să i se dea cai și un mehendar pentru a-l conduce. „Orașul e foarte spațios, bine locuit, dar murdar și rău clădit.” Palatul domnesc pare „mai comod decât frumos”. Drumetul a văzut lume multă pe stradă, și observă că jupănesele se îmbracă după moda din Constantinopol, acoperite și vara cu blăni; haina este lungă. In cap poartă un calpac de sobol, o tocă. Femeile din popor se îmbracă însă după datina cea veche. In ce privește așezarea părului, este același ca forma pe care pictorii vechi i-o dau în înfățișările Maicii Domnului.

După aceia se trece pe lângă palatul din Mogoșoaia, al lui Brâncoveanu, care există și acum, renovat. Francesul recunoaște, că e „o clădire mare, destul de măreață”. Domnul a făcut aici și o biserică, în care e zugrăvit el cu toată familia lui—, fresce foarte frumoase. Clădirea este „foarte regulată și clădită europeaneste”. Se pomenesc și unele „bonnes peintures” și, în același timp, acele plafoane frumos sculptate de care am mai pomenit.

Mobile nu erau: le luaseră Turcii când făcuseră inventariul averii lui Brâncoveanu, și urmașul acestuia, Ștefan Cantacuzino, vrând poate ca printr'un act de caritate să șteargă amintirea păcatului mare pe care l-a fost săvârșit față de ruda care perise

la Constantinopol din pâra lui, prefăcuse această frumoasă clădire într'un han unde călătorii puteau să se adăpostească, fără însă a găsi acolo serviciul; dovadă, că, atunci când au venit aici acești călători, s'au îngrijit singuri să-și pregătească masa. Ni putem închipui ce-a ajuns prea-frumoasa clădire a lui Brâncoveanu prefăcută fiind în han, cât de răpede trebuie să i se fi stricat picturile. De jur împrejur erau grădini, care mergeau până la râu. Se înseamnă și un heleșteu, care mi se pare că nu mai există, și drumeții aveau facultatea să trimeată pe cineva să pescuiască și să-și gătească singuri mâncarea, ca la mănăstirile noastre.

La Motraye pleacă din Mogoșoaia pe o noapte foarte frumoasă, „une nuit fort sereine”, și trece prin patru sate până la Târgoviște. Orașul a impresionat pe călătorul de profesie, pentru pitoresc, pentru lucrurile vechi, interesând un om de distincție deosebită. Englesul vede rămășițele de ziduri, și este întreba-rea dacă la 1714 nu se păstra mai mult din zidurile Târgoviștii. Bisericile nu le semnaleză cu deosebire, de și erau foarte multe, care au și azi turnurile întregi.

Mai spune despre case că sânt în general joase. A apucat Curtea Veche cum o lăsase Brâncoveanu, care a stat foarte multă vreme la Târgoviște, în-oid tradiția lui Matei Basarab. Pe vremea aceia Curtea era întreagă, dar acel „chateau bâti à l'antique” nu i-a plăcut. O parte din palat, partea pe care o înoid Brâncoveanu, era destul de frumoasă. Alături, biserica Curții, clădită întâiu de Petru Cercel și mărită de Matei Basarab. Despre picturi La Motraye ni spune, el care se pricepea, că în această „assez jolie église” sânt picturi frumoase: „les pein-

tures à la grecque sont bonnes, contre l'ordinaire de cette région”.

De la Târgoviște, trecând pe la Rucăr, se înfundă în Carpați, unde întâlnește un pustnic sau preot catolic, zice el, care i-a cerut de pomană. Apoi trece la Brașov, unde știe că erau Români, căci spune că este aici și populație românească și populație bulgărească refugiată povestea originii bulgărești a „Șcheilor”).

Călătoria lui Just Juel, sol al Danemarcei la Țarul Petru, din 1709 la 1711, cuprinde și ea unele știri privitoare la rolul pe care l-au avut Dimitrie Cantemir și Moldovenii săi în campania de la Prut¹.

Nu e lipsit de interes pentru lucrurile extraordinare petrecute atunci la noi jurnalul acestui vice-amiral, care vine de la Chiev, unde a descris Lavra și sfintele moaște cuprinse înuntru și slujbele ce se fac de călugări. De la Nimirov, de frica bandelor căzăcești, Juel călătorește cu o escortă de un maior cu 50 de dragoni, conduși de patru Cazaci.

De la Bar, unde învățase Miron Costin, se trimete un dragon la Zwaniec, pe granița moldovenească, cu o scrisoare către generalul-maior Ieșov, venit cu 2.000 de dragoni pentru a strânge provișii. Bar, cuib evreiesc, e în ruine, cu puternicele-i biserici, cetatea distrusă; într'un mic castel ceva dragoni ai Polonilor. Dar generalul trecuse la Mohilău. Solul nu poate vedea cum dorise, Camenița. Suita lui pradă pe cale, mai ales pe Evrei.

Intoarcere la Bar, după câteva zile de rălăcire. Are bolnavi între ai săi. La 9 August e în sfârșit

¹ *En Rejse til Rusland under Tsar Peter, dagbogsoptegnelser af vice admiral Just Juel*, note de Gerhard L. Grove, Copenhaga 1893.

la Mohilău, „loc pustiu și neîntări”. Peste apă află de la Țar că s'a făcut pacea. Pentru ca să arăte cum s'a ajuns aici se adauge un extras din jurnalul generalului Allart.

Acesta plecase la 17/28 Iunie de la Soroca, împreună cu generalul Enzberg și câteva sute de Cazaci. Tot în acea zi trece Țarul cu garda și cu divisiile lui Repnin și Weyde. La 18 e la Soroca și merge la Cainar, Allart oprindu-se la Răut, pe care, cu două divisii, îl urmează. Lipsă de apă. Generalul poposește la satul Gârla, două mile de la Prut, pe când Petru cu alte două divisii și garda ajunge la râu. Se află că 15.000 de Tatars au atacat la trei mile de Iași pe Șeremetov, care pierde 280 de dragoni; 1.500 de călăreți ruși îi împrăștie. Se retrag la „Laputzkin”, adică Lăpușna. La 22 Iunie, Allart e la Prut, Țarul la Gârla.

A doua zi, acesta poposind, generalul e la o milă și jumătate de Iași, Feldmareșalul îi ordonă a nu se grăbi și a lua sare din Iași. Lipsă de hrană; lăcustele au distrus totul. Se gătește podul pentru Țar, care vine și cu artilerie. La 25 Allart merge la Țuțora, unde se unește cu Șeremetov, luând apoi Prutul în jos. La 27 vine „un colonel moldovean cu opt companii în lagăr, vestind că vor mai urmă opt companii”; se află că Tatarii au stricat fântânile în Bugeac. La 28 se face al doilea pod pe Prut, pentru furaj și eventualitatea unei retrageri. La 30 trece Șeremetov cu o parte din cavalerie și bagaje.

Carl Ewald von Rönne e trimes în Țara-Românească, cu nouă regimente de cavalerie și patru tunuri. La 2 Iulie, apar primele cete de Tatars. La 3 a trecut toată cavaleria cu generalul Janus; apoi Allart cu infanteria; se taie cele două poduri. După-

amiază vine Țarul cu garda și restul infanteriei. La 4, infanteria toată trece Bahluiul. La 5 se înaintează spre Movila Răbâii, la 6 la Gârla. La 7 Janus merge mai departe cu Cazacii și trimete vestea că Vizirul e la gura Sărății sau Strâmbii (*Stranbuze-retzin*), că a făcut două poduri și au trecut 3.000 de Ieniceri; Janus e rechemat. La 8, consiliu de războiu; sânt 40.000 de Ieniceri cu 400 tunuri, mari și mici. Enzberg e trimes să primească pe Janus; spahiii și Tatarii urmăresc, cu 15-16.000 de oameni. Se iau măsurile de luptă.

Nu ne oprim asupra ei¹. O comparație cu Neculce, cronicarul moldovean al luptei, ar fi de făcut. La păr-cane, la căruțele de apărare, erau destinați, în retragere, Moldoveni și Cazaci. Se încheie armistițiul.

La Iași pleacă Turcii.

În retragere țara nu poate da provisii². La 11 August călătorul trece din nou peste Prut. La Mohilău i se pare că locul se chiamă așa, după „un Domn moldovenesc Movilă”³.

¹ Hărți la paginile 418, 421.

² Pentru expediția lui Rönne, cu 9.000 de cai, și pp. 418-9.

³ P. 424. — A se adăugi P. Datlée, aflător la Iași în Februar 1703 (Iorga, în *An. Ac. Rom.*, XXXIII, p. 30) și consilierul danez Heltz, care trece prin Ardeal spre Moscova (Victor Roth, *Kunst-denkmäler aus den Sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, I, p. 143).

VIII.

Dimitrie Cantemir și Moldova sa

Venim astăzi la „Descrierea Moldovei” a lui Dimitrie Cantemir, care poartă titlul latinesc de *Descriptio Moldaviae*, pe care Cantemir îl traduce cu „Cartea hotărârii Moldovei”.

De fapt Dimitrie Cantemir trebuie așezat între călători, și iată pentru ce: pentru că, de și fiu de Domn al Moldovei, de și Domn al Moldovei el însuși, timp de câteva săptămâni, după moartea tatălui său, nerecunoscut de Poartă, și pe urmă Domn câteva luni până la luptă de la Stănilești și la retragerea lui în Rusia, cu toate acestea cea mai mare parte din viață nu și-a petrecut-o în Moldova însăși. A fost o bucată de vreme reprezentantul tatălui său la Constantinopol, un fel de ostatec, garantând cu libertatea și viața sa pentru credința bătrânului Constantin Cantemir, pe o vreme când Moldova era supusă la foarte multe ispite, cărora li se pleca une ori; după ce și-a pierdut întâiu Domnia, el a stat câțiva ani în Constantinopol, într’o situație superioară, ca unul ce ocupase Tronul câțiva vreme. După aceea, părăsind pământul Moldovei, a petrecut restul vieții sale la Ruși, unde a jucat un rol foarte mare, fiind unul dintre începătorii Academiei la Petersburg, dintre îmbogățitorii literaturii științifice ru-

sești, adevărat consilier cultural al lui Petru-cel-Mare, pe care l-a întovărășit în expediția prin regiunile caspice contra Persiei. Ba a fost amestecat și în viața familiară a nobilimii rusești, pentru că, murindu-i întâia soție, fiica lui Șerban Cantacuzino, s'a în-surat cu o principesă rusă, având copii cari au trăit în Rusia fără să piardă speranța de a ajunge cândva Domni în Moldova.

Cu toate acestea ar greși cineva dacă ar crede că lucrarea lui Dimitrie Cantemir, care, de alminteri, a fost scrisă tot în străinătate, nu în tinerețta lui, nici în timpul când a fost Domn în Moldova, nu este destul de bine informată și că are numai informații care vin de la străini. O informație de la străini o are, și foarte bogată. Dimitrie a trăit la Constantinopol atâta vreme, într'o situație cu totul superioară, în contact neconținut cu tot felul de lume, chiar și cu diplomația apuseană; a stat în legătură cu ambasadorul Franciei și a cetit nenumărate cărți turcești și arăbești. Avea o cunoștință de limbi orientale cum n'a avut-o nimeni până la Austriacul Hammer, la începutul secolului al XIX-lea. Cartea și-a scris-o în latinește, limbă pe care o știa perfect, și pentru relațiile lui culturale cu Apusul a fost făcut membru al Academiei din Berlin, iar lucrarea despre care vorbim a scris-o anume pentru Academia din Berlin.

Prin urmare putea întrebuița izvoare polone, ungurești, ca, de pildă, cronica umanistului Bonfiniu, pe Leunclavius, German de la sfârșitul secolului al XVI-lea, care a tradus și interpretat cronicile turcești. Informația străină o are el, și e foarte întinsă; nu e scoasă numai din cronici sau povestiri, ci și din documente de arhive, ca unul ce a străbătut arhivele turcești, de unde a luat informația lui cu pri-

vire la ceremonialul, asupra căruia o să revenim, al numirii și primirii în audiență, al purtării pe străzile Constantinopolului, până la reședința lor, a Domnilor noștri.

Dar, alături de informația lui venită și din contactul individual cu atâta lume, este o informație despre țara lui din izvoare directe, care sânt, pe de o parte, experiența lui proprie și, pe de alta, actele de Stat din țară. Pe lângă cronicile moldovenești, pe care mai mult sau mai puțin, și nu chiar așa de mult, le cunoștea, sânt alâtea știri care vin din experiența lui. Așa, de exemplu, când descrie aspectul geografic al țerii ori când amintește cercetări arheologice la Prut, în regiunea Fălciului, pe care o știa bine și pentru că familia cantemirească era din părțile vecine, din vestitul codru al Chigheciului: familie de moșneni militari din aceste părți¹. Afară de aceasta se vede clar că, nu numai a văzut țara în treacăt, ci a făcut și cercetări în unele părți: astfel, ocupându-se de trecutul cel mai depărtat al acestor locuri, a vrut să găsească documente arheologice, și pentru aceasta a mers la Suceava: descrie figurile care se văd pe cetate².

Intr'alt loc vorbește de săpăturile pe care le-a orânduit să se facă în vecinătatea Galațiilor. Când a fost în expediția de la Petrovardin, în timpul luptelor cu Eugeniu de Savoia, a însemnat un val de pământ pe care l-a pus în legătură cu valul lui Traian.

Pe lângă acestea sânt multe lucruri pe care le-a auzit și, cu toată învățătura lui, le crede. Așa ni spune că la munte se găsește un fel de rouă care cuprinde

¹ Pomenește de cutare cetate din Fălciu, adăugind — ceia ce nu era adevăr, firește, — că numele vine de la al barbarilor Taifali.

² De fapt e vorba de discurile colorate reprezentând tot felul de animale bizare, poate încercări de a reprezenta poveștile noastre.

unt și din această cauză oile care mănâncă plantele din partea locului sânt mai grase decât celelalte. Într'alt loc e vorba de un fel de găinușe care se lasă a fi prinse, pentru că sânt surde, mute și proaste (se gândește la imobilitatea lor în vremea prăsirii). Când vorbește de descânțece, de vrăji, de farmecele babelor, le crede pe toate: ni povestește cum de pe urma unei vrăji s'a umflat un cal și, intervenind o altă babă, a trecut umflătura de la cal la proprietarul calului; baba însă a făcut farmece și li-a trecut umflătura amândurora. În altă parte se spune că o herghelie întreagă s'a îmbolnăvit de râie, dar toate leacurile întrebuințate au fost în zădar; apa neîn-cepută a izbutit să scape de această pacoste pe proprietarul hergheliei.

Pe lângă aceste informații naive sânt actele oficiale, într'adevăr foarte folositoare. Astfel pentru populația orașelor noastre el înseamnă într'un loc că în Iași înaintea timpului din urmă, din cauza războaielor îndelungate între Turci și Poloni, care au adus ruinarea țerii, erau 12.000 de case, și deci, înmulțind cu cinci, vedem că populația Iașului era mai mare decât cea de astăzi. Suceava are încă 14.000 de case, dar trebuie să se observe că pe vremea lui Cantemir Suceava, ocupată câtva timp de Poloni, era părăsită aproape, zidurile fiind ruinate, că nu mai era decât o umbră a strălucirii de odinioară. Aiurea, ocupându-se de export, se dau cifre exacte în ce privește prețul boilor, cari pe vremea aceea formau articolul principal de export: se cumpărau în Moldova cu 3-5 taleri și se vindeau la Danzig cu 40-50, dând astfel un mare câștig negustorilor, în mare parte Români, cari făceau acest export de boi (și de aici averile atât de importante ale unui Duca-Vodă sau Ursachi).

Mai departe, informații oficiale, luate din izvoare de arhive, se găsesc în ce privește dările față de Turci ale principatelor.

Erau atunci două feluri de venituri în Principate: veniturile ordinare, care erau ale Domnului, și veniturile extraordinare, care erau ale Statului. Lucrări de edilitate și de interes public nu se făceau de loc, pentru că toți banii mergeau la Poartă. Domnul are un câștig de 600.000 de taleri pe an. Iar afară de aceasta trebuie să socotească dijma care se ia de la Câmpulungul Moldovenesc, cuprinzând valea întreagă până la hotarul Ardealului: Câmpulungul plătia doar vechea dijmă, care făcea 24.000 de lei, și ni putem închipui ce însemna păstoritul în munți pe acea vreme, dacă numai de aici Domnul avea un asemenea venit.

Iată, în detalii, folosul Domnului: 30.000 de taleri vama, 10.000 de taleri venitul sării, 15.000 venitul târgurilor. În fiecare târg cântăritul se îndeplinea pe sama pârcălabului, care făcea și judecata (din militar el devenise un simplu funcționar civil); și venitul cântarului trecea și el pe sama Domnului. În afară de aceasta erau dijmele obișnuite, nu cele speciale, — cum e oieritul—, care se luau numai de la țerani. Căci, încă de pe vremea lui Cantemir, boierii erau scutiți cu desăvârșire de dijme, decât numai în cel d'întăiu an de Domnie al unui Voevod era datoria ca ele să se deie și de boieri, nu atât ca impozit, ci ca dare personală față de Domn. Când plăteau și boierii, venitul se urca astfel la 20.000, pe când de obicei era numai de 10.000 de taleri. În afară de aceasta era *desetina* (ceia ce pe slavonește înseamnă tot dijmă), care se lua de la porci și de la stupi. Mai târziu goștina se lua de la porci, iar desetina era termenul pentru taxa de stupi. Acest ve-

Căitatori, II.

nit aducea 25.000 de taleri pe an. Pe urmă se semnalează categoria de locuitori ai țerii cari erau datori a se presinta la războiu cu calul lor: curtenii, cari nu plăteau toate dările, dar erau datori să încunjure pe Domn la războiu, formând sâmburele armatei.

În loc de 600.000 de taleri, cât era odată venitul Moldovei, el ajunsese acum numai la 100.000.

Ce se cuvine lui Vodă strânge și păstrează Cămarășul; Vistierul are în grijă veniturile țerii.

Pe lângă aceasta, de câte ori Turcii cereau ceva, trebuia să se creeze un venit extraordinar: birul se lua astfel cu mai multe semestre înainte.

Iată acum ce trebuie să deie țara. Tributul se trimetea cu carăle domnești, în pungi cântărite de Vistier și pecetluite, după verificarea conținutului, la un termen invariabil, Sfântul Gheorghe. La acest termen, de altfel, porniau înainte vreme Turcii în expedițiile lor războinice, pentru a se întoarce în țara lor la Sfântul Dumitru, căci, ca și Bizantinii, ei nu făceau campanie de iarnă.

Suma tributului era de 65.000 de taleri; pentru serbările Bairamului se plăteau 12.000 alții și se dădeau și două blăni de samur sau de lup, lupi scumpi din părțile rusești. Pentru mama Sultanului, Sultana Validă, 5.000 de taleri și o blană de lup. În afară de aceasta se trimeteau pentru moscheii la Constantinopol 6.000 de taleri și pentru hrana Capitalei o cantitate de său de 12.000 de taleri. Acel care păzia femeile Sultanului, Căzlar-Aga, „colonelul fetelor”, primia 2.500 de taleri și o blană de samur. În afară de aceasta Vizirul avea și el 5.000 de taleri și o blană de samur; locotenentul Vizirului, când acesta mergea în expediții și i se ținea locul la Constantinopol, Chehaiua, 2.500 de taleri și o blană de samur (cea mai scumpă, *paceă*, era din regiuni

nea pântecelui). Cel care ținea socotelile Sultanului, Haznadarul, avea drept la 1.000 taleri, iar cancelariul, pentru Afacerile Străine, jumătate din această sumă.

S'ar crede că cu această s'a isprăvit. Nu: când Domnul era numit din nou, era dator să deie Sultanului 25.000 de taleri, Sultanei Validè 5.000, Marelui-Vizir 15.000, Chehaiei 7.000, Haznadarului 1.000 și pe jumătate atâta lui Reis-Efendi. Apoi, când Domnul se așeza în Capitala lui, trebuia să deie Agai care-l punea în Scaun 10.000 de taleri. Toate acestea se platiau pe sama Statului, nu a Domnului.

Dar mai era o sarcină. Pentru ca se introdusesse obiceiul, de când Domnul nu mai era ales de țară, să se aducă plângeri împotriva lui la Poartă, el era chemat la Constantinopol să se justifice, iar, dacă nu putea, era trimis în exil, și, trebuind să fie imediat, un Domn fără să se aștepte alegerea din partea țerii, se lăsa lucrul, de formă, în sama pribegilor de la Constantinopol, așa încât de multe ori zece oameni puteau numi Domn pe cine voiau, dintre membrii, reali sau închipuiți, ai dinastiei; aceasta până la o vreme, căci pe urmă numia Sultanul și de-a dreptul. Și Turcii au prins a schimba pe Domni foarte des, ca să câștige sumele importante pe care le-am văzut: schimbarea se făcea la câte trei ani. Chiar dacă același stăpânitor era numit din nou în Scaun, el trebuia să plătească din nou, și astfel s'au adaus alte daruri către Sultan și puternicii de la Poartă. Se dădeau 25.000 de taleri pentru *mucarer*, întărire, dacă Domnul era absolvit de acușările ce i se aduseseră, iar, dacă altul era numit din nou, atunci el plătia după obicei.

Venim acun la capitolul în care Dimitrie Cantemir înfățișează țara, și anume Moldova, pentru că el se ocupă exclusiv de dânsa, de și în „Hronicul” lui tratează despre viața tuturor Românilor, vorbind chiar de Români macedoneni, pe cari se vede că i-a cunoscut, ca și Stolnicul Constantin Cantacuzino, fiindcă o parte din „Grecii” de la noi erau Români de aceștia balcanici.

În ceia ce privește aspectul, nu ni se dau prea multe date noi. Cantemir vorbește de sămănături, spunând cât de bogat e rodul pământului, pe atunci mult mai bogat decât astăzi, căci atâtea regiuni abia erau lăzuite din pădure și se sămăna pe locuri unde se acumulasă putregaiul frunzelor atâtea secole. Se tratează și despre vii, pomenindu-se, natural, de Cotnari. Scriitorul își închipuie că viile acestea au fost plantate întâiu dupe ce pământul a fost desțelenit cu Polonii prinși la Dumbrava Roșie, ceia ce nu este exact, căci podgoriile de la Cotnari sânt foarte vechi, de pe vremea înaintașilor lui Ștefan-cel-Mare, fiind lucrute de Nemți cari s’au păstrat catolici până foarte târziu în secolul al XVIII-lea.

E vorba apoi la Odobesti, de Nicorești, și se mai citează încă două podgorii în județul Tutova, care nu se mai întâlnesc în timpul nostru.

Întâlnim în „Descriere” și heleșteiele de odinioară, care și acelea au dispărut în cea mai mare parte: ele se întâlneau altă dată pe fiecare moșie, nu numai pentru hrana mănăstirilor, dar și a satelor, care atâtea luni pe an se hrăneau numai din pește și nu tăiau vite. Ele erau un mare izvor de bogăție: Domnului i se aducea peștele viu în desagi pe cai.

În ce privește locuitorii, nu se poate zice că Dimitrie Cantemir era un om cu „idei democratice”,

cu toate că în lege pe țeranul de pe vremea lui, chiar dacă nu-l laudă, și în multe privinți îi e protivnic. Într'un singur punct nu putem merge alături de dânsul. Țeranii pe vremea lui erau șerbi, legați de pământ. Doar de nu se putea împărți o familie cum se împărțiau Țiganii, vânzându-se bărbatul de o parte, femeia de alta, ba avem chiar acte unde se vindea o jumătate de copil, — ceia ce nu însemna că se tăia copilul, ci că banii valorii lui se împărțiau. Femeile erau toate libere; de fapt era robită numai munca bărbatului. De alminteri boierul de pe vremea aceea era adese ori ca un părinte pentru țerănimе, și, cum reunea mai multe moșii și habar n'avea de contabilitate agrară, sătenii erau de fapt mai stăpâni decât boierul. Canteimir spune însă că toți șerbii, cari formează imensa majoritate a țerănimii, în afară doar de răzeși și de mazili, nu sânt Români, ci Unguni, Ruși, și de aceea li se și zice „vecini”.

Părererea e absolut falsă. Adevărat este că la început s'a zis „vecini” țeranilor veniți de peste granița ca să colonizeze sate la noi, unde aflau o situație mai bună, căci în Polonia, în Ardeal ei erau șerbi, iar aici țeranul a rămas liber până după veacul al XV-lea. Dar se făcea o deosebire între vechii țerani, „oamenii țerii”, și acești „vecini”¹, și pe urmă boierii au început să confunde pe cei ce erau „vecini” cu cei ce nu erau, așa că la urma urmei i-au făcut „vecini” pe toți.

În ce privește caracterul țeranului moldovean, Canteimir recunoaște că viața lui este, ca simplitate și moralitate, superioară vieții boierimii. Undeva zice, căutând a da o iconă generală: „Țeranul se îndestulează cu puțin și e deprins a trăi în condițiuni po-

¹ La Spanioli *vicinos* (de la vicus) sânt sătenii în genere.

litice și sociale patriarhale”. Citează, nu numai Câmpulungul, dar și Vrancea și Chighiociul: cea d’întăiu un Ținut asănănător cu al Câmpulungului, cu oierii veniți peste vechii moșneni și plugari, în parte din Ardeal, iar Chigeciul, cum am spus, un „codru” —li se zicea și Codreni locuitorilor de acolo. Țeranul spune el, e glumeț, ducându-și viața pe timpuri grele prin această virtute superioară a simțului relativității lucrurilor care este umorul, ironia. Sânt oameni sinceri, dar, spune el, nestatornici. Statornicia însă e în legătură cu o situație stabilă, cu averea pe care ai să o aperi, și toate acestea lipsiau omului nostru.

Cantemir ni spune apoi un lucru foarte important care trebuie să puie pe gânduri: că țeranii nu sânt bețivi, și mai ales că nu beau rachiu. Velnițiile, patronate de Domni, ale boierilor noștri și ale arendașilor străini, acelea au făcut pe săteni în unele părți să se dea la băutura, dar pe vremea lui Cantemir beția nu era una din bolile cele mari ale nației noastre. Cărciumile erau foarte rare, doar prin orașe, — cum am spus, subterane, — iar nu la stradă, aținând calea. Despre rachiu se spune că nu li place decât ostașilor, și se bea numai din păhărele înainte de masă, ca aperitiv.

În ce privește legăturile nelegitime, cu femeile, judecătorii erau cam toleranți, singura lor datorie fiind să ceară șugubina, sau deșugubina¹, amenda imoralității.

Se mai spune că Moldovenii sânt oamenii cei mai primitivi de pe lume; el chiamă Ia masă lor chiar oameni de pe stradă, afară de o singură excepție: cei din Ținutul Vasluiului cari, când li vine un străin,

¹ De unde vorba: „a dat de șugubină”, de rușine.

se îmbracă în haine stricate și apar ca cerșitori la ușă. Rămâne ca lucrul să fie crezut — sau ba.

După aceia este o parte extrem de interesantă, aceea în care se vorbește de obiceiurile populare. Un capitol întreg este consacrat de Cantemir folklorului românesc, unul de o importanță extraordinară. Și atunci s'ar putea pune o întrebare: dacă el n'avea cunoștință, nu de cartea lui Del Chiaro, care putea să fie terminată într'o anume formă pe la 1716, când scria Cantemir, dar de intenția secretariului brâncovenesc, care poate să fi scris și în Moldova ca să i se adune știri despre obiceiuri. Cantemir ni vorbește cu o informație mai largă, de și mai pe scurt și mai strâns, despre aceste obiceiuri: din Del Chiaro și din el se poate face o icoană a obiceiurilor populare pe vremea aceea. Se tratează nu numai despre medicina băbească și despre lucruri pe care nu le putea ști decât cineva care a trăit în mijlocul poporului, dar se dă și cea mai frumoasă descriere a călușarilor, cea mai adâncă explicație a lor. De aici se vede că jocul călușarilor, care corespunde în foarte multe privinți cu ceia ce sânt Junii din Brașov, legați însă, aceștia, numai de serbătoarea Paștilor, aveau un caracter religios; atâta vreme cât dură „lupta” lor, întrecerea lor în jocuri, ei nu puteau sta supt acoperiș profan, ci trebuiau să caute pentru odihnă un loc sfânt, în tinda vre unei biserici, fiindcă altfel se credea că-și calcă jurământul și deci îi fură frumoasele sau ielele; și ei erau datori să facă nouă ani serviciul lor tainic. În schimb au virtutea de a vindeca pe bolnavi.

Se tratează și despre toate superstițiile populare, despre toate icoanele fantastice rămase în mintea țeranului nostru, din foarte depărtate urme de mito-

logie tragică și poate din cine știe ce obiceiuri italiene aduse împreună cu vechii păstori cari încă din Peninsula Balcanică au format basa poporului nostru.

Afară de aceasta este foarte frumoasă și foarte bogată descrierea datinelor de căsătorie. Peșitorii, colăcarii, vin— și aceasta nu o întâlnim în Del Chiaro, —și țin o orație. În această orație se spune despre cerboaică urmărită de un vânător, care s'a ascuns undeva, și colăcarii bănuiesc că se află ascunsă în casa miresei. Părinții fetei răspund firește că n'au auzit niciodată de o astfel de cerboaică, vânătorii insistă însă, și în cele din urmă ea se duce înaintea lor.

Se enumeră, cum am văzut și în Del Chiaro, petrecerile care se dau, și care sânt de o deosebită strălucire când soții aparțin boierimii și mai ales când se întâmplă de cunună Domnul. Atunci mirele poartă pe cap un șlic special dăruit de Vodă, asămănător propriului lui șlic; mirele se așează la dreapta Domnului și e servit cu ceremonialul cu care e servit și acesta; el merge pe un cal domnesc și se urmează, în toate, obiceiurile care se obișnuiesc la Curte pentru Voevodul însuși. Nunta pornește de Joi — cum am văzut în povestirea Italianului—și ține până Duminecă, cu ospete și danțuri. Rudele miresei, în loc să pregătească numai rochia cu care ea se va înfățișa în ziua cea mare, se apucă de lucrează împreună cu mireasa la pregătirea mesei; astfel ziua aceea se zice a „cernutului”, căci se cerne făina pentru cozonacii și plăcintele care se vor servi oaspeților. În zilele premergătoare ceremoniei nunții sânt și adevărate întreceri de cavaleri. Căci până pe la 1820 în marginea Bucureștilor, cum vom vedea că o spune călătorul Lagarde, se făceau întreceri între tinerii boieri supt supravegherea Domnului cu sulița (*jave-*

lot) și Vodă împărția daruri, tot așa de prețuite ca acelea de care se învredniciau cavalerii din evul mediu în așa-zisele „joutes” înaintea damelor.

Sé vorbește de masa mare care se întindea după nuntă, masă la care erau permise o mulțime de glume, oricum mult mai delicate decât cele ce se mai obișnuiesc și astăzi în Apus. Când era să plece mireasa, i se bătea vâlul cu un cuiu pentru a o mai reținea o bucată de vreme în mijlocul nuntașilor. În sfârșit, când se făcea ziuă, unul din oaspeți imita cântul cocoșului, și acesta era semnul plecării. Dar nu se despărțiau nuntașii înainte de a mai bea câteva păhare, și aceasta se numia „păharul de cale albă”, adevă de drum fericit. După aceia, mirele și mireasa, cari ajunseseră să fie împreună după o întregă luptă, întâmpinau o nouă împotrivire din partea fraților, cari se făceau că opresc pe sora lor, și mirele trebuia să-și cucerească din nou mireasa prin daruri; atunci săbiile, care se încrucișaseră într'un simulacru de luptă, se lăsau jos, și părechea cea nouă trecea.

Găsim apoi la Dimitrie Cantemir și descrierea obiceiurilor de la înmormântări, care au rămas aceleași și astăzi la țară. Când se ducea la mormânt un ostaș, era obiceiul să se vadă și călul după sicriu și, ca să „plângă” acesta, i se ungeau cu ceapă sau cu praf de pușcă ochii. După îngropare se cânta la mormânt, cum am văzut, de către bocitoare, și Cantemir este cel d'întăiu care dă un cântec de bocit ce nu e popular, ci mai mult de mahală, trecut prin condeiul cîrte știe cui: „plâng și mă tânguiesc, pentru viața cea rea a lumii acesteia, ce se rupe ca și așa.”

Vorbind de farmece scriitorul își dă osteneala să caute și originea acestor obiceiuri,— lucru prea greu pentru învățătura timpului. Crede că „zâna” vine

din Diana, Drăgaica, pe care o zugrăvește, ca și paparudele, ar fi Ceres, căci venia pe vremea sămănăturilor, iar Doina-i amintește pe Marte sau Belona. Astfel ideia interpretării prin origini romane clasice apare întâiu la dânsul.

De sigur nu este greșit să se caute această origine în obiceiurile din Italia, dar nu în cele adevărate de literatura scrisă, ci în obiceiurile actuale ale țeranilor din Italia și mai ales din regiuni absolut conservative, cum este a Abruzzilor și toată linia Apeninilor.

Venim acum la boieri, și nu în ce privește titlurile, demnitățile și atributele lor în vremea lui Dimitrie Cantemir, ci supt un alt raport: ce însemnează ei în viața socială și în cultura timpului. Cantemir face o deosebire între cei vechi și cei noi. Cei vechi aveau obiceiul de a-și pregăti fiii pentru rosturile lor viitoare cu cea mai mare îngrijire, și anume nu-i creșteau acasă la dânsii, ca să nu se deprindă răzgâiați, ci-i trimeteau între străini, la alți boieri, să facă învățătură acolo. După ce se pregăteau trei ani la străini, servind la masă, curățind armele, făcând pe „ordonanța”, tânărul venia la Divan, de la Divan înainta apoi la Spătărie și ajungea Postelnic al treilea, ceia ce era deocamdată foarte puțin, dar Postelnicul al treilea putea să isprăvească Logofăt-Mare. Și, ni se spune, nu părea lucru cuviincios ca părinții inșiși să recomande pe fiii lor la Domn. Postelnicii erau puțini, doisprezece, dar obiceiul vechiu începea să se strice, și se făceau acum *boierinași*, ca să încapă toată lumea: în felul acesta, spune el, s'a ajuns la decăderea boierimii noastre.

Venim la felul cum Dimitrie Cantemir înțelege organizarea Statului în legătură cu vecinii și cu caracterul însuși al Domniei. Și anume caracterul Domniei

supt două raporturi: cel vechiu, tradițional, înainte de supunerea față de Turci, și cel nou, modern, pe care-l cunoștea foarte bine, ca unul ce trecuse însuși de două ori prin aceste forme, — odată fără noroc la început, când nu putuse rămânea ca Domn.

Dimitrie Cantemir e socotit pe dreptate ca unul care cel d'intăiu a afirmat, într'o formă savantă, erudită, sprijinindu-se pe izvoare, caracterul de permanență al elementului românesc pe locurile acestea într'o vreme când era din anumite puncte de vedere un merit să se afirme lucrul.

Dacă permanența aceasta a fost afirmată cu foarte mare lux de argumente și cu argumente de toată frumuseța de Petru Maior din Ardeal, în cartea sa „Despre începutul Românilor în Dacia”, la 1812, trebuie să se știe în samă că acesta răspundea provocat din partea unui număr de învățați străini, nu Unguri, ci Sași, Nemți și Slavi, cu tendința de a ne înfățișa ca oameni veniți aici de ieri, de alaltăieri, cari am fi părăsit locurile acestea de pe vremea lui Aurelian și ne-am fi întors prin secolul al XIII-lea abia, aflând pe Unguri așezați de patru sute de ani.

Scriitorul român a fost adus astfel să apere interesele națiunii sale, validitând drepturi care vin din vechimea așezării pe acest pământ și din caracterul neîntrerupt al locuinței. Pe vremea lui Dimitrie Cantemir însă nu era nicio polemică, nu fusese nimeni care să fi atacat drepturile Românilor; ceia ce făcea el era din propriul lui impuls. Oricât de mare ar fi deci meritul lui Petru Maior, este totuși unul, n'aș zice: mai mare, dar distinct de acesta, meritul de a fi ridicat chestiunea de la sine, fără nicio influență din afară.

Înainte de Cantemir ideea romanității noastre o exprimaseră foarte mulți străini, încă din secolul al

XV-lea, ca Aeneas Sylvius, ori cutare misionar care a trecut prin părțile noastre—și în genere toți călugării catolici, cu cultura lor clasică, și-au dat sama după limbă, după obiceiuri, după aspectul fizic al populației, că este o legătură între Romani și noi. În secolul al XVII-lea ideea romanității noastre a fost ridicată pe rând de Grigore Ureche, cu mai puțină învățătură, câștigată în Polonia în împrejurări modeste, apoi de Miron Costin, cu o cultură mult mai largă, într'un tratat special redactat românește în felul cum se redactau latinește de oamenii Renașterii asemenea opusculi. Nu poate să existe însă nicio comparație între învățătura lui Miron Costin și între învățătura lui Dimitrie Cantemir. Acesta avea cunoștințele cele mai variate, și fiecare dintr'insele mult mai solidă decât ale lui Miron Costin. Ele sânt căpătate într'o viață întreagă de studii, căci Cantemir a trăit în mijlocul cărților sale, mai ales în Rusia. Adăugând faptul că el cunoștea și izvoarele orientale, că avea un câmp de vedere mult mai larg, un sentiment de istorie universală, așa zice, pentru marile probleme superioare, Domnul moldovean e mult superior înaintașilor săi.

El va vorbi deci și în cartea de față — mai pe larg despre acestea în „Hronicul Româno-Moldo-Valahilor”, istorie veche a poporului român, care trebuia să facă parte, după concepția lui, din istoria generală a Românilor—, despre obârșia romană a poporului nostru, care este pentru dânsul incontestabilă. Une ori trece, cum am văzut, chiar dincolo de limitele admisibile și dă etimologii care ne fac pe noi să zâmbim. La originea obiceiurilor noastre populare el pune totdeauna ceva roman, clasic roman, și exclusiv roman.

Acum, într'o carte ca aceasta, el nu putea să a-

răte pe larg părerea sa despre permanența Românilor pe teritoriul ocupat de dânsii. În ce privește întemeierea Principatelor, firește că presintă cunoștințele pe care le avea la îndemână în cronicile locale. Este un întreg capitol asupra istoriei ulterioare a Moldovei, capitol în care cam încurcă lucrurile. De exemplu: pe Bogdan întemeietorul Moldovei îl face fiul lui Ioan, pentru că, de la o bucată de vreme, și titlurile Domnilor moldoveni erau precedate de „Io” care însemnează „Ion” (Ioniță, „Țarul” vlah din Balcani).

Canteinir confundă pe Dragoș, căpitanul unguresc, cu Bogdan, fundatorul Moldovei liberă; el creiază un „Bogdan, cu porecla Mușat, fiul lui Lațcu” (de fapt Mușata este una din fetele lui Lațcu-Vodă, sau, după ce a trecut la catolicism, Margareta), iar copiii Mușatei, cari au domnit după Lațcu, Petru, Roman și Ștefan, și-au zis „ai Mușatei”, după mama pe care o moșteniseră (cf. a Siminei, a Imbroanei, etc.). Despre Ștefan-cel-Mare știe, dacă nu cât ar fi trebuit, cel puțin cât se potrivește, și-l judecă astfel: „A fost un Domn cu totul vrednic de laudă și apărător viteaz al patriei sale de către toate năpădirile vrăjmașilor săi, ori din ce parte se ridicau”. Ici și colo se mai întâlnesc confusii. De pildă se confundă Ioan-Vodă cel Cumplit cu Despot-Vodă, spunându-se că acest om crud, fără niciun fel de aplecare către litere era foarte învățat în limba grecească și latinească.

Pe Radu Mihnea îl numește Radu-cel-Lung (după „Radu-cel-Mare” al călugărilor). În afară de aceasta, în sfârșit pentru anume Domni din veacul al XVII-lea se introduce câte o mică informație care întregeste figura lor; astfel se vorbește despre fântâna de

argint dăruită Sultanului de Dumitrașcu Cantacuzino pe la 1670.

Până unde merge imparțialitatea lui Cantemir se vede din pomenirea, la capătul listei Domnilor, a lui Mihai Racoviță, despre care ni spune că „se ține după puțință în Moldova această ruinită și de toate părțile atacată”.

După această desfășurare a Domniilor moldovenești, vine o altă parte: legăturile pe care Moldova le-a stabilit și menținut în deosebite timpuri cu Statele vecine.

Conform cu teoria curentă, pe care am primit-o prea ușor, țerile noastre, de la început, au fost închinat vecinilor creștini, ele au fost vasale: Țara-Românească, Ungurilor, iar Moldova regilor Poloniei. Intr'un studiu apărut în „Analele Academiei Române” despre „Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul Statelor noastre”, am căutat să lămuresc lucrul în sensul acela că legătura de omagiu vine din provinciile date Domnilor noștri dincolo de hotarele țerii lor de către regii vecini (Fagarașul pentru Munteni, Țara Sepenicului și Pocușia pentru Moldoveni). Părerea această o are și Dimitrie Cantemir fără să o poată explica în același fel, neavând cunoștința necesară de lucruri.

Nu numai atât, dar el parcă prevede anume descoperiri care s'au făcut în timpul mai nou și anume teorii care s'au putut stabili pe baza acestor descoperiri, când afirmă și continuitatea, la noi, a unei organizații politice din cea mai veche vreme.

O spune răspicat: „noi am avut totdeauna regii și principii noștri”. Și, când zice „regi”, încă are dreptate, căci, de și se chema Voevod, Domnul nostru avea și însușiri regale, ba chiar plenitudinea autorității imperiale romane.

Și Cantemir afirmă cu multă dreptate că „nu li lipsia nimic din drepturile regaliene”; acestea sânt însă: dreptul de viață și de moarte asupra tuturor supușilor, dreptul de a bate monedă, chiar și de aur; de și monedă de aur nu s'a bătut nici pe vremea lui Mircea, dar, cu toată pomenirea „perperului din Valahia”—și „perperul” era moneda bizantină de aur; aici numai o monedă „de cont”—, apoi dreptul de a face războiu și de a încheia pace și de a iscăli alianțe.

În afară de aceasta se înseamnă că Domnii nu erau stăpânitori fără legătură unii cu alții, fără rosturi comune unei întregi familii. Ei au aparținut unor dinastii, și puterea noastră a fost legătură strânsă care împiedeca haosul competițiilor în afară de fiii legitimi și nelegitimi ai Domnilor cari au fost. Și Cantemir scrie despre peirea dinastiei lui Ștefan astfel: „Supt Bogdan s'a stâns raza cea de frunte a gloriei moldovenești, voia de a mai face războiu și a lega pacea”; „ceva mai târziu, s'a stins și dinastia Dragoșeștilor”.

Dar el comite încă o greșeală, când crede că drepturile regaliene au perit odată cu închinarea lui Bogdan către Turci, căci Petru Aron cu o jumătate de veac înainte o făcuse și Ștefan-cel-Mare însuși a plătit tribut la sfârșit.

Cât privește dreptul de a purta războiu și de a încheia pace, nu este adevărat că el s'ar fi pierdut atunci. Domnii noștri nu mai purtau războaie mari, fiindcă n'aveau soldați destui, dar nu pentru că li se tăiasă dreptul: până în epoca Fanarioților, când un Domn se dădea de partea Rușilor, el aducea cu sine și armata sa. Iarăși nu se poate zice că s'a luat Domnilor vre-odată dreptul de a bate monedă, căci monedă s'a bătut și pe vremea lui Istratie Dabija, la Suceava, și falsă monedă suedesă, ca să plă-

tească pe mercenarii apuseni: așa-ziiși „șalâi” bătuti la bănării, de bănari. Iar Constantin Brâncoveanu a bătut un fel de medalie comemorativă când a împlinit douăzeci și cinci de ani de stăpânire, după un exemplu venețian pe care i l-a spus unchiul său Constantin Stolnicul¹.

În genere, Turcii n'au căutat niciodată să înlăture în formă teoretică drepturile noastre cele vechi, iar, dacă s'ar fi pus chestiunea, toată boierimea ar fi protestat, și ea ar fi fost sprijinită de țara întreagă, strâns legată de tradiții de atâtea ori seculare.

Ca să arăte cât de mari erau drepturile Domnului, Dimitrie Cantemir citează două exemple, care sânt într'adevăr foarte interesante: pe de o parte, dacă un Turc venia la noi, Vodă avea judecată și asupra lui, căci tot ce se găsea pe teritoriul său era supus jurisdicției domnești: de aceea Turcii aveau respectul Domnului și nu se făceau o mulțime de ticăloșii pe care tot ei le obișnuiau în teritoriile unde totul era la voia lor. Al doilea, familii nobile la noi erau și nu prea erau; unii înfățișau genealogii, dar genealogia era mai importantă la un răzeș decât la un boier, căci răzeșii pe basa genealogiei aveau dreptul la bucata lor de pământ: o nobleță ca aiurea, cu stemă, la noi n'a existat, și, dacă totuși se văd unele familii cu stema lor proprie, aceasta e de pe urma vre-unui privilegiu de nobleță dat de străini, în special de Imperiu (Brâncovenii, Bălăcenii, Dudeștii). Așa încât Domnul era totdeauna liber să nu țină sama de origine în numirea boierilor lui.

¹ Așa-zisa medalie a lui Vodă-Hangerli, Fanariot muntean de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, e o falsificație după a lui Brâncoveanu, ambli purtând numele de Constantin. Nu corespunde nici titlul domnesc, nici îmbrăcămintea și cuca.

El avea dreptul „să facă dintr'un țeran un Logofăt Mare”. De un lucru însă nu putea să se atingă Domnul: de siguranța moșiei. Acesta era lucru sacru, d'înaintea căruia și Domnul se opria. Putea să reieie în cercetare o judecată a înaintașului lui, și de aceia mulțimea de acte, dar în afară de revisuirea proceselor nu putea să smulgă fără lege pământul nimănui.

De predecesorii lui la Donnie, Dimitrie Cantemir e foarte mândru: de ei și de faptele lor. Căci înainte erau mai mult fapte decât scrise. De câte ori pomenește de Domnii mai vechi, el înfățișează toate titlurile la respect ale acestora. La biserică, înaintea lui Dumnezeu, Vodă are altă situație decât oamenii ceilalți: ei stau în picioare, pe când el e așezat; cât se face slujba, stă cu cuca pe cap, și se ridică numai când se cântă „Sfânt, Sfânt este Domnul Dumnezeu”, când se citește Evanghelia și se spune Crezul și Tatăl Nostru, ori la împărțășanie, când se pronunță formula sacramentală: „Luați, mâncați”, etc. Domnul mănâncă în palatul lui de obicei singur — cum mănâncă Papii și în timpul nostru —; une ori la amiazi vine și Doamna, rare ori altfel de rude; mai des câte un favorit. Bine înțeles, afară de mesele mari, când Vodă era încuijural de toți boierii, cari, atunci, îndeplineau funcțiunea de slujitori pe lângă dânsul, schimbând farfuriile, păharele, gustând ei mâncarea și băutura înainte de stăpân ca nu cumva să se fi turnat otrăvuri. Boierii cei mari stăteau până la păharul al treilea, iar după aceia mâncau în odaia de alături, făcând loc celor de-al doilea.

Apoi vin toasturile pentru Doamna, pentru fiii și fetele Domnului „și pentru alții, precum se întâmplă cu asemenea prilejuri”. Când Vodă ducea păharul la

gură, porniau tunurile afară. Și, adaugă Dimitrie Cantemir, când bea Domnul acest păhar, nimeni altul nu o face, ci numai după aceea îndrăznesc și ceilalți. Când invitații sărută mâna stăpânului la plecare, Postelnicul îl duce de subțiori până la el.

Boierii beau din păhare mai ieftene, Mitropolitul singur dintr'un păhar de argint, ca și Domnul. Când pleacă, fieștecine are voie să ducă mâncare, blidul însă trebuie restituit cămării domnești.

Când se ridică toasturi, cel d'intăiu era, cum s'a văzut, pentru Sultan, fără a-i spune pe nume, apoi Mitropolitul bea pentru Domn. Se întrebunțau păhare foarte mari, adevărate potire, și a fi beat înaintea Măriei Sale, sau Măria Sa înaintea boierilor, nu se considera ca o mare rușine. Când se ridica păharul pentru Domn, toți boierii se sculau în picioare și stăteau în șir, fiecare la rangul însemnat pentru dânsul. Absolut obiceiurile împărătești.

Datoria era ca masa să continue până la aprinsul lumânărilor de său. — Este în toate acestea și multă etichetă copilăroasă, dar și o oarecare maiestate. — Iar, când se aprindeau lumânările, Domnul puneă șervetul pe masă, și acesta era semnul că s'a isprăvit. Toți plecau imediat: pe acei cari erau atât de beți de nu-i mai slujiau picioarele, îi ridicau alții. Medelnicerul dădea de spălat tuturor. Mitropolitul roștia o rugăciune; Domnul făcea de trei ori semnul crucii și apoi își lua ziua bună, părăsind sala banchetului. Atunci slujitorii luau ce puteau de pe masă. Iar invitații erau însoțiți de lăutari până acasă, — musica turcească, căci cea nemțească a fost introdusă mai târziu numai.

Când Domnul pleacă la vânat, este o adevărată expediție. În privința aceasta el a împrumutat obiceiurile Sultanului, căci în armata turcească era un

corp special al „vânătorilor”, cari într’adevăr mergeau la vânat.

Judecățile la Vodă se fac, cum am spus, cu o solemnitate specială, de o parte și de alta stând boierii, și Mitropolitul în frunte, care cetește sentința. Domnul era socotit că nu greșește niciodată. Sentința unui boier, a Logofătului se putea strica, dar judecata domnească era hotărâtoare: pe Domn îl judeca numai conștiința lui și Dumnezeu. Une ori Sultanul putea „să pedepsească pe Domn”.

Dacă s’ar întreba cineva: vorbind în felul acesta despre Sultan, avea Dimitrie Cantemir mare respect de stăpânirea turcească, am răspunde că plângerile lui Brâncoveanu și lui Constantin Cantacuzino împotriva lăcomiei turcești sânt dese, iar Cantemir spune că „tirania Turcilor și a Tatarilor” s’a stabilit din veacul al XVI-lea asupra noastră. Am văzut cum laudă pe Mihail Racoviță, care „face ce poate ca să salveze Moldova ruinată și de toate părțile atacată”.

Intr’alt loc Cantemir observă: „așa joacă ambiția și lăcomia pe pielea bieților Moldoveni”, și adaugă: „în anume momente a fost răpus în felul acesta bourul neîmblânzit al Moldovei de către Turci”. Aiurea în sfârșit el înseamnă: „toate acestea se trag de pe bieții țerani în orice chip, și nu se mai satură nesățioasă lăcomie de bani a Porții Otomane; pentru aceasta țara e menită unei prăpădenii totale, căci calamitățile și miseriile cresc pe zi ce merge”.

În ce privește pe străini, Unguri și Poloni, se spune foarte limpede că Domnii au fost adevărați stăpâni ai țerii și că sânt numai formalități actele de închinare către vecinul din Apus și de Nord. Intr’alt pasagiu găsim: „scriitorii, atât poloni, cât și unguri, trăgând din acele casuri particulare concluzie generală, afirmă că Domnii Moldovei ar fi fost vasalii

lor și se încearcă a se numi supunere ceia ce nu e decât confederație”. Dar se afirmă că Moldova nu e tributară nimănui, ci confederată. Domnii nu atârnă nici măcar de alegerea lor de către boieri, ci au totul prin moștenire de la părinți. Iar, când arată cum se făceau Domnii pe vremea Turcilor, Cantemir recunoaște fără îndoială că boierii primesc pe Vodă pentru că „e porunca prea-luminatului și înduratului Impărat”. Mai recunoaște că Turcii cresc veniturile țerii în folosul lor, după plac, recunoaște că au fost Domni puși la închisoare și omorâți de Sultani: toate lucrurile acestea le recunoaște, dar se simte, pe de altă parte, mândria lui atunci când povestește în ce fel Domnul este onorat chiar de Turci la Constantinopol.

Când se făcea cineva Domn la Poartă, drumul pe care trebuia să-l urmeze pentru a ajunge înaintea Vizirului și a Sultanului, era al Impăraților bizantini de odinioară. Vodă mergea pe un cal arab cu pietre scumpe la șea și la coburi, cu sabia bătută în pietre scumpe, cu buzduganul în mână; doi paji îi țineau calul; copii de casă veniau după dânsul. După ce era primit de Vizir, mergea la biserica Patriarhiei. Aici intra în strigătele ceaușilor Impărăției, cari-i urau, ca Impăraților de pe vremuri: „Intru mulți ani Măria Ta”. Musica apoi cânta neconținut. Patriarhul făcea slujba care se făcea odinioară pentru Cesarii Bizanțului, și numai după aceia Domnul pleca spre țară, și, atunci, totdeauna în rostul unui comandant de armată.

Domnii fanarioți fără îndoială n’aveau cine știe ce trupe la dispoziție, și nu erau oameni viteji, dar Duca, având pentru Moldova două tuiuri (cozi de cal), fiiindcă era și Hatmanul Ucrainei primise și al treilea, — atâtea cât și Vizirul cel mare. Mergea deci

cu tuiurile acestea, cu steagul țerii lui desfășurat, cu boieri, cu copii de casă, cu ostași, și așa intra în țară. Când ajungea la reședința lui, după ce se înfățișa boierilor, se cedia — semn de deferență — acul de la Sultan, care nu se pomenia pe vremea veche. Vodă intra în sfârșit la Mitropolie, unde se făcea din nou slujba împărătească, de arhieru, încunjurat de toți episcopii săi.

De atunci domniă „din mila lui Dumnezeu”.

IX.

Călători poloni în țerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea

La 1755 ambasadorul polon contele Mnischez a trecut pe la noi. În Polonia pe vremea aceea era dinastia de Saxonia, pe care a stabilit-o acolo August-
cel-Tare, și această dinastie a avut în general față de Turci o politică deosebită de politica mai veche, cu caracter de cruciată, care se făcuse pe vremea lui Sobieski și care, ca și a lui Zamoyski, avea idealul cuceririi liniei Dunărei prin lupta, în orice împrejurări posibile, împotriva Sultanului. După fasa critică pe care o reprezintă amestecul lui Carol al XII-lea, regele Suediei, în afacerile polone, susținând pe Stanislav Leszczyński împotriva lui August de Saxonia, când această Casă de Saxonia se așează definitiv pe tron, legăturile cu Poarta sânt foarte bune, și în tot secolul al XVIII-lea se vor continua ambasade dese, menite să întrețină prietenia cu Turcii. Pe de altă parte, Polonia nu mai era în stare să formuleze niciun fel de pretenții asupra țărilor noastre; vechile amintiri de vasalitate medievală, noile încercări de cucerire a țărilor noastre au ieșit cu desăvârșire din mintea aristocrației polone a acestui secol: regatul, care vede primejdia înaintea ochilor, care se îndreaptă spre catastrofa împărțirii între cele trei mari Puteri vecine, se găsește într'o situa-

ție care apropie politica lui de propria noastră politică, căci se știe că noi am pierdut Bucovina ca o urmare a pierderii Galiției polone către Austria.

Unul din călătorii cari în secolul al XVIII-lea merg la Constantinopol, este, deci, și acest conte Mniszech¹.

Jerzy August Mniszech, șambelan, apoi mareșal al Lituaniei, venia din țara lui trecând, cum erau împrejurările atunci, întâiu pe teritoriul turcesc, al Hotinului, pentru ca să ajungă pe teritoriul moldovenesc. În adevăr, dacă, la pacea de la Carlovăț, din 1699, Polonii fuseseră siliți să părăsească speranțele lor de a avea amândouă ținuturile noastre sau cel puțin Moldova, după încheierea acelei păci Turcii au luat anume măsuri pentru ca de partea Poloniei să nu mai poată fi o amenințare, și una din aceste măsuri a fost să creeze, pe lângă posesiunile pe care înainte de aceasta le aveau în Basarabia, pe lângă teritoriile unde stăpâneau direct — în raiaua Chilieii, Cetății-Albe, a Tighinei-Bender—, o raia de Nord-Est, ocupând Hotinul, ceea ce s'a făcut, ascunzându-se foarte bine scopul, supt pretext de pregătire a unei expediții în Polonia, la 1713. Indată după ocuparea Hotinului, pe care Moldova l-a cerut mai multă vreme și pe care credea să-l poată reocupa pe la 1730, în vremea lui Grigore Matei-Vodă Ghica, s'a creat și raiaua, care cuprindea un număr de sate închinete, cum era obiceiul, Pașei din cetate.

¹ Descrierea călătoriei lui și a celei următoare este păstrată într'o expunere destul de bogată, pe care am tipărit-o în „Buletinul Societății de Geografie“, 1898; extract supt titlul *Călători, ambasadori și misionari în ținuturile noastre și asupra ținuturilor noastre*, București 1899.

Indată ce se trece pe teritoriul moldovenesc¹, se presintă un delegat al Domnului, care pe vremea aceea era Matei Ghica, fiul lui Grigore, om tânăr foarte puțin experimentat, și care era să aibă în desvoltarea Domnilor fanarioți la noi un rol foarte mic. Căci nici Matei, nici fratele lui, Scarlat, zugrăviți pe părții bisericii Frumoasa, lângă Iași, n'au avut din calitățile tatălui sau ale bunicii lor, fata lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care, aceasta, adăugia, pe lângă o mare inteligență, și o creștere deosebită, o perfectă inițiere în afacerile turcești. Trimesul Domnului era șeful portarilor, Portar-bașa,— pentru că trăim pe o vreme când moda constantinopolitană, turcească, pătrunde în toate domeniile, așa încât, precum alaiul, pe care-l vom vedea îndată, imită pe cele din Constantinopol, tot așa numele celor cari dau elementele amestecate în alaiu sânt constantinopolitane. Portar-bașa se înfățișează aducând scrisori și pentru solul polon și pentru solul rusesc, care trebuia să treacă prin părțile noastre, prințul Dolgoruchi, dintr'o foarte veche familie de cneji.

Scrisorile erau în latinește, limbă care se întrebuintă curent în diplomația orientală, pentru care Ioan Calmășul, fiul Vornicului de Câmpulung Toader, care învățase la Liov, va ajunge a fi dragoman al Porții. până ce la bătrânețe înaintate e numit și Domn al Moldovei.

Drumul este arătat foarte amănunțit, conac de conac: el trece pe la Larga, Brânzeni, Duruitori. Aici se arată o companie de ostași, în fruntea căreia era boierul care aducea salutările Domnului, presintate tot în limba latină. Se poate spune, în treacăt, că pe vremea aceea, dacă Moldova nu mai avea

¹ Mai este un drum pe la Cernăuți, și se va vedea că și acesta era întrebuintat.

o armată capabilă de a se lupta, din deosebitele elemente ale armatei de odinioară rămăseseră alătea încât să se formeze trupe de paradă, ba chiar, în măsura în care adevărata forță luptătoare a Moldovei, ca și a Țerii-Românești, scăzuse, în aceeași măsură alaiul militar se făcea mai strălucitor, împrumutându-se de la toți vecinii forme militare care nu existaseră până atunci, așa încât o mulțime de nume luate de la Turci, de la Poloni se întâlnesc în nomenclatura armatelor moldovenești din această vreme.

Drumul se continuă, ambasadorul trecând pe la Vaslui. Drum ce pare cam curios, dar poate că anume griji de întreținere cu provizii a suitei ambasadorului vor fi determinat acest itinerariu puțin obișnuit.

Ajungând la Cârniceni, vine înaintea lui Mniszech Postelnicul Moldovei cu cărățele domnești, Postelnicul având, mai ales acum, când legăturile cu străinătatea sânt mai obișnuite, funcții de ministru de Externe; astfel acela care îndeplina această sarcină trebuia să fie cunoscător de grecește și latinește, mai târziu de italienește și franțuzește. Pe lângă el se adauge și Hatmanul, nume împrumutat de la Cazaci și Poloni: înainte de 1550 în locul lui era Portarul de la Suceava, iar la Munteni de la vechiul Stratornic slavo-bizantin s'a trecut la turcescul Agă, pe când hotarul basarabean era încredințat unui Serdar de aceeași origine otomană. Hatmanul are șase companii, cu steagul, asămănător cu cele care se mai pot vedea la Muzeul armatei ori la cel arheologic: de formă pătrată, în catifea cusută cu aur, purtând în fir stema țării.

La distanță de o leghe de Iași vine apoi într-o întâmpinarea ambasadorului altă deputație a Domnului. Se aduc doisprezece cai pentru conte și pentru suită; boierii țării se presintă cu Aga în frunte, dre-

gătorul care avea în sarcină pe vinovați, ca un fel de prefect de poliție, caracter care i-a rămas până la desființarea vechiului regim la noi.

Toate elementele alaiului sânt arătate în descrierea călătoriei. E o mică armată de 3.000 de oameni: veniau întâiu baș-buluc-bașa, cu 100 de Arnăuți, având steagul și musica lui (buluc înseamnă „ceată”, iar „bașă” e „șeful” cetei, și boierul mare se va chema într’o anume epocă „baș-boier”; Arnăuții veniau din Turcia și se tocneau la Domnii noștri, formându-i garda, ca și a ispravnicilor și a dregătorilor de la graniță¹). După aceea căpitanul de dorobanți cu 100 de dorobanți (dorobanț e de la *trabant*; s’a zis întâiu dărăbanț și pe urmă dorobanț; cf. numele localității Dărăbani, din județul Dorohoiu). Alături de căpitan e și un colonel de dărăbani, care comandă 100 de „Ruși”, probabil Cazaci, apoi baș-ceaușul (ceauș este un nume împrumutat de la Turci, care s’a păstrat apoi numai la sinagogi), 100 de seimeni, la început o trupă de Sârbi, Dalmatini, Bulgari, apoi și Români, oaste imitată după seimenii din Constantinopol, corpul de trupă pe care Sultanul Murad al IV-lea, pe la 1640, l-a întemeiat ca să nu mai aibă de lucru cu vechile corporații militare, totdeauna gata de răscoală, care erau Ienicerii și Spahii. Un alt buluc-bașă aducea cu el 100 de ulani (de la Poloni numele turcesc la noi); căpitanul vână-

¹ Arnăuții s’au păstrat până la introducerea Domniilor pământene. La 1821 Căpitanul Iordachi se va găsi, împreună cu delibașa Mihali, cu Sava, alt delibașă, și cu căpitanul Farmachi, în fruntea străjerilor Domniei. Mulți dintre dânșii, foarte probabil, nu erau Arnăuți de sânge, ci chiar Români macedoneni, din teritoriul albanes, unde rasa noastră are întregi grupe de sate. Iordachii însuși nu era din Albania, ci din muntele Olimp, și de acela i se zicea Olimpiotul, căci în vecinătatea Olimpului s’au găsit totdeauna sate românești.

torilor comandă 50 de vânători, cari îndeplineau și funcțiunea de a vâna pentru Vodă și rosturi militare, după obiceiul turcesc vechiu din corpul Ienicerilor; alt căpitan, al tunurilor, 50 de oameni ai lui; doi căpitani cu straja orașului Iași, compusă din 200 de oameni, cu o musică deosebită. Urmă marele căpitan al poliției cu ofițerii, și musica a treia. Veniau acum Turcii lui Ali-Aga, întrebuițați de Domn, care avea dreptul să judece pe negustorii musulmani, să-i condanme și să-i taie, păstrând la dispoziție pentru aceasta o jandarmerie musulmană, alcătuită mai târziu din „delii”, supt „delibașa”. Se înșiră Marele-Ușier cu suita lui, Marele-Vătaf cu vătafii lui, jandarmeria creștină cu 50 de jandarmi.

Pe măsură ce alaiul înainta pe străzile Iașilor, deosebitele elemente militare veniau de i se adăugiau; de o parte și de alta a drumului era înșirată mulțimea, din ce în ce mai numeroasă, staționând ca să vadă pe strălucitul ambasador polon.

Tot alaiul conduce pe conte până la casa care i se pregătise.

A doua zi, ambasadorul se duce la biserica Franciscanilor din Iași, vechea biserică catolică, prefăcută adesea ori, și care există și acum, având de jur împrejur prăvălii în locul hanului de odinioară, în vecinătatea Mitropoliei. El e dator să meargă la biserică, nu numai pentru că e om evlavios, dar și dintr'alt motiv: regele Poloniei era patronul catolicilor din Moldova, pentru că Iesuiții cari deserviau lăcașul erau Poloni, și Vlădicii de odinioară, cum am spus, erau tot Poloni și residau în Polonia. Până foarte târziu, când a venit influența Francesilor și pretențiile austriace, această situație s'a menținut.

În ziua de 8 Februar, se acordă ambasadorului o audiență la Domn, care trimite să-l iea de acasă cu

doisprezece cai domnești împodobiți cu valtrapuri frumoase. Alaiul se formează. El este alcătuit din slugile domnești, din maestrul de ceremonii, cu boierii, din suita polonă. Vine apoi carăta domnească cu ambasadorul, încunjurat de șase satârgii (halebardieri), de doisprezece ciohodari (servitori ai Curții cari aveau grija încălțămînții Domnului), șase peici copii de casă). După aceia se vedea carăta ambasadorului, cu cei doi fii ai lui.

La sosirea la Curte, unde așteaptă miliția, cu steagurile, întâmpină Postelnicul, după datoria lui. De mână, dacă nu de subțiori, ceia ce represinta atunci cea mai mare onoare ce se putea face unui oaspete, el conduce pe oaspe până în a treia odaie, unde Domnul se așează într'un fotoliu și — semn de mare cinste față de solul polon — se aduce un alt fotoliu pentru ambasador, în fața lui Vodă.

Toată elicheta este constantinopolitană. Indată sar servitorii Curții, cari trebuie să facă onorurile supt raportul mirodeniilor ca și al lucrurilor de consumat: aduc parfumuri, care se aprind într'un recipient de argint ciselat à jour, și la fumul parfumat se expune barba și părul oaspetelui; cine n'avea barbă, se parfuma mai mult de formă. Pe urmă se presintă cafeaua, dulcețile și tabac. Nu ni se spune ce s'a vorbit în audiență, dar mari chestiuni diplomatice nu se tratau, căci Polonia pierduse aproape orice însemnătate internațională. Ambasadorul trece apoi în apartamentul Doamnei, unde este primit iarăși cu dulceți și cafea; urmează poftirea la masă. Mâncările se aduc în trei rânduri și cuprind 400 de farfurii pline, pentru un număr foarte restrâns de persoane; aceasta dădea impresia de bogăție a celui care ospăta. În timpul mesei muzica afară cântă, tabulhanaua și mehterhaneaua, amândouă turcești,

(musicanții se numesc „mehteri”, iar șeful „meh-lerbaşa”). Mai târziu numai, pe la 1770-80, se introduce satornic și musica apuseană, alcătuită din Nemți și Poloni, care alterna cu celelalte. Se ridică toasturi, și după aceia se servește cafeaua.

Ca un element nou, iarăși în legătură cu moda constantinopolitană, se vede danțul, care, în Orient, se executa de profesioniști, de anumite ființe discreditate, femei și bărbați. Vor fi jucat și aici baia-dere. Ambasadorul e condus cu alaiu acasă.

A doua zi, Domnul întoarce visita ambasadorului, tot după ceremonial. El vine cu șapte cai domnești în fruntea alaiului, cu boierimea, cu Postelnicul, care poartă toiagul cel mare de argint, însemnul demnității lui. Apare Vodă, încunjurat de halebardieri și Turci, iar, pe urmă, straja. În timpul cât merge Domnul de la Curte până la reședința ambasadorului, sună toate clopotele din Iași. Ambasadorul, care primește pe Voevod tocmai cum fusese primit de acesta, vruse să dea o masă Domnului, și în timpul mesei, cum n’avea nici talbuhănă, nici mehlerhaneă, ci numai trâmbițași, face să sune din trâmbiți. Se servește pe urmă cafea și tabac. Urmează, a doua zi, împărțirea de daruri. Domnului i s’a dat un ceasornic de porțelan, Doamnei o garnitură turcească de cafea, în porțelan, cumnatului Doamnei, un Caragea (Antohie), secretarului domnesc și scutarului domnesc alle lucruri din același material, ori postavuri și galbeni de aur.

La 11 ambasadorul pleacă, după o ultimă slujbă la catolici și, petrecut de alaiul obișnuit, trece prin Ghermănești, Huși, unde-l întâmpină 150 de soldați, Trestiana, locurile de provincie având deci oarecare garnisonă; apoi pe lângă codrii Chigheciului, din marginea Bugeacului, în mare nevoie de ostași cari

să ajute, — paza Tatarilor prădalnici fiind încredințată Codrenilor, apărători ai graniței și hoți (v. haiducul Codreanu).

De la Huși Mniszech se îndreaptă, prin Giurcani, Crețești, Oancea, Foltești, spre Galați, unde-l întâmpină ispravnicul Cantacuzino, cu care schimbă daruri, trimețându-se de acesta năramze, lămâi și două căprioare. La plecare, Cantacuzino-și conduce oaspetele până peste Dunăre, la Măcin, oferind dulceți și cafea.

Interesant de notat mai este că, trecând printr'un sat unde era o nuntă, ambasadorul roagă pe nuntași să joace, ca să vadă obiceiurile populare.

Venim acum la alt călător polon, contele Potocki, dintr'oa foarte mare familie.

Contele trece prin Moldova, mergând la Constanti-nopol, în 1759. În vremea aceea Domnia o avea Ioan Teodor Călmășul, devenit Callimachi, bătrânul foarte învățat care dăduse o creștere bună copiilor lui, cum se va vedea din altă călătorie. În ceia ce privește însă pompa, ni închipuim că bietul creștin, extraordinar de sgârbit, va fi oftat de multe ori când se va fi hotărât să primească pe sol după toate normele costisitorului ceremonial: era doar, spune cronică contemporană, „fricos de frig”, — adecă stătea și vara lângă sobă—, și „scump”. De altfel Potocki venise puțin cam fără voia Domnului, care ar fi dorit să scutească spesele¹. Venind de la Hotin, pe calea cunoseulă, el este întâmpinat, la Tabăra, de Hatman, cu peste 200 de soldați, ca și de Postelnic, și de primul secretar al Domnului. Acest secretar începe a fi ales dintre Italieni și Francesi: pe lângă familia Callimachi a funcționat astfel un Frances, de la Aix.

¹ V. actele în ale mele *Documente Callimachi*, II.

în Provence, om foarte de treabă, cu multă știință diplomatică și destule informații în ce privește lucrurile lumii, de la Roche: cel care primește pe Poloni e însă Levantinul Leonardi.

I se face lui Potocki un compliment în limba grecească, care ajunsese să fie limba protocolară. După complimentul în grecește se oferă cafeaua, dulcele, și, după salutare, boierii se întorc cu făclii spre Iași. La 13 Octombrie, apar trupele moldovenești; secretarul aduce un cal și o cară cu șase cai, oferind pentru suită doisprezece cai aleși. După aceasta alaiul se formează aproape cum am văzut mai sus: căpitanul de dărbani cu 100 de „Ruși” ai lui, baș-ceaușul cu 100 de seimeni, baș-bulucbașa cu 100 de ulani, căpitanul de vânători cu cei 100 ai lui, căpitanul de tunari cu alți 100, Aga cu 100 de Albanesi, doi căpitani cu 200 de străjeri, căpitanul de strajă, „mareșalul”, cu secretarul Domnului și boierii; apoi carăta principală, purtând pe sol, cu doisprezece ciohodari, șase peici și șase haiduci ai oaspetelui. Musicile cântă, mulțimea se adună, și astfel ambasadorul e dus la gazda lui, Cantacuzino, care va primi mai târziu un inel în briliante. A doua zi, se face visita obligatorie la Franciscan. Intors acasă, solul găsește un dar din partea Domnului, dar alcătuit din fructe și dulceti, iar boierii, cari se mai deprinseseră cu străinii de samă, vin să facă vizită Polonului, — ceia ce arată că era acum mult mai multă libertate decât în timpurile vechi, când ei erau ținuți strict, ca nu cumva să spună lucruri defavorabile stăpânului.

A doua zi, la 16, se duce solul în audiență la Vodă cu acest alaiu: maestrul de ceremonii, servitorii solului, scutarul lui, ținând șapte cai de mână, suita polonă, interpretul polon și cel moldovenesc, Leo-

nardi. După aceea vine solul însuși: i se dăduse de Domn un cal arăpesc foarte frumos și, după obiceiul din Constantinopol, un servitor anume care să-i cu rațe spuma calului. Lângă el este secretarul de legație cu șase peici, șase haiduci și douăzeci de ciohodari.

Se ajunge la Curte, unde Postelnicul, cu toiagul în mână, conduce pe ambasador la Vodă. Acesta era, nu în a treia odaie, ci la ușa ei, îmbrăcat în haine solemne, ca unul care cunoștea rosturile diplomatice mult mai bine decât tinerele Matei Ghica. În odaie erau cele două fotolii. Dulcețile, cafeaua sânt aduse de șase copii de casă. Tot așa solul e parfumat cu mirezme răsăritene. În odaia vecină e poltit alaiul împreună cu boierii. La un moment dat apar cei doi fii ai lui Vodă: Grigore și Alexandru, cari au fost Domni pe rând, și presintă omagiile lor oaspetelui. Audiența ține trei șferturi de ceas. Ambasadorul găsește pe Domnul Moldovei foarte „respectabil”: vorbia perfect și latinește și italienește și avea foarte multă simpatie pentru Poloni.

A doua zi Ioan-Vodă vine la sol cu același alaiu—miliția, scutarul cu cei șapte cai, boierii, Postelnicul călare cu toiagul de argint, cei 300 de străjери domnești—, și iarăși clopotele orașului sună. Intrevederea durează numai o jumătate de ceas. Urmează, în ziua următoare, împărțirea darurilor: un ceasornic cu repetiție, o tabachere pentru Domn, iar Hatmanului, Logofătului, Postelnicului, suitei secretarului, 30 de galbeni. Suita s'a înfățișat perfect militărește până la împărțirea bacșișurilor, dar atunci fiecare și-a uitat demnitatea ca să-și iea cât mai mult parte. Iar la 19 solului i se dăruiește un cal, și Domnul împarte ceasornice, blănuri, stofe.

Pe urmă ambasadorul urmează drumul obișnuit

până la Galați, unde era ciuină (muriseră în acel an 1.200 de oameni.) Acolo stă în Biserica Precistei, unde-l păzesc zece ieniceri.

La întoarcere, în 1760, Potocki, care se îndemnase la astfel de petreceri, ar fi vrut să le mai aibă odată, însă Domnul cel zgârcit cu niciun preț nu-i mai face alaiul, și prin urmare solul călătorește mai mult incognito. Totuși a venit prin Iași, găzduit în marginea orașului, probabil la Frumoasa, și a străbătut orașul în bubuitul tunurilor, în sunetul muzicilor, cu Hatmanul în fruntea oștii. S'a îndreptat apoi către Polonia lui.

Merită un deosebit interes călătoria la București a lui Coloman Mikes, soțul Drusianei Bethlen, unul din Ungurii cari la începutul secolului al XVIII-lea au cercetat țerile noastre, pe un timp când răscoala lui Francisc Rákóczy atingea și Muntenia lui Brâncoveanu și aici, ca și, mai ales, în Moldova, se strângeau exilații luptei contra Imperialilor austrieci, mergându-se până la ideea lui Constantin-Vodă Mavrocordat de a se scrie „occidental” o istorie a țerii și de a face la Iași un colegiu latin cu Iesuiții unguri Carol Péterffy, Andreas Patay, Gheorghe Szegedy¹. Scrisorile lui din 1739 ni dau amănuntele drumului pe care l-a făcut, a persoanelor pe care le-a întâlnit în cale².

¹ N. Iorga, *Francisc Rákóczy al II-lea, învietoarea conștiinței naționale ungurești și Românilor în An. Ac. Rom.*, XXXIII, p. 28. Intre nobilii fugari erau Francisc Gyulai cu soția, Ioan Bethlen, Francisc Lugassy, Iosif Teleky, Sigismund Korda, Andreiaș Naláczy, Alvinczy, Samuil Biró, Mihai Mikes, care-și creștea copiii la Iesuiții din Iași, contele Pekri, David Petki, Francisc Lázár; *ibid.*, pp. 16-7. Cei din Moldova formau la 1711 o „comunitate de magnați și nobili”.

² După *Unirea*, p. 193 și urm., traducere de Oct. Prie.

În Iunie 1739 sosesc la București emisarii anti-austrieci Vay, Pápay și Mikes, venind cu toții din Cernavoda. Domnul li trimete înainte oamenii săi, cu secretarul în frunte, și-i găzduiește la „o mănăstire”, unde și prânzesc. Mănăstirea e, neapărat, cea, cu totul nouă, a Văcăreștilor, zidită de Nicolae Mavrocordat, tatăl lui Constantin-Vodă. Acesta i se pare chior, ce-i dreptul, dar foarte isteț. Cu carăta domnească văd Ungurii orașul; sânt aduși și la Constantin, care era la „casa și grădina” din marginea orașului,—aceiași Văcărești. Stă însă, ca în vreme de războiu, supt corturi. Și un sol rus ce merge la Vizir, trece prin București. Se dau oaspeților mijloace de drum mai departe.

A doua scrisoare, datată 21 Iulie, e din Iași, Mikes a trecut prin Focșani, străbătând locuri pustii, dar nespuse de frumoase, pline numai de flori. Iarăși secretar domnesc, în preajma Capitalei moldovenești, iarăși carătă, iarăși tabără și audiență. Primirea bună, vrednică de un fost Mare Dragoman.

În a treia se oglindește plictiseala pentru îndelungata ședere în „ăcest oraș urât”, între boierii „ca urșii”, fără tovarășia măcar a lui Zay, plecat la Hotin. Mikes a vizitat câțiva Cantacuzini, cu vulturul bicefal în stemă, dar nu i s'a-întors visita și n'a fost poftit la masă; lumea de la Cărțe îi zice „Măria Ta”. Mitropolitul —Antonie— e de o amabilitate deosebită, și pentru că trimete rarități la masa străinilor, largă ca pentru zece oameni. Un „Pater italian” mai ține de urât la prânz pribeagului. Preoți români vede Mikes câte zece prin cărciume „în jurul butoiului”. Mănăstirile sânt „prăpădite”, casele, „de sat”. Cu toate ușurințele de negoț, pe care Domnii nu le țin în samă, afacerile sânt în mâna „Jidanilor și Armenilor”. Altfel, loc frumos, flori, roade, vite bune

și un Cotnariu care biruiește cu mult bietul vin de Pilești al Bucureștilor.

Boieri, vreo zece, doisprezece mai mari; în dregătorii, Grecii; țeranii prin păduri. În fruntea oștirii e „fratele unui cojocăr grec bogat”. Il recunoaștem pe acest frate al Ciurcibașei Țarigradului: e Psiolul, Ipsilanti: fiul său Alexandru va fi Domn, și ce Domn de ispravă, „filosof”, reformator...

Lumea e gata de plecare, Rușii venind spre Hotin; Domnul pornește, nu se știe încotro, cu oastea: e Grigore Matei Ghica. De curând a mai trecut un sol al Țarului pe la el, spre tabăra turcească. Cu ce se poate apăra Moldova? Un Pașă, cu patruzeci-cinzeci de oameni, stă în mijlocul a 1.500 de ostași ai țerii, cari i se par Ungurului „păzitori de vite”. Tunurile crede el că „se pot umplea și cu nuci”. Logofătul și alți doi boieri sânt Caimacami.

În August Mikes zugrăvește apoi Iașul în turburare și frică, înaintea oștilor rusești care înaintează. Fuge cine poate. Jupănesele s'au ascuns în păduri. Cei doi fii domnești—Matei și Scarlat— s'au dus și ei, Rușii fiind în țară. Ar voi să plece și străinul; îl asigură Caimacamul. „De dimineață până seara umbă vorba de Cazaci.” Vine însă vestea că Vizirul a bătut pe Austrieci și a luat Belgradul.

Frica e zugrăvită și în scrisoarea din 3 Septembrie. Averile se duc în biserici, Hotinul fiind acum al Muscalilor. La 2 ale lunii s'a întors Vodă, la 3 Mikes e primit la el. E gata a pleca, și-i pare bine.

Astfel la 18 Septembrie călătorul e iar în București. Pornise din Iași,— pe care era să-l lase, la 7 ori 8, iarăși Domnul,— la 4, cu cară domnească și doi călărași, Turcii au fost bătuți și drumețul a tot dus frica hoților. Tot câmp de flori, și lipsă de oameni. Pe Păpay l-a aflat bine.

La 23 Octombrie se arată că fugarii ruși pradă și pe acolo. Domnul pleacă, și Mikes e greu bolnav. Vodă noul s'a supărat pe el, că nu-l ascultă.

Apoi la 15 Mart 1740 se descrie iarna grea, începută încă de la 18 Octombrie. „Scumpete și lipsă”; luptă pentru pâine; preț mare al lemnelor; plictiseală, neprietenie; nicio poftire la prânz, și doar Mikes, crescut în Iași, cunoaște pe cutare boier încă de copil! Nicio convorbire despre Domn cu străinii; se tem.

La 22 Maiu, scriitorul ungar arată că, „de o lună”, Constantin-Vodă a plecat Ia Craiova să reocupe Oltenia, căpătată de Turci prin pace.

Peste puțin va merge cu Zay la Rodosto, adăpostul turcesc al cauzei naționale pierdute. Păpay a murit în „acest oraș scorțos”: „și-a sfârșit pribegia”. Mai sânt în țară doar Sași și un Franciscan din Ciuc, care a trebuit să se îmbrace românește pentru că Turcii îl neteziau cu ciubucul pe față.

Să ne întoarcem cu treizeci de ani în urmă.

Pe când Mikes, Pekri și ceilalți pribegi se bucurau încă de găzduirea vechiului Domn moldovenesc Nicolae Mavrocordat, care „datu-li-au cărți de volnicie, și lor și oamenilor lor, să fie slobozi de toate supărările și, orice fel de traiu ar face în țară, să n'aibă nime, de spre vameși, nici de spre pârčalabi. nicio nevoie, până când Dumnezeu îi va scoate iarăși la moșiile lor” , Polonul, Voevod de Chiev, Potocki pregătia o navălire în Moldova, pentru a putea ajunge la regele Suediei, Carol al XII-lea, pe atunci așezat în marginea Benderului, în așteptarea răsbunării, pe care o doria așa de mult. împotriva Țarului învingător.

El intră pe la Câmpulungul rusesc și Vijnița,

pe când Rușii îl așteptau la Colomeia și așează pe ai săi în cvartire la Cernăuți. De aici, cu staros-tele de Roman, Grudzinski, el merge drept la Iași.

Boierul care-l priini în numele învățatului Doim deprins cu ceremonialul diplomatic apusean prin funcționarea sa ca Mare Tălmăciu al Porții, fu însuși Nicolae Costin, corespondentul de odinioară al Ungurului Károlyi, ales pentru aceasta ca unul care era bun cunoscător al limbii polone. La audiență Potocki fu dus a doua zi, cu alaiu de seimeni și peici: el și cei doi ofițeri ce-l întovărășiau erau călări pe cai turcești împodobiți. Vodă-l întâmpină în fața Spătăriei și-l duse în „casa cea mare”, unde-i făcu loc la stânga, cea mai mare cinste după eticheta orientală. Amândoi, Domnul și Palatinul, stătură în picioare, având fiecare „șlicele”, unul cuca, celălalt pălăria, în mână. Vorbiră latinește, discursuri solemne, apoi Potocki și Grudzinski rămaseră în convorbire tăinuță cu Mavrocordat. În sfârșit Curtea-i văzu ieșind, petrecuți de stăpân, până la Spătărie. Un „cal moldovenesc” fu darul pe care-l căpătă a doua zi oaspetele.

A patra zi, el pornia spre Bender: de aici era să meargă la Constantinopol, — unde ajunse la 24 iunie 1710, fiind socotit de unii ca pretendent la Domnia Moldovei, — cu Aga care venise anume pentru aceasta, iar Moldovenii rămâneau să ție pe cei 3.000 de oameni din Cernăuți cu bani și cu „ialovițe”, cu vaci grase¹.

¹ Cu note în Iorga, *Francisc Rákóczy*, pp. 18-9.

X.

Călători englesi: Porter și Boscovich.

Pentru epoca de la 1720-30 înainte informațiile prin călători lipsiau aproape cu totul, dar izvoarele de altă natură erau foarte numeroase și foarte bogate.

Cele câteva descrieri pe care le avem pentru vremea aceasta sânt engleze, în legătură și cu călătoria lordului Paget, constituind un fel de capitol engles în istoria țerilor noastre oglindită în mintea străinilor.

Întăia, la 1728, este cunoscută, nu prin ce au spus drumeții, ci prin ce cuprind izvoarele interne românești cu privire la călătoria lor. Erau două „beizădele englezești”, cum spune cronica, doi lorzi, cari călătoriau, spune același izvor moldovenesc din secolul al XVIII-lea, cronica lui Amiras¹, ca să vadă lumea: „umblând prin țeri, ca să vadă țerile și obiceiurile țerilor”. Au fost întâmpinați la Iași de Grigore Matei Ghica, om foarte priceput și care jucase un rol însemnat în politica Imperiului otoman înainte de a căpăta tronul Moldovei; pe urmă a domnit și în Țara-Românească, fiind îngropat lângă București, la Pantelimon.

Găzduirea are loc la Frumoasa, unde fusese o mă-

¹ Когăлнцеагу, *Letopisițe*, III, pp, 162-7,

măstire a lui Balica Hatmanul, — o rudă a Movileștilor—, mai veche și mai mică, mult mai puțin pompoasă decât cea de acum, care nici ea nu se înfățișează în forma clădită de Grigore Ghica, ci așa cum a fost prefăcută de Mihai Sturza, pe la 1840.

Postelnicul-cel-Mare poartă grija oaspeților, cărora li se dă o masă acolo, la Frumoasa. Călătorii pleacă apoi în Polonia, petrecuți cu cinste până la hotare.

Pe atunci era foarte greu ca o scrisoare diplomatică să meargă sigur, și Domnii noștri, făcând această îndatorire represintanților europeni din Constantinopol, deveniau foarte prețioși pentru ei, în afară de faptul că mare parte din informațiile Porții asupra lucrurilor din Europa veniau prin acești observatori ai Impărăției. De alminteri ai noștri chiar aveau pe atunci preocupări pe care nu le cunoaștem până atunci. Cronicile încep să cuprindă informații privitoare la lucrurile europene: Constantin Căpitanul Filipescu vorbește de Cristofor Columb și de Luther; urmașul lui, Radu Popescu, pe vremea lui Nicolae Mavrocordat, dă știri despre lucrurile apusene, din Germania, din Franța; în Moldova, Ioan Neculce, Hatmanul lui Dimitrie Cantemir, comandantul armatelor moldovenești în lupta de la Stănilești, care pe urmă a întovărășit pe ștăpânul său în exilul rusesc și a stat o bucată de vreme acolo, pomenește, nu numai de lucrurile din Rusia, pe care le putea cunoaște direct, ci și de lucruri generale europene.

Dar interesul Apusenilor revine asupra noastră pe altă cale: războiul între Turci și Casa de Austria, purtat tot de Eugeniu de Savoia, care a dat Impăratului, o bucată de vreme, victorii pe care cu generali specialiști poate nu le-ar fi repurtat. În noul

conflict, care se mântuie cu pacea de la Belgrad (1739) și prin care am recăpătat Oltenia pierdută la pacea din Passarowitz (1718), s'a amestecat și Rusia. Rușii au intrat în Moldova cu generalul Münnich, care a lăsat și o descriere a campaniei, acel Münnich, care prin purtarea sa a lecut pe Moldoveni de simpatiile pe care le puteau avea pentru Rusia.

„Ponturile” impuse de dânsul boierilor au fost foarte grele, cererile de bani de la Moldoveni nemăsurate, și pe lângă aceasta sate întregi au fost mutate zilnic peste Nistru ca să împoporeze pustiile „Rusiei Noi”.

În războiul acesta Rușii erau foarte siguri ca Moldova va încăpea în stăpânirea lor, precum Austriei erau siguri să poată reuși cu Oltenia principatul munten întreg. N'au izbutit, căci a venit intervenția Puterilor neutre din Apus, între altele intervenția engleză, și aceasta a adus, după „beizadelele” despre care a fost vorba, prin 1737-8, alți călători englesi.

Unul dintre dâșii este agentul Fawlkner, în legătură cu represintantul Angliei la Petersburg, și ministrul aceleiași Puteri la Constantinopol. Altul, John Bell d'Antermony, însărcinat cu serviciul de curier, care, spre deosebire de ceilalți, a făcut însemnări, foarte scurte, despre călătoria lui¹.

Venind din Rusia, a trecut în Moldova, pe la Țicanovca și Soroca. Aceasta-i pare „un oraș plăcut așezat pe Nistru”, cu „un turn vechiu, având câteva tunuri neîntrebuințate”; locuitorii sânt „Moldoveni, între cari se află puțini Greci, Evrei și Turci”. In-

¹ *Voyages depuis St.-Petersbourg en Russie dans diverses contrées de l'Asie*, III, Paris 1766; de aici în Codrescu, *Uricariul*, XXIV, p. 215 și urm. Cf. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, p. 53 și urm.

prejur sânt sămănături și pășuni bogate. Comandan-
tul, Grecul Petrachi, se arătase foarte primitiv, oferind
vin, fructe și mijlocind pentru pașport.

La Cainari află golul lăsat de ciumă. Lângă Măgura
trece Prutul, și e în Ianuar 1748 la Iași. Spune că orașul
e încunjurat cu vii, al căror produs, slab, se vinde în
Polonia. Are 2-3.000 de case, ceia ce ar însemna o populație
mai mică de 20.000 de oameni, deci foarte mult scăzută
față de ce era înainte. Curtea e „o veche clădire gotică,
din piatră și cărămidă”.

Domnul, tot Grigore Ghica, de altfel foarte amabil,
recomandă călătorului engles să se ducă la Pașa de
Bender, care comandă pe Nistru, pentru continuarea
călătoriei. S'a dus deci, prin Volcineț, și „satul” Chișinău,
pe drumuri bătute de Tatars, la Pașa, și a obținut
ceia ce voia. Cu un căpitan bosniac, „boșneag”, și
doi ostași moldoveni, Bell pleacă într'acolo.

Pe la Căușani, plin de Tatars, foarte de treabă,
după părerea lui — bătrânul la care a găzduit, fost
prisonier la ducele de Lorena, întrebă despre Casa
de Lorena și vorbește franțuzește, explicând că pilaful
lui de orz nu e ca acel din Franța —, se trece prin
două sate musulmane din Bugeac pentru a se ajunge
la Ismail, cu locuitori turci, cari-i dau casă bună,
pâne bună, și bun vin. Și primirea la Tulcea-i
plăce, și semnalează „vechiul castel părăsit”.
Babadagul e un „mare oraș”, într'o vale „foarte
roditoare”, și aici ar fi fost Tomi a lui Ovidiu.
Urmează pe la „Kaybaly”, „Dauna-Kew” (Dunachioiu?)
Cobadin, Bazargic, „locuită de Turci, Greci și Bulgari”,
pentru a intra în Bulgaria.

La întors apoi, pe la Galați, Ghica-i dă iarași o
bună întâmpinare, și suita-l conduce până la hotarul
țării. Tot pe la Soroca se face trecerea.

Venim acum la ceia ce nu spun izvoarele, adecă la încercarea de caracterizare a acestei întâiu perioade din stăpânirea fanariotă în țerile noastre.

Epoca fanariotă înseamnă ea oare un singur lucru, care se menține de la 1709 până la 1821, o sută de ani și mai bine, sau, în epoca aceasta păstrându-se obiceiul de a se așeza pe tronul țerilor noastre prinți greci sau grecisați, unii pe jumătate grecisați numai, cari veniau din Constantinopol, din Fanar, după ce fuseseră funcționari otomani, mari dragomani, sau dragomani ai flotei mai pe urmă, cu tot elementul comun, totuși sânt deosebire hotărâte de fixat între mai multe fase ale așa-numitei epoce fanariote? Cred că deosebirile sânt destul de însemnate pentru a se putea fixa aceste fase. Și s'ar putea stabili trei, pe care le vom cerceta pe rând.

În cea d'întâiu avem fanariotismul *de tradiție românească*. Ea merge până dincolo de jumătatea secolului al XVIII-lea, mai precis până la noul războiu dintre Ruși și Turci, început în 1768.

A doua se osebește supt foarte multe raporturi de aceasta. Într'însa apar elementele apusene care influențează și asupra noastră și asupra Fanarioților înșii. Coloritul nu mai este oriental, ci occidental; ideile filosofice din Apus stăpânesc toată clasa conducătoare de la noi și, prin reformele pe care le determină, influențează și asupra vieții claselor inferioare. Am putea numi această epocă: a *fanariotismului filosofic*, și nu în înțelesul filosofiei de catedră și de cărți, ci în acela, special, al „filosofiei” din secolul al XVIII-lea, adecă al raționalismului politic, care crede că societățile sânt ca un ceasornic și oamenii politici trebuie să aibă numai meșteșugul, sigur, de a le face să meargă înainte sau să rămână în urmă.

Pe urmă a venit a treia fasă, care duce de la 1774, de la pacea din Chiuciuc-Cainargi, până la 1812. O scurlă, dar foarte importantă fasă a fanariotismului, care este *fanariotismul național grecesc*, cu spirit de renovare elenică, cu școli în acest sens, cu lecturi însuflețite de spiritul cel nou și cu rezultatele la care se ajunge totdeauna în asemenea cazuri: la reacțiunea întregii societăți românești, care admitea pe Fanarioti ca Domni cari să facă la Iași și București pe „filoso‘ii francesi”, dar nu pe Grecii cu program național grecesc.

În fasa întâia familia domnițoare am putea zice că este una singură: familia Mavrocordat, care domnește, fie direct, fie indirect, guvernând într’un principat sau într’altul, cu Nicolae Mavrocordat, cu fratele lui, Ioan, îngropat în biserica Sf. Gheorghe Nou din București, lângă mormântul fără inscripție care este al lui Brâncoveanu, cu fiii lui, Constantin și Ioan, iar mai târziu cu Alexandru, fiul lui Constantin, și cu Alexandru, fiul lui Ioan, acesta cu totul grecizat. Dacă afară de Mavrocordătești au guvernat membri din familia Ghica, Ghiculeștii se coboară după femei tot din Mavrocordătești, și guvernarea lor chiar se datorește legăturii lor cu aceia cari ei holărau. Avem deci pe Grigore-Vodă, pe fiii lui, Scarlat și Matei, pe nepotul lui de fiu care a murit în Scaunul domnesc, Alexandru, pe fratele lui Grigore, pe alt Alexandru, care, dacă nu i s’ar fi tăiat capul, cum era prinț titular român, pentru serviciile aduse ca diplomat Turcilor, ar fi ajuns că ocupe tronurile din Iași și București; în sfârșit pe Grigore fiul acestui Alexandru.

Nu numai, însă, că Mavrocordăștii se coboară din Alexandru-cel-Bun, cum țineau să se știe, dar unul dintre fiii lui Alexandru Exaporitul, tatăl lui Nicolae

Mavrocordat, Scarlat, a luat pe fata lui Brâncoveanu și a murit la noi, fiind îngropat la Mitropolia din Târgoviște. Nicolae Mavrocordat nu s'a însurat cu o Româncă, dar Constantin a luat pe acea fiică a lui Rusel de la care biserica Frumoasa are o admirabilă icoană îmbrăcată în argint; la Curtea lui se vorbea românește, și am spus că în corespondența administratorilor de Ținut li se impune de Domn limba românească. Iar, după bărbați, Ghiculeștii dăduseră doi Domni înainte de epoca fanariotă, în secolul al XVII-lea, și legăturile lor de familie toate erau în mediu românesc (Sturdzeștii, de pildă): pe mormântul de la Pantelimon este o inscripție în românește, pe când pe cel de la Văcărești al lui Nicolae-Vodă sânt versuri grecești, inscripția de pe frontispiciul bisericii fiind totuși românească.

În ce privește pe boieri, cei din această vreme sânt în cea mai mare parte vechii boieri. Nu se adaugă oameni veniți de la Constantinopol. În instrucțiile lui Nicolae Mavrocordat către fiul său, Constantin, se spune lămurit că țara să n'o guverneze decât cu oamenii țerii și, ca Greci, să n'aducă decât pe câțiva intimi cu cari să stea de vorbă. În fruntea acestor boieri vor fi Ruseteștii și alții, cari aparțin mai vechii aristocrației din această țara.

În cler, o singură dată s'a încercat să se puie un Mitropolit grec în Moldova, Nichifor, dascăl domnesc, pe care Biserica nu l-a primit; în Muntenia au fost casuri: după Antim al lui Brâncoveanu, Mitrofan, trăit însă o viață întreagă la noi, și Neofit din Creta. Școlile de preoție erau însă toate în românește. Și, cum am mai spus, limba românească a intrat în slujba bisericii supt Nicolae Mavrocordat. La Biserica Curții, fiindcă erau adesea Patriarhi veniți din Răvârit, din Ierusalim, Antiohia, Alexandria Constantinopol, și episcopi străini, dacă pentru ei se

făcea și cântarea în grecește, la o strană, la cca-laltă totdeauna se făcea românește. O operă admirabilă de traducere din grecește, nu numai a cărților sfinte, dar și a celor de teologie a ocupat o sumedenie de Vlădici, dintre cari unii au căpătat un nume mare, cum a fost Damaschin, de la Râmnic. Și opera aceasta a fost începută, nu numai cu știința Domnului, dar cu voința, cu îndemnul, supt patronajul lui. Și tipografiile domnești tipăreau cărțile acestea în românește pentru învățătura clerului nostru. Cei d'întăiu preoți învățați pe cari i-am avut, sânt din vremea aceasta și supt influența acestui curent.

Așa încâl reclamăm aproape jumătate din epoca fanarioță, de la 1709 la 1768, ca fiind, supt numele Fanarioților, în întregime a noastră.

În ce privește așezămintele, nimic nu s'a schimbat. Codificațiile mai târzii de drept, care nu s'au făcut numai pe basa legilor bizantine, ci și a celor apusene, sânt după această epocă: în tot timpul de care vorbim acuma este rostul nostru judecătoresc, dreptul sprijinit pe obiceiul pământului.

Dar Domnii fanarioți din acest timp se îngrijesc să aibă registre ținute în regulă. Avem astfel în Biblioteca Academiei Române un enorm volum manuscris care cuprinde ordinele lui Constantin Mavrocordat, rapoarțele făcute lui, judecățile pronunțate de Domnie, toate redactate, ca stil, românește, și toate având ca fond obiceiul pământului.

După aceste explicații venim la un călător engles de foarte mare importanță prin situația lui, ca și prin ceea ce spune el, dar mai ales prin ce se spune despre călătoria lui de către cineva care l-a întovărășit și care s'a întâmplat să fie unul dintre cei mai însemnați represintanți ai științelor matematice în secolul al XVIII-lea.

Călătorul engles este Porter, iar învățatul care-l întovărășia, de origine din Ragusa, prin urmare Slav de sânge, este Boscovich, așezat în Italia, și care a avut o situație eminentă acolo, continuată cu o situație corespunzătoare în Franța.

Și în jurnalul lui Porter și în descrierea lui Boscovich e vorba de aceeași călătorie întreprinsă pe vremea când în Moldova era Domn Grigore-Vodă Callimachi; cu toate acestea, de oare ce ambasadorul face însemnările lui dintr'un punct de vedere, iar Boscovich dintr'altul, mult mai pe larg, vom arăta întâiu ce spune Porter pentru a trece apoi la expunerea, mult mai bogată, a însoțitorului său.

Ambasadorul fusese foarte multă vreme la Constantinopol, unde Anglia a avut totdeauna obiceiul să-și lase represintanții atâta vreme cât să deprindă bine rosturile acelu Stat.

Plecând de la Constantinopol, el este întovărășit de mai multe persoane, un Engles, Mackensie, un altul, Wakefield, un German, Hübsch, care jucase oarecare rol la Constantinopol, ca represintant al Electorului Saxoniei, rege al Poloniei.

Am văzut și din călătoria acelor „beizadele” care au fost primite de Domn la Frumoasa, că Englesii, cel puțin de la o bucată de vreme, aveau gustul cerurilor străine și al țărilor cu aspect straniu, și prin urmare arătau oarecare curiozitate și față de țările danubiene. Porter a manifestat deci de la început dorința sa de a merge prin Moldova. Fiindcă însă Domnul Moldovei Grigore Callimachi, moștenise ceva din obiceiurile „scumpe” ale tatălui, și trecerea unui ambasador străin, mai ales după experiența cu cei poloni, necesita oarecare cheltuială, el a cerut, din Iași, să se observe ambasadorului, din partea Porții, că țara fusese prădată de Tataři, cu câșiva

ani în urmă, fundamental, și ar fi bine ca ambasadorul să iea alt drum. Și atunci Porter a făcut ceea ce orice Engles trebuia să facă: fiindcă a spus că merge acolo, a mers, dar, fiindcă n'a dorit Domnul să-l primească de bună voie, el nici n'a vrut să știe de dânsul și n'a acceptat nimic din ce i s'a oferit. În jurnalul său¹, Porter spune: „cât despre Alteța Sa, l-am lăsat măreției sale și am neglijat cinstea ori mai curând turburarea de a-l vedea”. Chiar de la început, atunci când i s'au oferit însoțitori, melmen-dari, cu toate avantajile de cai, de gazde, de tain pentru dânsul și suita lui, el făcuse declarația, pe care o notează Boscovich, că „n'a venit să mănânce țara”.

În notele lui, Porter ni arată cum a plecat din Constantinopol, cum s'a îndreptat spre Galați, trecând prin regiunea dobrogeană. Despre oraș spune că este un „biet sat”. Nefiind un loc mai potrivit, și el a fost găzduit la mănăstirea grecească a Precistei, care avea, pe lângă obișnuitele beșici de bou pentru înlocuirea ferestrelor, și câteva geamuri de sticlă.

În ce privește vechiul Galați, avem oarecare informații. Am tipărit după o fișuică, căzută în mâinile mele, oarecare lămuriri privitoare la portul dunărean în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, și se poate reconstitui după dânsul², întru câtva, aspectul Galaților, cari încep a se ridica mai târziu decât Renii-Tamarova, abia pe la mijlocul veacului al XVII-lea: sânt acolo în vremea lui Vasile Lupu bisericile Vovidenia, Sf. Dumitru, Sf. Nicolae, Sf. Voevozi-Mitoc și Sf. Mihail, Sf. Paraschiva și Sf. Gheorghe, Precista, clădită de un negustor local și mărită

¹ *Turkey, its History and Progress*, London 1814; la Beza, *Papers on the rumanian people and literature*, Londra 1920, pp. 2⁵-6.

² *Studii și documente*, XVI, p. 223 și urm.

de alți doi din Brăila, tustrei Români, de piatră, cu trei turnuri, pe lângă clopotniță, și încunjurată cu ziduri de cetate¹. Armenii aveau o biserică, unde stătea Vlădica lor.

Aspectul mai vechiu al Galaților n'a fost păstrat din nenorocire. Grecii au schimbat alcătuirea bisericilor de acolo, și au venit pe urmă toate lucrările de edilitate ale lui Mihai-Vodă Sturza, așa încât din Galații de odinioară nu s'a păstrat mai nimic, ceia ce este regretabil, mai ales pentru biserici.

De la Galați ambasadorul pleacă pe drumul obișnuit către Iași, fără a vorbi de ce vede pe drum. A putut întâlni doar și păstorii mocani, cari-l interesează foarte mult pe un călător recent, de și-i găsește fără „educație”. Pe vremea aceia Mocanii erau în plină prosperitate: se așezaseră -în Putna, la Cașin, la Soveja; datoriau Vistieriei 'un anume venit și-i țineau la dispoziție „carăle mocănești”, cu care călătoriau și Domnii mazili; aveau angajamente în ce privește sarea, și în condica lui Constantin Mavrocordat, mai veche decât călătoria aceasta cu douăzeci de ani, ei sânt pomeniți nécontenti, ca niște ciobani foarte dârji și răi, cari se băteau între dânșii, de la Soveja la Cașin, fiind o veșnică rivalitate între cele două sălaşuri. Vechea populație din Vrancea, moșnenii, fusese cu totul acoperită de stratul păstoresc, venit din Ardeal: de aceia li se și zicea Mocanilor și Bârsani, pentru că veniau din Țara Bârsei.

Iașul l-a văzut Porter răpede. Semnalează doar ceia ce era oraritate pe aunci,—și nu se gândiau Apusenii că vor introduce sistemul după foarte multă

¹ La Motraye înșiră bisericile Panaghia (Precista, Sf. Ioan, Sf. Nicolae, Sf. Dumitru, Sf. Mihai (era un oraș rău clădit și cu puțini locuitori),

vreine—, pavagiul de lemn al străzilor. N'a fost găzduit în oraș, la Curte, ci la Frumoasa, și el își râde de clădire, gășind-o ridiculă. Nu era ridiculă de loc, cum se va vedea din Boscovich, care avea. ca unul ce se născuse pe malul dalmatin al Mării Adriatice și-și trăise viața în Italia, mai mult gust, și în ce privește o clădire, decât ambasadorul engles.

Infățișarea Grecilor îl jighește pe Engles, care vorbește de „vanitatea grecească”. In general toată atitudinea lui este desprețuitoare, de om necăjit.

După aceia ambasadorul își continuă drumul, mergând spre țara lui.

Venim la descripția lui Boscovich. Ea a fost foarte cunoscută și foarte răspândită: afară de fextul italian, care se întrebuița într'o ediție din 1784, „Jurnalul unei călătorii de la Constantinopol în Polonia”¹, există o traducere în limba franceză și una în limba germană, după manuscris (ediție franceză din 1782 și alta din 1784; traducere germană din 1780).

Că sânt atâtea traduceri și ediții se explică prin marea valoare a lui Boscovich, care a fost, cum spuneam de la început, unul dintre cei mai eminenti oameni de știință ai secolului al XVIII-lea, așa de prețuit, încât a fost rugat să meargă la Paris și a fost adoptat de lumea științifică franceză, petrecând acolo cea din urmă parte din viața lui. Ocupațiile lui foarte grele și unele năravuri l-au făcut să înnebunească, dar și-a revenit în fire și a murit ca om stăpân pe rațiunea lui.

Boscovich, mergând prin Dobrogea, vorbește de Babadag, despre care spune că e un sat². După Mă-

¹ *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia*, Bassano 1874. Reprodus în *Uricariul*, XVI, p. 254 și urm.

² La Motraye vede în Mangalia-Palaichora vechea Tomi.

cin pomenește Brăila, care apare pentru a doua oară într'o descriere de călătorie mai nouă. Cunoaște pe un fost cleric italian, care-și părăsise Ordinul și se făcuse medic, așezându-se acolo. Arată că populația Brăilei este foarte ticăloasă, alcătuită de tot felul de canalii (*bricconi*). Negoțul care se face acolo e foarte însemnat, și călătorul a văzut un mare număr de șeici. Evident că importanța Brăilei de la 1760-70 era mult mai mică decât odinioară, când nu se rîdicaseră Galații.

În ce privește acele „canalii”, care se întîlnesc și la Galați, iată explicația: aici se adunase o populație răsăriteană, creștină în cea mai mare parte, care se hrănea din tot felul de întreprinderi necurate, populație care abia putea să fie stăpânita de organele administrative în aceste două porturi. Situația aceasta la Galați—ca și la Pera din Constantinopol—s'a menținut până foarte târziu, până prin anii 1830-40, când au prins să se așeze aici un număr de Greci cinstiți și harnici, de Dalmatini, și au început lucrările, atât de importante, de transformare, supt administrația strictă a lui Mihai-Vodă Sturza. Într'o epocă mai târzie erau foarte temuți în porturile aceastea așa-numiții Chefaloniți, Greci din Cefalonia, cari, supt steagul britanic și ocrotiți de consulul engles, își permiteau tot felul de ticăloșii.

Galații sînt descriși foarte pe larg de Boscovich. El întîlnește aici un ispravnic grec, care primește pe ambasador; fusese cândva „sclav” la familia Suțu — Nicolachi Suțu era capuchehaiaua, dar de fapt stăpânul tânărului Domn moldovean—, ceia ce trebuie să însemne numai: om de casă, și-și cumpărase o situație care-i renta, nu din cauza lefii, căci, pe vremea aceia, și la noi ca și în Apus, funcționarii nu trăiau din leafă, ci pentru anumite veni

turi, socolite oneste, de la persoane care aveau nevoie de dâșii. Pârcălăbia de Galați l-ar fi costat douăzeci de pungi de bani, ceia ce însemna atunci foarte mult.

Orașul este mărișor, având șapte biserici, — de fapt mai multe,— dintre care mănăstirea, unde a fost găzduit Porter. Trei dintre ele erau mari și încunjurate de ziduri. În ce privește populația călugărească, era foarte restrânsă, căci atâtea biserici se închinaseră Locurilor Sfinte, de nu mai ajungeau călugării, și atunci se întâmpla să fie doar câte doi călugări pentru toate clădirile așa de întinse care încunjurau unele biserici. Astfel decăderea clădirilor acestora nu se datorește, numai relei administrații a Statului, după secularizare, ci și incapacității Grecilor însiși de a administra cum se cade zidiri așa de frumoase cum le făcuseră ctitorii de pe vremuri.

Biserică latină este una singură. Veniau aici Ragusani, Sârbi, Dalmatini. Boscovich, el însuși abate, a intrat într'o biserică ortodoxă, care nu i-a plăcut, neînțelegându-i nici planul, nici picturile; icoanele i se par foarte urâte.

Inseamnă apoi comerțul cu grâne, spunând că e foarte important. Nu numai atât, dar la Galați pe vremea aceea era și un arsenal pentru construirea corăbiilor de lemn ale Turcilor. Veniau aici reiși din Constantinopol, cari trebuiau să prelucreze lemnul venit pe plute. Se tăiau copacii cei mai frumoși din regiunea Sucevei și se aduceau până la Galați, așa cum până în zilele noastre a rămas obiceiul. Mai târziu s'au așezat chiar Turci pentru aceasta în valea Bistriței. Lemnul ce se aducea, cum se vede din socolilele epocii fanariote, purta deosebite numiri în turcește. Se construia foarte mult și prost, materialul fiind îndată întrebuințat, așa încât corăbiile

abia plutiau câteva luni și începeau să se desprindă legăturile, dar reisul era încântat, căci avea parte la câștig.

Boscovich află într'o mănăstire cărți foarte frumoase, tipărite la Veneția în grecește. Și astăzi la Reni, ca și în biserica Aroneanu de lângă Iași, la Frumoasa și în atâtea alte locuri se mai întâlnește câte o garnitură din acest splendid tipar venețian. Pomenind de fereștile acoperite cu bășici de bou. se notează și un foișor frumos, în grădină, unde abatele stă împreună cu ambasadorul. Primirea fusese foarte frumoasă: apăruseră și soldați cari trăgeau salve de puști, dar ambasadorul n'a acceptat.

În calea către Bârlad, călătorul întâlnește foarte puține locuri sămănate, bogăția țerii fiind atunci în vile, și nu din agricultură. Ținutul i se pare însă foarte frumos. Observă buruieni înalte, flori, ici colo vile. dar rare. În genere, aspectul stepei, mai ales dat fiind momentul când venia el: o singurătate, un adevărat pustiu. Pe alocurea câte un sat. Și se oprește în satele acestea: cercetând casele, laudă pe țerani. că sânt foarte curate. Când și când vede câte un călăraș domnesc care duce scrisori la Tarigrad și curieri de-ai ambasadorilor, căci poșta ambasadorilor cu Turcia se făcea pe la noi. Între alții, curierul Prusiei, de oare ce Prusia începe tocmai atunci relații cu Constantinopolul, unde fusese trimis von Rexin ca informator. Curierii aceștia mergeau cu cea mai mare răpeziune, aducând știri însemnate, și lumea, când vedea că trece un asemenea „călăraș”, părăsia drumul mare și se ascundea în păduri, se înfunda în șanțuri; pentru că obiceiul era să se schimbe calul obosit cu cel d'întăiu cal care se întâlnea, iar bietul păgubit trebuia să umble mult până să-și reia calul viu sau mort. Boscovich povest-

Tește chiar despre cutare preot bătrân care a întâlnit alaiul ambasadorului și, știind ce-l așteaptă, a căzut în genunchi, izbulind prin rugăciuni a fi cruțat.

Ajungând la Bârlad, călătorii întâlnesc o cunoștință de-a lor: o Grecoaică din Constantinople, al cărei bărbat avea o funcție în țară. În oraș sânt câteva străzi mai bunișoare, cu case de negustori evrei din Polonia: pe vremea aceea populația evreiască din orașele Moldovei avea deci oarecare importanță. Casele sânt destul de gospodărești, cu fereștile de sticlă.

În curând emigrația evreiască va formă în Bucovina austriacă un fel de deposit permanent, de unde s'au strecurat încetul cu încetul atâția alți Evrei. De alminteri veniau și pe linia Nistrului. Întăiu ca orândari, având în arendă cârciumile, cu drepturile senioriale, și heleșteele. Căci Evreii poloni erau vânzători de holercă sau de horilcă. De la o bucată de vreme o populație evreiască se așază și în orașe, ca meșteri, mai ales de lucruri apusene, la schimbarea costumului.

Boscovich spune că Evreii „sânt îmbrăcați ca în Polonia, cu un fel de anterie negre, lungi, și pe cap o scufiță cum poartă calota lor abații catolici”.

Orașul Bârlad scăzuse prin prădăciunile Tatarilor pe vremea lui Ioan Teodor Callimachi. De la Bârlad se merge spre Vaslui printr'o regiune foarte frumoasă din cauza pădurilor mari netăiate și a poienilor din mijlocul codrului. Astfel Târgul-Frumos își datorește fără îndoială numele mai mult încunjurimilor decât caracterului pe care l-a putut avea într'o epocă oarecare. Totul era plin de „iarbă deasă și de flori”.

La Vaslui nu se spune că era populație evreiască, dar călătorul a fost mâncat de păduchi de lemn.

Se merge la Scânteia, vad vechiu. Pe aici, în apropierea Iaşului, se întâlnesc cirezile cele mari ale negustorilor, cari vindeau boii moldoveneşti până departe, şi Boscovich laudă extraordinara mărime a vitelor cornute din toată Moldova.

Ajuns lângă Iaşi, el se aşează lângă Frumoasa, pe care o zugrăveşte cu totul alifel de cum o face Porter: E un palat domnesc frumos mobilat, cu sofale; de o parte clădirea pentru recepţie, de alta gineceul pentru femei, ambele cu aurituri pe pereţi şi sculpturi; plafoanele sânt frumoase. Este şi o grădină, care a fost şi mai târziu îngrijită, dar în cele din urmă distrusă cu desăvârşire. Heleşteul din împrejurimi folosia foarte mult pentru aprovizionarea cu peşte a Iaşului.

Nefiind îndatorit, ca ambasadorul, să se arăte supărat, abatele a căutat să între în relaţii cu Domnul, şi s'a dus deci să vadă foarte frumosul pavilion făcut cu ocazia mucarului, a întăririi Domnului. La Galaţi încă văzuse sosind pe capucheaie cu decretul. Asistă, acum la serbare.

Din Iaşi soseşte o trupă de călăreţi, care se înfăţişează foarte bine, şi se aşează de o parte şi de alta, cu steaguri. Domnul se postează, cu fratele, lângă un chioşc, unde se făcuseră pentru ocazie două corturi, având aproape pe secretarul lui pentru limbile străine, de la Roche, iar jos lângă dânsul şi pe secretarul turcesc. Se aduce decretul de mucare, şi Domnul îl primeşte cu cea mai mare evlavie, făcând gestul de închinare către „Împărat”. I se aduce calul dat de Sultan. Se ceteşte porunca acestuia, pe când pe deal caraghiosul Curţii spune glumele lui.

După aceia vine audienţa la Domn a lui Boscovich, a lui personal, iar nu în calitate de însoţitor al am-

basadorului: în timpul serbării, odată cu dulcele, cafeaua și fumigarea cu curse și odogaciu, el fusese invitat, de beizadeaua Alexandru în italienește, de Domn în grecește, să-i viziteze la Curte. Palatul i se pare vechiu, fără niciun fel de gust și rânduială. Intră într'un cabinet curat, unde sânt sofale, dar și o mică bibliotecă cu cărți bune, mai ales de știință. Vede două globuri, unul terestru, altul ceresc; după aceea e dus în odaia mică, unde la Roche se așează la picioarele lui Vodă; sânt și câțiva curteni în picioare. Se aduc patru scaune pentru Boscovich și suită. Domnul e întovărășit și aici de fratele său, Alexandru, care a fost pe urmă și el Domn în Moldova, mai fericit decât Grigore, care, tânăr încă, a fost tăiat după câțiva vreme, fiind bănuț de Turci ca trădător față de Ruși. Și unul și altul fac cea mai bună impresie străinului.

El îi și descrie: Domnul era de un caracter destul de blând și amabil, plin de politeță și de deprinderi și sentimente bune. Alexandru, tot așa de bine educat. Domnul vorbește grecește, dar, ni spune Boscovich, mai mult din etichetă, căci știa și franțuzește; Alexandru, care n'avea nicio situație oficială, vorbea în limba francesă. În această odaie se înjghia-bă o conversație asupra fizicii, asupra camerei optice; Vodă cere o mulțime de lămuriri despre niște instrumente nouă și se interesează în cea mai mare măsură de ele, cerând să i se trimeată și lui¹. Face astfel cea mai bună impresie. De alminteri un tată ca Ioan Teodor Callimachi, format la școala din Liou, în legătură cu ambasadorii străini, trăit în

¹ Comenzi de hărți și globuri în lorga, *Documente Callimachi*, II, pp. 239, 315, 324, 341, 345. Bătrânul Ioan Callimachi doria de *Theatrum Europaeum* sau de „Enciclopedie“; *ibid.*, pp. 307, 390 nota 1.

cea mai bună societate, nu putea să-și crească fiii altfel.

După ce isprăvește audiența, călătorul părăsește Iașii, și, pe drumul obișnuit, se îndreaptă spre Zalescic, unde era frontiera din spre Polonia. În calea spre Cernăuți trece pe la Șipote, unde era o cârciumă, pe la Botoșani, care poartă numele vechiului sat întemeiat de un strămoș Botăș; acum erau 400 de case, ceia ce înseamnă 2.000 de locuitori, și cinci biserici (în marginea orașului biserica lui Ștefan-cel-Mare, Popăuții, iar, în oraș chiar cele două biserici făcute de Petru Rareș și soția lui Elena, Sfântul Gheorghe și Uspenia). Dorohoiul îl pomenește numai: altfel între un oraș și celalt nu era cine știe ce deosebire. Cernăuții însiși sânt descriși, cu Albanesii cari stăteau pe lângă ispravnic și îndeplineau funcțiunea de soldați de poliție. Vorbește de Grecii și Evreii cari erau pe vremea aceia acolo. Orașul are trei biserici și două sute de case.

Aici a avut prilejul să vorbească mai multă vreme cu ispravnicul de acolo, care era rudă cu un Ragusan pe care-l cunoscuse foarte bine Boscovich, din Turcia. Ispravnicul era Frances de origine, Millot, și familia Milo se coboară din acest ispravnic de Cernăuți de pe vremea lui Callimachi (erau și alți Francesi: Imbault de la Tour, *Imbò* al nostru, și va fi pe urmă familia Linchoult, care va juca un rol important în părțile acestea). Vorbind deci cu Milo, abatele află o mulțime de lucruri privitoare la Moldova de atunci și la trecutul țerii. Căci Milo este de sigur acea „persoană de spirit și de talent dintre cei d'întăiu boieri ai Moldovei” despre care vorbește el de două ori. Acesta i-a pomenit și de o cronică veche a Moldovei, care a fost scrisă pe vremea lui Grigore-Vodă Ghica (de fapt Amira dăduse o formă

grecească unei vechi compilații de cronici moldovenești): de acolo iea știri în ce privește trecutul mai depărtat al principatului.

Ceia ce e mai ales important în notele pe care le-a comunicat Millo e constituit, în afară de informațiile privitoare la limbă, de acelea despre Suceava, spunându-se că ar fi fost treizeci de biserici în afară de castelul de acolo. Sânt informații financiare și economice, puține, dar de o mare importanță, dată fiind personalitatea aceluia care le-a dat și care era în puțință de a fi bine informat. Ni se spune că în Moldova erau 150.000 de oameni, trebuie să fi înțeles 150.000 de contribuabili. Veniturile fuseseră odinioară de 2.700 pungi a 500 lei fiecare, și scăzuseră la 1.700, așa încât țara era în plină decădere economică. În Muntenia se strâng 5.000 de pungi. Ele sânt menite în cea mai mare parte Turcilor. Mucarerul singur era plătit cu 600 de pungi din venitul de 1.700, și se dădeau 200 de pungi șeiculislamului, șeful religiei turcești.

Originea acestor venituri nu ni se dă: o cunoaștem din izvoarele anterioare. Se vorbește de văcărit, o dare pe bogăția de căpetenie. Boierii nu voiau să-l plătească, și de aici o luptă întregă contra văcăritului. În afară de venitul Domnului existau veniturile Mitropolitului, care erau de patruzeci, cinzeci de pungi. Preoții dau fiecare doi lei la Mitropolie.

Asupra producției țerii se fac observații interesante. Pe an se vând 40.000 de boi grași, mai ales prin Silesia, căci Danzigul își pierduse importanța. Să iea un preț relativ mare, 10 galbeni boul, și se capătă de aici un câștig de 1.500 de pungi pe an. Ca obiect important de comerț vin apoi caii, în număr de 10.000 cu 20-30 ughi calul: remonta prusiană și cea danesă se făceau în părțile noastre ceva mai târziu, caii a-

ceștia moldovenești fiind întrebuințați pentru cavaleria ușoară. Pe lângă aceasta se vindeau 200-300.000 de berbeci, mai ales la Constantinopol, și era foarte căutat mai ales un fel de berbeci *chivergic*, carei formă delicia gurmaților turci. Urmează mierea și ceara, care se vindeau până în Veneția, aducând un venit de 1.000 de pungi pe an. În ce privește grâul, se exportau 300.000 de chile pentru Constantinopol. În afară de aceasta se căutau: lemne, său, pește, pas-tramă, brânză, unt, vin și blănuri.

Din producția aceasta țeranii câștigau cam puțin, însă era o măsură pe vremea aceia care venia în avantajul țeranului: cel sărac se sprijinia pe cel bogat, prin sistemul cislei, un fel de solidaritate țărănească care a fost distrusă. O cislă țărănească, dacă avea bogăție în vite, putea să deie, deci, și până la 100 de lei pe an; se cereau numai opt lei de la fiecare. Când țeranul nu putea plăti, plătia boierul, proprietarul de moșie, satul întreg trebuind să răspundă o anumită sumă Vistieriei, indiferent de situația fiecărui membru.

Călătorul engles de care vine vorba acum, n'are situația politică nici valoarea culturală a înaintașului său, Porter, nici cunoștințele unui Boscovich; este însă un tip foarte cunoscut în Apus, lordul Baltimore, care a isprăvit rău, după o viață întreagă de aventuri. Fașma lui se sprijine numai pe descrierea călătoriilor, care la un moment l-au dus și în Moldova, și cartea lui a fost așa de răspândită încât, din anii 1776-8, s'a dat o traducere rusească¹. Descrierea lui Baltimore este scurată, iar partea care ne privește pe noi, fără mare importanță.

¹ Și după această traducere Hasdeu, în *Arhiva istorică*, l-a dat în versiune românească.

Merge prin Dobrogea, și relativ la această țară se pot culege știri și de la dânsul. De alminteri, în ce privește lucrările dobrogene, mai este ici colo câte ceva de descoperit. Acum câțva timp, în *Analele Dobrogeii*, care se tipăresc la Constanța, d. Vâlsan, profesor de geografie la Universitatea din Cluj, analizează o foarte interesantă hartă austriacă, tocmai prin anii 1770, în care un număr mare de localități — numai sate — și înfățișări ale solului se prezintă în formă românească. Dunărea apare deci ca „Dunere”, și se constată apoi o mulțime de genetive românești. Alte nume nu se lămuresc tocmai bine, dar se poate bănuși forma românească. Autorul se întreabă dacă aceasta nu este un document al vechimii noastre în deosebitele puncte dobrogene însemnate cu numele acestea în limba noastră. Este și o altă ipotesă: se poate întâmpla ca această hartă austriacă, care, în ce privește Bulgaria Răsăriteană și Dobrogea, este făcută, evident, după o hartă rusească, să fi fost alcătuită după o hartă românească, — ceea ce ar însemna că existau studii de cartografie românească în epoca aceea, lucru care nu e imposibil, pentru că vestita hartă a țărilor noastre, făcută de Rigas, cel care a scris *Marseillesa Grecilor* și a jucat un rol așa de important pentru trezirea conștiinței naționale grecești¹, este făcută după altă hartă, a unui învățător din familia Domnului Moldovei de prin anii 1760-70, care era Iosif Moesiodax, adică Dac din Moesia, căci pe harta lui Rigas se însemnează că Cernavoda este locul de naștere al lui Iosif, și, cum Cernavoda, ca și toate localitățile din dreapta Dunării în Dobrogea, a fost locuită de Români, e extrem

¹ Harta e foarte cunoscută și adesea folosită; am reprodus-o în șase bucăți în volumul II din „Documente privitoare la familia Callimachi”.

de probabil că acest călugăr era și el Român, și astfel însemnările în românește ale acestuia ar fi fost la dispoziția cartografului rus pe care l-a întrebuințat cartograful german.

Revenind la călătoria lui Baltimore, el trece din Dobrogea, fără să dea știri importante, și ajunge la Galați, pe care nu-l descrie.

Continuându-și drumul, călătorul străbate un ținut de păduri, unde fuseseră lăcuste și sămănăturile erau complect distruse; el întâlnește sate care i se vor fi părut fără importanță. Despre Bârlad și Vaslui nu se spun nimic alta decât că sânt „niște biete târgușoare”. Intră în pădurea cea mare care ducea la Iași, și din care a Dobrovățului este numai o parte — de aceia localitățile cu numele de „Poiana” și blidarii cari făceau în poieni blidurile de lemn, ce atingeau Iașul. Constată o scădere, la care ne putem aștepta, în ce privește numărul populației; dar cifra de 2.000 de case, pe care o dă, pentru locuințele „Moldovenilor, Evreilor, Armenilor, Grecilor și Țiganilor”, mi se pare greșită. El vorbește, cum fac toți călătorii, de lucruri care bateau mai mult la ochi și în special de pavagiul de lemn al străzilor principale, apoi de înfățișarea caselor cu un rând, joase, fără mobile, zice el, de și chiar în Apus, pe vremea aceia, mobilele erau mult mai puține ca în timpul nostru. În ce privește clădirile de cărămidă, este întâiu Curtea Domnească, încunjurată cu ziduri, cu bastioane.

Era natural ca Baltimore, dată fiind lipsa-i de orice caracter oficial și de importanță politică, să nu fi cerut audiență la Domn, și deci nu poate să ne lămurească asupra aspectului interior al Curții românești.

Supt raportul clădirilor, mai vorbește de treispre-

zece mănăstiri, dintre care una de călugărițe. O mănăstire de călugărițe era la Socola la început, înainte de a se întemeia aici Seminariul de către Alexandru Moruzi, la începutul veacului al XIX-lea; biserica de acolo e clădită de una din fetele lui Alexandru Lăpușeanu, al cărui chip se și vede încă în clădirea cu totul prefăcută. În Iași mai este un Mitoc al Maicelor, în centrul orașului, pentru găzduit călugărițele care vin în afaceri, dar nu cred că Baltimore se gândește la Mitoc. Afară de aceasta sânt cinsprezece biserici — numărul este prea mic —, afară de cele două armenesti, dintre care una foarte veche, de și nu, cum s'a crezut, din secolul al XIV-lea.

Este apoi și o singură sinagogă, ceia ce înseamnă, că, de și era o populație evreiască, nici pe departe ea nu putea fi așa de numeroasă ca pe timpul nostru. Atrage apoi atenția asupra frumoasei clădiri a băilor, despre care se pomenește încă de la sfârșitul veacului al XVI-lea: băile acestea fuseseră înoite de Vasile Lupu. Ele erau împărțite pentru bărbați de o parte și femei de altă parte. În Bahliu se spălau cămășile.

Se menționează și prăvăliile, de lemn și de zid, în care se vinde marfă din „Italia, Germania, Turcia, Rusia și Polonia”.

Ca moravuri, despre femei spune că sânt foarte frumoase, dar reflecțiile despre moralitate arată mai mult ce căuta el decât ce se oferia oricui.

În afară de acestea Baltimore are, natural, câteva știri în legătură cu călugării străini catolici, cari nu și l-au adăpostit la dânsii, fiind găzduit într'o căsuță unde n'a putut să doarmă, nu numai de ploșnițe, dar și pentru că, fiind acolo hanul după moda orientală, în aceeași clădire era grajdul, așa încât o vacă trecea cu capul peste păretele despărțitor.

La călugării franciscani, — mănăstirea era dedicată Sfântului Anton de Padova — găsește vin cu trei lei sticla și întâlnește oameni cari vorbiau latinește, italienește, grecește și rusește. Unul din ei, Luca, era din Marsilia. Stă cu dânșii de vorbă, ba se pare că li și recitează versuri englezești. Dar părinții îl întreabă — cel puțin așa i se pare — dacă Londra e în Anglia sau Anglia în Londra.

Printre Unguri avem un călător, pe care-l întâlnim la 1767 între tovarășii lui Francisc Rákóczy, baronul de Tott.

Tatăl murise la Rodosto; fiul a fost trimis în Franța și a fost crescut în Paris, unde, încă din vremea războiului de Treizeci de ani, ca și în timpul lui Emeric Tököly, înaintașul ca rege unguresc al lui Rákóczy, simpatiile erau pentru rebelii unguri contra Imperiaților. De la Versailles, în momentul când Francesii au fost din nou amestecați în afacerile Poloniei, căci se pregătia întâia împărțire a regatului, Tott tânărul a fost trimis la Hanul Tatarilor, pentru a pregăti expediția împotriva Rușilor după încălcarea teritoriului otoman și începerea turburărilor care au deschis războiul continuat apoi până la pacea de la Chiuciuc-Cainargi.

Iată ce ni spune, în Memoriile sale asupra Turcilor și Tatarilor, care au ieșit în trei ediții și au fost traduse și în limba germană, acest de Tott, care va juca un rol și la Constantinopol, unde a întemeiat cel d'întăiu fonderie de tunuri, și marii demnitari turci veniau să admire cum Ungurul știe să fortifice castelele de la Rumili-Hisâr și Anadoli-Hisâr. Plecat din Paris, în Iulie, el trece pe la Viena, ajunge la Brașov, pentru a se îndrepta spre Căușarii, unde se adunau Tatarii în vederea expediției proiectate. Merge

la Zvaniec sau Zvancea pentru ai noștri, unde-l trec Ienicerii peste apă în Moldova, apoi vine la Hotin. Aici Pașa-i dă flori și fructe; el stă într'un chioșc cu vameșul și vorbește cu dânsul despre veniturile acestei vămi; i se povestește cum au fost pe acolo doi Francesi cari au renegat, trecând la Islam, și au ajuns să joace la Constantinopol un rol oarecare, precum, de alminteri, la începutul secolului, vestitul Bonneval se prefăcuse în Pașă turcesc. Este găzduit în casa unui Evreu din suburbii; i se pune o pază de Ieniceri la ușă, pentru cinste; face anume cumpărături, și, pentru că Evreul de la care târguise îi ceruse un preț prea mare, negustorul a fost bătut. De altfel toată povestea lui insistă asupra sistemului bătăii, generalizat la Turci în dauna raialelor.

De la Hotin Tott pleacă la Iași. La cel d'întăiu sat ajunge să cunoască sistemul de torturare al localnicilor; însoțitorii lui ieau două oi, și, când a vrut să le plătească, i s'a spus că nu este necesar. Când a fost apoi să treacă Prutul, s'au rechiziționat cam trei sute de Moldoveni ca să ajute la operație: țeranii au fost siliți să poarte carăta pe umeri; patru din ei se așează supt roți, pe plută. Când a cerut lămuriri cum oamenii aceștia se hotărăsc să piardă atâta vreme ca să facă asemenea lucruri grele, i se spune că așa e obiceiul, căci „ils veulent être battus”.

Moldova i se pare o țară foarte frumoasă, care samănă foarte mult cu Burgundia, dar e foarte nenocită din cauza sistemului de a fi arendată la Greci. În felul acesta impositile au crescut cu douăzeci și cinci la sută, și în luna Octombre se lua al unsprezecelea șfert de bir, în loc de a fi, ca la început, a patra rată din birul pe un an.

Domn era atunci Grigore Callimachi, pe care-l cunoaștem din călătoria lui Boscovich, cu gustul

lui pentru știință, cu cărțile pe care le cerea în străinătate, cu globurile lui terestre și cerești. De Tott va fi prezentat Domnului de către secretar.

În ce privește orașul, i se pare în stare foarte rea. A intrat noaptea într-o trăsură aurită, cu secretarul care-i spune fel de fel de lucruri ce nu-l interesau. Se miră și el de podurile de pe uliți, și rostul lor nu-l înțelege pe deplin. Fusesse un foc mare în Iași, și se vedeau case arse în toate părțile. Călătorul a fost găzduit la misionarii catolici, la Franciscani. Domnul trimete să-i facă un compliment în chiar ziua sosirii. (A doua zi reprezentantul turcesc a stârnit un zgomot infernal, de ce nu l-au primit separat pe dânsul: i s'a trimis un cal și patru ciohodari ca să aibă audiență deosebită și cu această ocazie să capete un dar special din partea nenorocitului Voevod al Moldovei.) Când a fost introdus de Tott însuși la Domn, erau pregătite două fotolii îmbrăcate în stofă roșie: unul pentru dânsul, dar el n'a vrut să ocupe locul. S'a servit ca de obicei sorbet licvid și dulceți; călătorul a fost stropit cu apă de trandafiri; i s'a fumigat părul.

Atât. Doar dacă de Tott vorbește puțin și de originea noastră și spune că sântem o colonie romană, că limba noastră este de origine latină. La plecare i se dau doi Ieniceri și mehendarul, cari, pe la Chișinău, îl duc în Bugeac, unde vede întâia oară cămile. La Căușani îl primește fiul Hanului, care-și ocupa vremea cu vânătoarea. E introdus într'o odaie fără geamuri, care doar iarna se înlocuiau cu hârtie. Și de aici se duce la Baccè-sarai, reședința de căpetenie a Hanului.

E întâia călătorie a lui de Tott. Pe lângă aceasta călătorul a mai venit prin locurile noastre a doua și a treia oară. Precum, când se pregătia expediția

Împotriva Casei de Austria, de Ungurii refugiați la noi, se dase altui călător misiunea de a merge la Hotin pentru ca să vadă ce se petrece acolo, în acest an 1767 exista o mișcare a Polonilor în părțile Hotinului, și erau aici refugiați nobili poloni de foarte mare importanță, trimeseși să combine expediția turcească cu o mișcare a Polonilor.

De Tott trece deci spre Hotin, unde găsește pretutindeni locuitori fugiți. Se oprește la Dăncăuți, și petrece cu Branecki și Potocki, cari aveau vin de Tokaj. De aici se ajunge la Prut, pe o vreme foarte aspră. Râul era în parte înghețat; un Turc bătrân cade cu căruța cu tot în Prut. Apoi, într'o trăsură cu șase cai, călătorul e dus la Botoșani, care pe vremea aceea avea 7-8.000 de locuitori. Pregătindu-se războiul împotriva Rușilor, veniseră aici spahiii, și, cum erau foarte nedisciplinați, pe această vreme de totală decădere a armatei turcești, populația speriată fugise să caute adăpost într'o mănăstire din apropiere, probabil Popăuți. Prin oraș Ienicerii își făceau de cap, și toată lumea era îngrozită. De Tott se oprește la casa unui boier, care lipsia, însă datoria de ospitalitate era așa de mare pe acel timp la noi, încât oaspetele s'a riscat să treacă prin târg numai pentru că să fie cineva care să-i îngrijiască musafirul.

Tânărul călător se apucă să facă el ordine, socotind că, fără a cunoaște limba țerii, dar știind turcește și grecește, o să poată potoli toată mulțimea înspăimântată. La mănăstire a început să vorbească lumii, dar, nimeni neținând samă de ce spunea, a părăsit mănăstirea, fără să fi ajuns la niciun capăt¹.

De la Botoșani se îndreaptă spre Iași. Aici înce-

¹ În ediția în folio se dă o vedere a Botoșanilor.

puseră Turcii excesele lor; Mitropolitul se pare că fusese insultat, ca și rabinul. De la Iași, după o întrevvedere cu Polonii, călătorul se îndreaptă spre Chișinău; zăpada fiind mare, se întoarce însă la Căușani.

Pe lângă aceste două călătorii mai este și o a treia.

De la Căușani, de Tott pleacă îmbrăcat tătărește, în cursul ostilităților împotriva Rușilor, pentru a se duce la Constantinopol. Se coboară în Basarabia propriu-zisă, în Bugeac.

E primit bine. Toată populația din cutare sat s'a înfățișat, cerând fiecare să-l adăpostească. După dialogul lui cu acela care l-a găzduit, se pare că e vorba de Tatari, dar erau foarte multe sate românești, dispărute pe urmă, în regiunea Bugeacului: în harta lui Rhigas, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, se întâlnesc numiri geografice care au perit.

Din satul unde a poposit, de Tott se îndreaptă spre Ismail, unde era să treacă vadul. De partea cealaltă stăteau Evrei făcând comerț de grâne și mai ales de piei, care se pregăteau după un sistem deosebit, și tot malul Dunării era plin de tăbăcari cari lucrau pielea scumpă, așa-zisă de „chagrin”. De aici se merge la Tulcea, printr'o pădure cu copaci mărunți, păstrată până acum. Fiul guvernatorului se pusese, afirmă de Tott, în fruntea unei bande de hoți și turbura pe negustori, dar călătorul pretinde că a fost de-ajuns să descarce un foc de pușcă pentru ca banda să fugă.

De aici el se înfundă în lumea turcească. Ceia ce spune mai departe despre Turci, ca și ceia ce a povestit despre Tatari, formează un izvor esențial pentru cunoașterea lumii musulmane în acest timp.

XI.

Călători orientali.

Pentru începutul secolului al XVIII-lea avem și doi călători turci. Cel mai important nu e un drumeț în trecere, ci a stat foarte multă vreme la noi, vre-o treizeci de ani. A locuit la Hotin, unde avea o funcție oficială și, pe lângă aceasta, ca om cu o educație literară, era întrebuințat când era vorba să se redacteze o inscripție poetică după vechiul obicei al Orientului; are și noțiuni istorice despre locurile noastre. Apoi, cum făceau toți soldații din Hotin, ori dacă se ocupau și de literatură ori dacă rămăneau numai în rosturile lor militare, era amestecat în negoț, făcând micile lui afaceri, așa încât a ajuns să cunoască foarte bine viața economică a țerii¹.

Anonimul, care scrie în 1742, vorbește înainte de toate despre Basarabia și, din Basarabia, mai mult despre Hotin, pe care-l cunoaște foarte bine, apoi despre Moldova de Apus și în al treilea rând dă ceva știri și despre Țara-Românească, despre care se vede că are mai curând idei vage.

Pentru a începe cu acestea, el cunoaște Bucureștii

¹ După dările de samă ale Academiei din Viena pe anul 1890 s'a dat o traducere românească de d. Lazăr Șăineanu în „Revista Nouă”, III.

ca unul care a fost cândva pe aici; spune că e „oraș vechiu, frumos, cu case mărețe”. Fiind un Oriental, evident că vede lucrurile altfel decât un pretențios călător venit din Apus.

Cunoaște apoi Târgoviștea, în care semnalează o biserică mare, Biserica Domnească probabil: i se pare un „târg frumos”. De fapt orașul păstra pe vremea aceea ceva din buna înfățișare, pe care i-o dăduse petrecerea în fiecare an, timp de mai multe luni, a lui Constantin Brâncoveanu, pe când cu Fanarioții el degenerază.

În ce privește populația, Turcul găsește că Româncele sânt peste măsură de frumoase, iar, cât despre bărbați, și mai ales cei din Moldova, îi socoate niște „creștini mojici și necredincioși”. Iată și judecata lui despre Domnii noștri: sânt numiți de la Constantinopol, și de acolo pleacă întovărășiți de doi solaci — soldați din Ordinul ienicerilor; de unde Solacolu, solac-oglu — de un peic, paj al Sultanului, și de un capugiu portar.

Venind la Moldova, în Iași cel d'întăiu lucru care-l interesează pe Orientalul musulman este baia. Apoi vorbește despre Curtea Domnului, despre mănăstiri, — totul în câteva rânduri. Din orașele Moldovei, cunoaște Suceava, Neamțul, Galații, unde pomenește de Serdarul turcesc care stătea acolo pentru a face liniște: se face un mare negoț de lemne, care atrage pe „Lazii” locuitori pe țărmul de Nord al Anadoliei și cari se găsesc și prin Basarabia, făcând, pe lângă acest negoț și acela cu oile, furțișaguri, — populație insuportabilă pentru liniștea țerii, așa încât a trebuit să se ia măsuri împotriva ei, fiind, pe la 1730, dați afară din Moldova, dar nu fără greutate; ei aduceau de vânzare la Galați lemn scump pentru ciubuce. Călătorul are informații destul de

exacte în ce privește sarcinile Domniei față de Turci, ca unul ce era din Hotin, unde Pașa avea de la noi anume venituri speciale și multe daruri, precum se vede, ca și atâtea alte elemente de politică, finanțe, viață socială și culturală, din registrele de contabilitate ale Fanarioșilor din Moldova, după modelul anatefterelor lui Brâncoveanu¹.

Venitul Domnului Moldovei este de 100.000 de galbeni, și din banii aceștia trebuia să i se dea Porții 100.000 de lei pe an (aiurea e vorba de 58.000!). Chestiunea tributului este de acum înainte în continuă discuție, și Rușii vor interveni ca să fie fixat odată pentru totdeauna, iar Poarta să nu poată cere o sumă mai mare și nici să-i poată pretinde plata d'inainte. De la tratatul din 1774, neconținute clause privilegii la plata tributului se întâlnesc, introducându-se din partea boierilor cererea ca tributul să fie dat, nu cu mâna agentului domnesc la Constantinopol, capuchehaiava, ci printr'un diplomat al Puterilor europene. Afară de aceasta, la numirea de Domn trebuie să se deie 1.200 de pungi de câte 500 de lei fiecare, altă dată la mucarer, cum s'a arătat. Apoi la serbătoarea cea mare turcească a Bairamului se trimeteau 200 de pungi. Țara mai datorită 500 de cai și șoimi. De fapt, se dădeau caii, dar mai ales șoimii și coruii, cari se luau de la munte ca și de la

¹ Academia are o serie întreagă de asemenea registre, iar o altă parte sânt păstrate în Arhivele din Iași; un volum era în proprietatea unui particular, și mi se pare că a ajuns la Academie. La început erau redactate în românește și, târziu de tot, pe la 1820, încep să se scrie și în grecește. Am dat extrase dintr'insele pe de o parte în volumul VI din „Studiile și Documentele” mele, iar, pe de altă parte, în niște articole pe care le-am publicat în revista „Economia Națională”; extras supt titlul „Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a principatelor române”, București 1900.

șes, cum se vede din prețioasa condică a lui Constantin-Vodă Mavrocordat.

În ce privește amănuntele veniturilor, afară de birurile care se luau, cum am văzut, numai de la țerani, iar boierul era responsabil de moșia lui, sătenii fiind împărțiți în cisle solidare — de aici: „a da bir cu fugiții”, — și afară de vechile dijme: de setina, goștina, pe oi, pe porci, pe stupi, afară de folăritul pe foalele, bășicile de brânză, mai erau și alte impositite, pe care Fanarioții le-au introdus din bielșug, precum fumăritul pe fumul vetrelor. De la o bucată de vreme, și mai ales de la Brâncoveanu, semnalăm darea care apăsa pe vitele cornute și care se chema văcăritul, dar care nu convenia mai ales boierilor, așa încât erau siliți Domniă cu jurământ să se îndatorească a nu mai pune acest imposit, pentru a căpăta apoi, la nevoie, deslegare de la Mitropolit. Văcăritul a existat și pe vremea lui Brâncoveanu: se poate chiar zice că sistemul de impositite al acestuia s'a sprijinit mai ales pe văcărit¹.

Acuma, după notele Turcului, pentru oierit se dădeau 10-20 de aspri pe an. Văcăritul se cerea lunar: la zece case trebuia să se deie o vită sau valoarea unei vite; cel puțin așa a înțeles călătorul nostru sistemul.

Toate imposititele acestea erau luate de la o țară care era încă foarte bogată; vitele din Moldova treceau, ni se spune, în Rusia și Polonia, în Ungaria, la Danzig, în Boemia, în Silesia. Cu aceasta se făcea un negoț foarte important², prin negustori

¹ Cf. Prefața lui Giurescu la Giurescu și Dobrescu, „Documente și regeste privitoare la Constantin-Vodă Brâncoveanu”, București 1907.

² V. „Documentele Callimachi”, II, și prefața la volumul X din colecția Hurmuzaki.

greci, mai ales pe vremea războaielor lui Frederic al II-lea, singura legătură pe care am avut-o cu Prusia, afară de porțelanele pe care regele le trimetea lui Ghica-Vodă, din fabricile lui, și de curierii prusieni cari treceau pe la noi.

Călătorul turc adaugă că și în Austria se duceau vitele noastre, ba chiar până la Roma Papilor, ceia ce n'am putea crede. Constantinopolul cumpăra ceară, și de sigur și miere, care se punea la Turci în toate bucatele. Grăul se vindea cu chila la Sтамbul, sтамbol-chilasi, și erau mai multe calități: cel care se căuta mai mult era grăul arnăut. Apoi se mai trimetea la Constantinopol foarte multă grăsime de oaie. Pentru aceasta se fierbea animalul mai ales în Sudul Basarabiei, la Ismail, și atât de răpede se căuta a se face această operație, încât se poftia lumea de pe strade să mănânce carne gratis. Un alt obiect de export era sarea, pentru că în toată Peninsula Balcanică nu existau ocne, ci numai pe malul Mării bălțile, din care se obținea ceva sare prin evaporație. Să adăugim și silitra, foarte căutată pentru fabricarea prafului; era ordin de la Sultan să se caute oriunde, până și supt zidurile bisericilor, profanând cimitirele și încunjurimea sfântului lăcaș creștin. Călătorul cunoaște foarte bine negoțul acesta, și pomenește pe acel care mulți ani de zile a fost întrebuințat în acest rost, Laz-Mustafă-Aga. De la el aflăm că nu mai puțini ca 3.000 de oameni erau întrebuințați la strângerea silitrei din Moldova.

Se mai vorbește și de contingentul militar pe care-l datoram noi Porții în timp de războiu: Moldovenii erau datori să facă pontoane, să dea cară și salahori, cari se pomeneșc neconținut și în cronică, redactată de Radu Greceanu, a Domniei lui Brâncu-

veanu. Mergeau pedestrașii cu lopețile ca să lucreze la fortificații, și se trimiteau până la 6.000 de care cu boi și cai ca să ajute armatei turcești.

Turcul a aflat că pe vremuri armata Moldovei avuse până la 60.000 de călărași.

Fiind el însuși amestecat în afaceri comerciale, ni dă o serie întreagă de însemnări cu privire la prețul obiectelor de hrană și altele. De exemplu două chile de grâu erau pe vremea aceea o pară, 15 ocă de făină un leu, 25 de ocă de unt tot un leu, un cot de postav 15 parale, dacă e mai prost, iar, dacă e mai bun, 40 de parale; o blană de vulpe de la 20 la 30 de lei, o blană de vidră doi aspri, una de samur 8 parale, o vulpe de Rusia 40-50 parale, o blană de singeap doi lei. Postavul leșesc costa de la 10 la 40 de aspri cotul. Moneda avea însă o valoare mult mai înaltă de cumpărare pretutindeni, așa încât această ieftinătate nu este un fenomen special pentru țara noastră. Mai departe, un berbec costa 8-10 parale; un miel 8 parale, dar, când se vindea pielea lui curățită, ea costa 20 de parale, pentru osteneala pe care și-o dăduse meșterul. Se vindeau și cai buni, și șesul basarabean era plin de oile ciobanilor.

Ienicerii erau amestecați în tot comerțul acesta, și era câte unul care vindea până la 40-50.000 de berbeci. În genere, comerțul în regiunea basarabeană era foarte înfloritor; la Soroca, de exemplu, se țineau optsprezece bâlciuri, pe an, și Condica lui Constantin Mavrocordat lămurește pe larg asupra lor.

Venim la ceia ce se spune despre Hotin. Se știe că aici este cea mai frumoasă clădire militară păstrată din trecutul nostru: la Cetatea-Albă zidul e de piatră, pe când aici e făcut din bolovani prinși în ciment și cuprinși într'un cadru de cărămizi. Și, cum am spus și în partea întâiu a acestei cărți,

Cetatea-Albă, istoricește, nu ni aparține nouă, ci este un vechiu castel bizantin prefăcut de Genovesi, la care noi am adăugit doar câte ceva. Hotinul întrece cu mult cetatea Sorocăi, păstrată și ea foarte bine. Au dispărut elementele de piatră lucrată, de și ici și colo se mai văd resturi; a dispărut, evident, toată zugrăveala paraclisului domnesc care era acolo și tot ceia ce contribuia la împodobirea lăcașului aceluia al caselor domnești; toată masa aceasta roșie-sură ce se ridică pe malul Nistrului e însă de o frumuseță deosebită și de o mare putere de impresiune.

Când au venit Rușii la Hotin, în 1769, au distrus tot ceia ce constituia Hotinul musulman. A rămas din moschee doar minaretul, cu îngusta scară de piatră pentru muezzin; încolo totul a fost împrăștiat. Dar Hotinul era în plină splendoare când scrie călătorul nostru: ocupat de Turci la 1713, de atunci el merse-se dezvoltându-se neconținut. Erau patru porți care duceau în cetate, și două moschei, două băi. Se pomenesc chilar și dăruitorii Hotinului, acei cari ridicaseră clădiri importante: baia lui Casim, geamia Sultanului Validele; atâția dintre cei cari avuseră un rol aici, de comandă militară, și-au însemnat numele prin clădiri.

Mahalalele erau locuite de Români, iar dincolo de mahalale erau grădini și vii. În centru se afla administrația, cu Divan-Efendi, cu Aga Ienicerilor, cu comandantul Tatarilor lipcani. De aici se anunța stingerea focurilor, la ceasul chindiei; aici se auzia cântând muzica turcească. Tot aici erau cele cincizeci de cărciume, care, spune călătorul, sânt totdeauna deschise, de și Coranul opria băutura, „Mulți Arabi și Turci s’au lepădat de credința lor” și au rămas în

țară, confundându-se între Moldovenii de acolo. Se țineau la Hotin șapte bălciuri pe an.

Ahmed Resmî a fost și un vestit scriitor turc, ale cărui „Observații” despre rosturile Impărăției au fost traduse de trimesul prusian von Diez. Mergând în Apus, la 1763, el a trecut prin Moldova, stând acolo două săptămâni, și a lăsat o scurtă descriere a ei.

E găzduit și el la Frumoasa, al cărui heleșteu îl amintește „lacul albastru”, din Anatolia. De aici zărește Cetățuia, Galata, cu un pârâu limpede, livezile din prejur. În oraș vede „bordeiele țerănești de lemn, acoperite cu stuf”, dar și Curtea domnească și casele boierești de piatră. Menționând transportul de lemne pe Siretiu pentru Constantinopol, el descrie Hotinul, asemănându-l cu cetatea Rumili-Hisâr de lângă Capitala turcească: cetatea lui Petru Rareș e deposit de tunuri și muniții; orașul e „bine locuit și bine clădit”¹.

¹ După o traducere polonă, în Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, p. 183.

XII.

Călători italieni și francesi după pacea de la Chiuciuc-Cainargi.

O nouă fasă a istoriei Fanarioților se deschide cu războiul dintre Ruși și Turci de la 1768-1769, care se încheie cu pacea de la Chiuciuc-Cainargi în 1774.

Și, natural, fasa aceasta continuă asupra unei bune părți din secolul al XIX-lea, mergând până la revoluția de la 1821, până la sfârșitul epocii Fanarioților.

O caracterizare foarte scurtă a perioadei acesteia înainte de a trece la expunerea călătoriilor ce se vor înfățișa pe urmă.

De la început trebuie semnalat un lucru: Constantinopolul, Orientul în genere pierde o mare parte din rosturile și influența pe care o avuse până atunci. Aceasta nu înseamnă că Domnii nu sânt și în această perioadă tot foști Dragomani ai Porții. S'a întâmplat câte un Nicolae Mavrogheni care n'a fost Mare-Dragoman, ci numai Dragoman al Marinei, dar e un cas cu totul isolat. Domnii aceștia, veniți din mediul constantinopolitan, au, dacă nu din copilărie o educație bizantino-otomană, în schimb tot ceia ce poate veni de la mediul de care au fost încunjuțați în toată cariera lor. Prin urmare vorbesc mai bucuros

grecește, sânt deprinși cu luxul și cu fastul turcesc și imită strălucirea Porții în toate rosturile lor domnești. Alaiul care se desfășoară la Iași și la București e în totul alaiul Sultanilor, cu deosebire că dincolo era putere, iar aici iluzie; dincolo era bogăție, iar aici risipă; tot ce se vede în ceremoniile Curții de astăzi e numai o sărăcie față de fastul ce se desfășura la ceremonii de Domnii fanarioți, cari se mențineau în fața supușilor lor cel puțin prin prestigiul formelor exterioare.

În ce privește însă mobilarea caselor, obiceiurile vechi sociale, ele se mențin ca și înainte, așa încât, pe lângă elementele constantinopolitane, atâtea din tradițiile țerilor noastre rămân neschimbate. Boierii deci sânt aceiași, rosturile nu se schimbă, iar inovațiile care se introduc în ultimul șfert al veacului al XVIII-lea sânt foarte puține și privesc numai chestiuni de amănunte, meritând abia să fie relevate într'o expunere cu caracter mai general.

Ceva însă din practicile răsăritene dispăre în această vreme: înainte Domnii noștri atârnavă de anumite persoane foarte puternice, de la Constantinopol, așa încât une ori era numit și câte un tânăr fără experiență și fără pricepere, cum au fost fiii lui Grigore Ghica-Vodă, cari au domnit în întâia jumătate a secolului, ori fiii lui Mihai Racoviță: Constantin și Ștefan, dintre cari cel d'întăiu era un om pornit, care a bătut și chinuit pe medicul lui fiindcă-i murise Doamna, iar celalt, Ștefan, a fost cel mai mare bețiv, care s'a otrăvit bând apă de melisă, singurul alcool care putea să-i mai facă efect. Oamenii ca aceștia nu erau în stare să conducă singuri, să-și poarte corabia carierei lor politice printre stânci așa de teribile cum erau dușmăniile Fanarioților. Atunci la Constantinopol era un Grec care el era de

fațt stăpânul. Astfel Stavrachi, care a fost spânzurat de Turci la capătul intrigilor sale. Alte ori el făcea parte dintr'o familie însemnată a Fanarului, ca familia Suțu. Nicolachi Suțu, pe vremea lui Grigore Callinachi, a condus el rosturile Moldovei, Domnul fiind numai o strălucită păpușă tânără, pe care o scotea înaintea acțiunii lui subterane. Și acest Suțu a isprăvit omorât de Turci, plătind în felul acesta fără îndoială și greșelile lui, dar înainte de toate păcatul cel mare de a fi avut o situație preeminentă în lumea Grecilor constantinopolitani.

De la 1774 înainte asemenea sprijinitori bizantini ai Domnilor nu se mai găsesc, și aceștia sânt mai de sine stătători, neavând nevoie de o persoană care sa-i sfătuiască și să-i apere; sânt oameni mai de ispravă decât înainte; copii de aceștia nedestoinici, neexperimentați, poticnindu-se din greșeală în greșeală, nu-i mai avem. Vor domni oameni cu largă experiență, cum au fost Alexandru Ipsilanti, Costachi Moruzi în Moldova, oameni cari au legături foarte vechi în țară; membri ai acestei familii Suțu cari căpătaseră, decenii întregi, practica lucrurilor publice. Se adaugă acel Mavrogheni, un al treilea Callimachi, un Hangerli, un Caragea, „parveniți” între cei cu drepturi, și ei nu mai sânt comanditați de particulari cari n'au numele și prestigiul trebuitor pentru a se instala ei ca Domni în ambele Scaune românești.

Dar pe lângă aceasta — și astfel ne apropiem de călătorii despre cari va fi vorba — în epoca fanariotă este și o influență occidentală mult mai pronunțată decât influența anterioară.

În timpurile cele mai vechi venia aici curentul din Polonia, din Ardeal, din Italia, și în special din Veneția. De atâtea ori s'au putut observa în descrie-

rile de călătorie influențe occidentale amestecate cu cele orientale pentru a produce o civilizație particulară. De la 1774 înainte influența occidentală capătă însă un caracter deosebit, devenind francesă.

Limba francesă, cultura francesă se răspândiseră asupra întregii Europe pe vremea strălucită a lui Ludovic al XIV-lea; asupra Orientului ele s'au întins ceva mai târziu.

Aici ele au avut să lupte cu alte influențe, ce se exercitau mai de mult: cu influența italiană, pe lângă care se adăugiau reminiscențe latine dintr'o epocă mai îndepărtată. Astfel, dacă Ioan Calmășul, zis Callimachi, a ajuns Mare-Dragoman al Porții și după aceea Domn al Moldovei, lucrul se datorește faptului că, fiind din Bucovina, învățase la Liov, la școala latină de acolo. Prin urmare cu o astfel de școală de limba latină putea cineva ajunge, pe la 1750-60, dragoman al Porții și Domn în Principate. Puțin în urmă, limba italiană era de cel mai mare folos pentru oricine se destina carierei diplomatice în O-Orient; de pe la 1770 înainte limba francesă biruie însă.

Sânt Francesi cari se instalează în regiunile orientale, ca negustori, la Constantinopol, la Adrianopol, Unii dintre dânșii, ca frații Linchoult, — de unde se trage familia Lenș —, au căpătat prin negoț și o influență politică. Influența francesă la noi însă vine mai puțin direct, prin Francesii însiși, pe cât indirect, din părțile răsăritene care o primiseră și o represintau. Încă de pe la 1670 ca pătrunsese în Polonia, unde clasa superioară era foarte mult francisată, regele Ioan Sobieski fiind al doilea suveran polon care a luat o soție francesă; literatura francesă se bucura de mare trecere la Curtea Poloniei și no-

bilii poloni în general erau deplin inițiați în cultura parisiană de Curte.

Apoi este și o altă influență care vine prin Rusia, de și a fost foarte mult exagerată, căci Rușii din vremea Ecaterinei a II-a erau mult mai puțin atinși de cultura „filosofică” de cum își închipuie cineva: cea mai mare parte dintre ofițerii cari veniau la noi erau din speța lui Patiomchin, iar exemplare care știau limba franceză, și erau deprinși cu cultura Apusului, aceia făceau parte mai mult din societatea internațională, germană, baltică, înrată, ca atâția alți aventurieri din toate colțurile lumii, în serviciul Impărătesei. Din cultura apuseană ofițerii ruși au adus jocul de cărți, danșurile mai mult: nepoata lui Patiomchin, contesa Branicka, femeie foarte luxoasă, cu niște diamante extraordinare, a stat la Iași câteva luni de zile, făcând o adevărată revoluție în felul de viață al jupăneșelor de atunci. Boierii s’au dat mai greu la danșurile nouă, femeile mult mai bucuroși, spre marea năcaz al soților, cari aveau prejudecățile orientale pe care le cunoaștem în ce privește ultimul act al unui tur de vals.

Dar influența de care e vorba se întinde și mai mult prin agenții diplomatici.

Prin tratatul de la Chiuciuc-Cainargi se prevedea că Rușii pot avea agenți la noi, cum puteau, tot după acest tratat, să aibă agenți în oricare punct al Impărăției turcești. După oarecare tergiversări, foarte naturale, din partea Turcilor, cari nu prea erau mulțămiiți cu venirea agenților europeni, s’a numit un anume Lascarov sau Lașcarev ca întâiu consul la noi, la 1782. Era un Georgian, cunoscând deci foarte bine Orientul, foarte șiret, foarte brutal, care avea chiar ca principiu că diplomație fără obrăznicie nu se poate. Față de anume boieri ai noștri din se-

colul al XVIII-lea se pare că sistemul a prins, că omul i-a speriat cu apucăturile lui teribile, și mai ales el i-a făcut să creadă că Domnul este ceva de al doilea rang, pe lângă dânsul, consulul rusesc, care, prin intervențiile la Constantinopol, pe lângă ambasadorul Țarinei, este în stare să aducă în orice moment muștrări pentru purtarea Domnului și chiar destituirea acestuia.

Indată ce Rusia a avut la noi acest agent, care nu era decât un simplu spion, căci cu Rușii nu făceam aproape niciun negoț, decât doar cu ceva vin vândut de negustorii cazaclii, cari în timpuri mai vechi cumpărau de la Mosc dinți de pește și blănuri, Austria, eterna concurentă, chiar când era aliata Rusiei, și mai ales atunci, a vrut să aibă agentul ei. A fost instalat atunci un anume Raicevich, de care o să ne ocupăm pe urmă. Iar apoi a venit și cererea pentru instalarea unui consul francez, căci Franța făcea un comerț important cu obiecte de lux în părțile noastre: mătăsării de Lyon și alte lucruri, și, după ce Francezii și-au avut represintantul, a venit rândul Prusiei și al Angliei.

Dar, pentru ca Domnul să aibă legături cu consulii, ca să poată schimba note cu dâșii, ca să răspundă la întrebările lor și să se împotrivescă muștrării lor, trebuiau secretari cari să cunoască limbile apusene. Și, dacă, în vremea veche, Domnii noștri aveau secretari pentru limbile latină și ungurească, dacă Vasile Lupu a avut un secretar pentru limba polonă, în epoca aceasta trebuiau secretari de limba franceză, și, cum era natural, acești secretari erau, în cea mai mare parte a casurilor, Francesi.

Avem o serie întreagă de Francesi cari s'au așezat pe lângă Domnii fanarioți chiar înainte de 1784; de exemplu Imbault de Montay, pârcălab de Cer-

năuți, acel Millot, care a avut și el paza graniței la Prut, de către Poloni, cel Linchoult, un de la Roche. Ei au fost înainte-mergătorii altora, împreună cu dascălii de limba francesă de felul lui Carra, care și el ne va ocupa mai târziu.

Natural, cu ofițerii armatelor de ocupație, cu reprezentanții diplomați ai Puterilor apusene, cu secretarii de limbă francesă, cu preceptorii, cu cetitul cărților, care se făcea în măsură foarte mare, fiind aduse prin poșta austriacă, — și evident că s'a început cu cele interesante pentru că sânt scandaloase, ca „Aventurile cavalerului de Faublas”, care se găseau în biblioteca multor doamne, mai ales moldovence—, cu gazetele — și era o sumă prevăzută în budget pentru aceste gazete, care se ziceau „de Viena”, de și erau francese — se introduce o nouă influență occidentală, care lucrează asupra Domnului, dar este primită cu foarte mare plăcere de femeile de atunci, care se interesau de romane, în special de cele pasionale, precum vor fi, mai târziu, ale d-nei Staël, de exemplu „Corinne ou l'Italie”, pe marginile căreia cutare lectoare greacă își însemna părerile despre valoarea morală a personajilor.

După această caracterizare a epocii venim la călători.

În timpul războiului avem unul singur. E un fost profesor de la Petersburg, Laxmann, de origine germană sau suedesă, care, mergând prin locurile noastre înainte de încheierea păcii, face observații care nu cuprind detalii prea noi, dar au oarecare valoare pentru caracterisările de ansamblu¹.

El spune că a făcut călătoria cu nespusă plăcere

¹ Engel, *Geschichte der Wallachey*, Bibliografia, p. 70.

În această țară unde Europeanii vin rar. „O țară pe lângă care cele mai bune țeri ale noastre par copii vitregi ai naturii, o țară care, din cauza locuitorilor ei necultivați, trebuie să fie numită strălucit pustiu. Chiar dacă ar fi cineva așa ca flegmaticul, ca leneful și prostul Asiatic, ar putea totuși trăi mai comod decât cel mai sârguincios țeran de la noi.” În Moldova de Apus sânt „cele mai incomparabile câmpii, cele mai strălucite pajiști de flori, cele mai frumoase păduri, cele mai bogate mine de fier și de alte metale, cele mai mărețe ape”. De la Cetatea-Albă la Bender un raiu; treci numai prin vii și cele mai frumoase grădini. Și are oarecare importanță această declarație, căci de obicei se zice că toată cultura care se observă între Tighinea și Cetatea-Albă se datorește colonisatorilor de mai târziu.

De la Ismail la Chilia e însă cu totul altfel: numai șesuri joase, bălți, coaste de lut gol, cum se întâlnesc și în împrejurimile Galaților, regiuni de stepă.

Această călătorie este cunoscută numai printr'un extras publicat în „Corespondența” istoricului german Schlözer, din secolul al XVIII-lea.

Venim acum la trei călători italieni pe cari-i vom resuma iarăși pe scurt, ca să trecem la doi Francesi.

Acești doi Italiani sânt oameni eminenți în țara lor, de o largă cultură, și de o inteligență deosebită, unul cunoscut cel puțin tot atât cât a fost Boscovich care, cum am văzut, a călătorit înainte de 1769 prin Moldova.

Primul dintre dâșii este Domenico Sestini, care, în două cel puțin din cărțile sale, vorbește mai pe larg de regiunile noastre. În Moldova el n'a fost, ci numai în Muntenia, și-i sântem foarte bucuroși de

călătoria aceasta, pentru că de obicei ceia ce se cunoaște mai bine pentru secolul al XVIII-lea este starea din Moldova, căci drumurile se făceau mai mult pe acolo.

Sestini a fost adus să vie în Țara-Românească de o ofertă din partea lui Alexandru Ipsilanti de a-l face secretar și de a da creștere copiilor lui; dar beizadelele Constantin și Dimitrie au fost crescuți de Raicevich, despre care o să fie vorba mai târziu.

El ni spune că a cunoscut pe Ipsilanti de la Constantinopol: știa casa de țară pe care o avea la Arnăutchioiu în apropiere de Constantinopol, și vorbește de mama și de o fată a Domnului măritată în familia Manu.

Sestini deci, plecând din Constantinopol, la 1779, se îndreaptă către Dunăre, sosește la Giurgiu, și merge spre București. Nu pomenește decât de podul de pe Argeș și de aspectul general al regiunii. Ajuns la București, n'are audiență la Domn: socoteala pe care și-o făcuse de a ocupa o funcție la Curte s'a arătat zădarnică, și atunci părăsește țara, trecând prin Ardeal spre lumea lui apuseană.

Ni vorbește însă ici și colo de câteva persoane de de lângă Ipsilanti, de un bucătar francez al Domnului, un oarecare Louis Étienne Maynard: Brâncoveanu avu e u i ul german, pomenit în socotelile sale.

În ceia ce privește știrile despre viața generală în Muntenia, despre mijloacele de exploatare, toate aceste lucruri par a nu fi originale la Sestini, ci luate de la Raicevich, izvorul atâtor călători veniți în urmă.

Sestini nu este însemnat numai prin această călătorie pe care a făcut-o de la Constantinopol prin București în Apus, ci și printr'o altă călătorie pe care a întreprins-o prin Muntenia, Ardeal, Ungaria

la Viena. Înăuntru pomenește de multe lucruri foarte interesante, și până acum nerelevate de niciunul din călătorii apuseni. Astfel, de cultura porumbului: cunoaște două feluri de mămăligi, mămăliga țerănească și cea boierească, cu unt și brânză. Vorbește de „dulap”, de șezătorile de la noi. Are cunoștințe de arheologie, descriind mormântul lui Neagoe, în vechea Episcopie de la Argeș, și dând și inscripții. Câtă deosebire între călătorii de odinioară, cari, trecând în fugă, cunoșteau superficial țara noastră, și un om care e în stare să viziteze bisericile, să se oprească în fața mormintelor, să se intereseze de inscripții, să le copie și să le publice destul de binișor!

Când trece în Ardeal, culege lucruri foarte importante pentru viața poporului. În afară de pomenirea cutărui frate al lui Vodă-Moruzi, de agentul acestuia la Ocna Sibiiului, de un Armean catolic la Orăștie, el citează câte ceva din viața poporului român de acolo, spunând că la Sas-Sebeș se găsesc Români într'o suburbie, că satul Cutul e curat românesc, că la Rușciori vechii „Sârbi” sânt romanisați. La Dobra numără 200 de case românești, la Lugoj sânt „Sârbi, Români și Nemți”. Descrie aici și o îngropare făcută după rosturile răsăritone, și citează cuvinte românești și nume de localități: Vulcanu, Turnișor, Aiud, Vinț, Arieș, Miercurea, Sibiiu, Alba-Iulia, despre care zice că este Bălgrad în românește. La o cârciumă, unde se oprește, spune că se zicea Cârциuma Românului. Fiindcă să ocupă și de botanică, întâlnind ierburi pe câmp, întrebă pe feciorul care-i servia de călăuză cum se numește iarba pe românește și înseamnă cuvântul¹.

¹ V. studiul meu în *Arhiva societății științifice și literare din Iași*, IV; *Calendarul Ligei Culturale* pe 1911, p. 99 și urm.

Cel de-al doilea călător italian se bucură de foarte mare trecere în tot Apusul, și, fiindcă era în serviciul Impăratului german, i s'a dat tot sprijinul diplomatic pe care Curtea din Viena putea să-l acorde supușilor ei. Așa încât învățatul acesta, Spallanzani, care are lucrări importante în domeniul fiziologiei animale, vine la noi în împrejurări puțin obișnuite. Pe o corabie de Stat ajunge la Constantinopol, e primit la ambasadă, i se dă un pașaport; pornit cu ifos deosebit, ajunge la locurile noastre (1786).

Spallanzani venia pentru interese științifice, ca să facă observații, mai ales în domeniul plantelor, dar în rândul întâiu în domeniul geologic, adunând pietre pentru colecția lui de-acasă. Pentru București (cu 25.000 de locuitori) n'are niciun fel de simpatie, ci mai mult pentru natură. Observă însă că la noi locuitorii sânt de o omenie deosebită, și notează diferența, constatată, când în Bulgaria a trecut la noi. A fost întâmpinat cu atâta prietenie, încât se simte adus să facă și considerații etnografice pentru a explica de ce oamenii aici sânt mult mai buni decât aiurea. Căci se luptau între dânșii sătenii ca să-i ofere un adăpost.

Bucureștii i se par neorânduți și murdari. Trece prin regiunea Ploieștilor, vizitează Slănicul, descriind pe larg ocnele, apoi intră în Ardeal, — descrierea Carpaților e de toată frumuseța, întrecând în pitoresc cele mai alese pagini consacrate de alți călători în această regiune muntoasă. De la Brașov, urmează drumul regiunii miniere, și observațiile lui privesc mai mult munții și pietrele decât oamenii și viața lor¹.

¹ V. „Gazeta Transilvaniei“, Mart 1921, după Campanini, „Spallanzani, Viaggio in Oriente“, Turin 1888.

De altfel Spallanzani a lăsat mai mult decât s'a publicat, căci din opera lui avem numai fragmente editate cu ocazia comemorației lui.

Cu Spallanzani și Sestini ne găsim în societatea învățaților italieni cari vin în părțile noastre, ori în scop de a se îngriji ca beizadelele să aibă cultură occidentală și, pe lângă gramatica grecească, oarecare cunoștințe de istorie și de *savoir vivre* și pentru a culege material în vederea îmbogățirii museelor și redactării operelor lor științifice.

Sulzer, așa de bine informat cu privire la lucrurile noastre pe la 1780, mai ales în principatul muntean, pomeneste de un abate „Bancini”, întrebuițat câțva timp la București ca învățător al copiilor lui Alexandru-Vodă Ipsilanti.

Și încă că în revista *l'Europa Orientale*, pe 1922 (II, 3), d. Nino Cortese scoase la iveală, din colecțiile „Societății Napoletane de istorie a patriei”, scrisorile din capitala munteană ale lui Lionardo Panzini către prietenul său, clericul Diodato Marone, făgăduind a da pe urmă un alt document de călătorie din cele mai interesante — dar a cărui publicare a zăbovit până acum—, ziarul de drum al tânărului Costantino Guglielmo Ludolf, fiul ministrului napoletan la Constantinopol, acela care se afla în societatea lui Sestini, al cercetătorului învățat al țărilor noastre, la 1780¹.

Adus de inteligentul și întreprinzătorul Fanariot, doritor de a da principatului muntean o nouă legislație, ba chiar și o școală de drept, pe lângă reforma vieții mănăstirești și o industrie locală, de postav, Panzini înfățișează în prima linie, îndată după

¹ Se va publica de d. Andrei Oțetea, pentru Academia Română.

sosirea lui la București, la 1776, persoana acestuia.

Tatăl lui, din Trapezunt, n'a ajuns a trece de la boieria românească la dragomanat, care deschidea calea Domniei. Alexandru însuși ar fi ajuns Postelnic — de sigur nu Mare-Postelnic— „încă de la optsprezece ani”. După femei o știm și de aiurea— are sângele Mavrocordaților și, deci, prin el, al vechii dinastii din Moldova.

E „om frumos, de maniere plăcute (*cortese*) și plin de multă omenie (*umanissimo*), vorbind bine și franțuzește și italienește”. Și aiurea, în altă scrisoare, se vorbește de toleranța Domnului, totuși foarte legat de ortodoxia lui, de firea lui „rațională, lipsită fiind de prejudecățile populare și grosolane”, care ar fi mai ales apanagiul nostru, al Românilor. „Privește cu aceiași ochi, și fără părtinire, pe Greci, pe catolici, pe Armeni, pe luterani, pe Evrei, li acordă la toți libertate de conștiință și exercițiul public al religiei lor”, împotrivindu-se la îndemnul preoților de a scoate din oraș sinagoga: protestatorilor el li pune în vedere dacă li-ar fi plăcut lor să fie prizoniți de un Domn de altă credință decât aceia pe care o servesc. Când Patriarhul constantinopolitan, speriat de existența la noi a francmasoniei, aduse de Ruși, o fulgeră cu anatema, afurisenia nu se publică¹.

Ipsilanti e un om deosebit de cult, „cu adevărat de judecată, de lectură și de pătrundere”. A învățat limba italiană celind opera, lirică și dramatică, a vestitului abate Metastasio. Deci, mergând Panzini, în afaceri, la Viena, el duce poetului serbătorit o scrisoare domnească, „de salutare și de recunoștință”, în Maiu 1777. Răspunsul lui Metastasio către acela care, prin asemenea gesturi, voia — o spune emisarul

¹ Pp. 161-5.

lui — să „se iea pe urmele eroinei Nordului”, Ecatrina a II-a, depărtează cu eleganță laudele aduse talentului universal apreciat, mai ales că judecătorul princiar poate fi deprins, ca Grec, cu „armonia originală a marilor cântăreți din Smirna, din Ascra, din Teos, din Teba și din Siracusa”, a „vechilor izvoare venerate” ale scrisului modern, „întru cât îngăduie în zilele noastre enorma schimbare de gust, de obiceiuri și de idei întâmplată în lungul încunjur al veacurilor”. Și la complimentele primite el o pune discrete complimente pentru acela care prin „calitățile-i sublime” e vrednic de tronul ce ocupă.

Planurile reformatorului fanariot sânt foarte întinse. „De și principe mic și necunoscut de trei șferturi din Europa, el își caută gloria în ceia ce ar trebui să fie obiectul ambiției tuturor Suveranilor. Vrea să facă a-i înflori din nou Statul, îi place să-l ridice din ignoranța și barbaria de care a fost până acum năvălit. După ce a orânduit sistemul politic inferior al principatului, după ce a asigurat libertatea personală și reală a supușilor săi, ușurându-i de enormele greutăți și lucruri arbitrare supt care zăceau, învățându-i puțin câte puțin cu deia de ordine și de rânduială, făcându-i să primească dulcele jug al unor legi înțelepte, drepte și blânde, însuflețind agricultura, industria și negoțul, după toate acestea râvnește să-i facă a gusta laptele științelor, să trezească în ei voința de a se instrui, de a se lumina și de a ieși din noroiul și rugina în care se află cufundați de mai multe veacuri. A înălțat o școală publică. Îi place ș'o înzestreze cu un număr potrivit de instrumente și mașini de fizică. Vrea să se prevadă, mai puțin pentru folosul lui decât al publicului, cu o bibliotecă¹”.

¹ Pp. 162-3.

Doamna, născută Moruzi, *dama di molto garbo*, e „foarte afabilă și foarte iubită”, de și cultura-i n’o ajută a vorbi decât grecește. Fiica ei, Domnița, *la principessina*, „foarte frumoasă” și deșteaptă, se trudește a învăța franțuzește. „Juvaiere prin inteligență (*indole*) și sânguință”, fiii lui Vodă, Constantin și Dimitrie, învață aceiași limbă, iar italieneste știu puțin de mai nainte, așa încât în Mart 1776 cel d’întăiu scria bine în limba învățătorului său, pe care-l ajuta pentru limba francesă secretarul domnesc¹.

Țara e descrisă cu admirație, însemnându-i-se bogățiile, de-asupra și dedesuptul scoarței pământului. Grânele, brânza, untul, carnea sânt de întâia calitate; vinurile după patru-cinci ani biruie pe ale Italiei; nucii formează păduri; nu lipsesc nici castane, mărunte și de soiu prost. Cunoaște și administrația, și știe că ispravnicii olteni sânt numiți de Banul Craiovei²; i s’a spus că erau odată în județe căpitani militari, cari atârnav de Spătar, nu de ispravnici³, și abia acum Ipsilanti i-a subordonat, de și numirea lor se face ca mai nainte, autorității cărmuitorilor civili. Și acest Domn schimbă odată pe an pe toți dregătorii afară de aceia ai Curții sale⁴: nu poate face altfel în condițiile stăpânirii sale.

Bucureștii, cu 7.000 de case și 20.000 de locuitori, de multe rase, între cari ceva Sași ardeleni, câte unul doi Italieni și Francesi, „sânt alcătuiți într’un chip de care nu-și poate face cineva o idee. Afară de un cartier unde sânt adunați toți negustorii și care e clădit nemțește, tot restul are înfățișare de sat”, cu casele risipite în mijlocul grădinilor, cu străzile po-

¹ P. 163.

² P. 161.

³ *Ibid.*

⁴ P. 169.

dile în așa chip „de-i trece cuiva obstrucția de mațe și după ce-a avut-o zece ani, în șir”. Bisericile, cam trei sute la număr, sânt foarte mici, de ar trebui cinsprezece până la douăzeci ca să facă o mănăstire mijlocie din Italia¹. Multe case distruse de războiu nu s’au mai refăcut. Cât privește alte orașe, la Târgoviște ar fi abia douăzeci, treizeci de familii, Bu-Tzăul e total ars de Ruși, episcopul stând la Bucu-rești.

Trecutul Principatului n’a rămas necunoscut preceptului beizaddeilor. Incepe cu Șerban Cantacuzino, care ar fi ajuns „spaima Turcilor”, cu măcelărirea lui Brâncoveanu și a copiilor lui, cu peirea celor doi Cantacuzini, pentru a osândi Domnia, ce urmează, a Fanarioților. Un înaintaș al ei e Grigore Ghica I-ii, ai cărui ani de stăpânire-i cunoaște exact și care ar fi început regimul „apăsărilor, violențelor și stoarcerilor”. Alexandru Mavrocordat Exaporitul introduce noul sistem al cârmuirii prin Greci, cari n’au pentru țară mila pe care, oricum, vechii Domni naționali n’o puteau desrădăcina cu totul din inimile lor. Nicio învinuire nu i se cruță lui Nicolae, fiul Exaporitului, „flagelul Țerii-Românești”, de și „filosof” și autor al unei scrieri de morală. Darul, pe care l-a făcut țerii, al bibliotecii lui nu mai dăinuiește, căci a fost prădat „în mai multe rânduri și mai ales în ultimul războiu, în care Rușii și alții după pilda lor au luat (*trafugato*) o cantitate mai mare de cărți și mai toate manuscrisele”. Așa au pățit și bibliotecile mănăstirilor, pline de lucruri istorice, „pierzându-se mai ales manuscrisele, spre paguba acestei țeri, care nu mai știe unde să dea urma amin-

¹ P. 166.

tirilor și privilegiilor sale”¹. Seria Domnilor secolului al XVIII-lea urmează apoi, precisă. Stăpâniri de doi ani sau mai scurte, până la șase luni; ruină complectă a principatelor, din cauza lăcomiei turcești, care trebuia satisfăcută prin aceste instrumente. Darul special pentru întărirea în Scaun, care se lua odată la trei ani, e cerut acum numai la doi, ba la un an și la aceleași șase luni, pe când tributul însuși s'a ridicat de la „12.000 de ughi sau 50.000 de piaștri”, în „secolul al XV-lea”, până la o mie de pungî sau 500.000 de piaștri. Domnul poate strânge două milioane de piaștri (1.300.000 de galbeni) pe an, Ipsilanti mulțămindu-se, în crucea lui, și numai cu 1.200.000, din cari doar 500.000 merg la Turci². Nu se uită nici pustuirea țerii de către beligeranții creștini: în deosebi a fost nimicitoare ultima ocupație rusească. Uciderea lui Grigore Ghica al Moldovei e descrisă pe larg, cu șpaimă, arătând că pe Ipsilanti numai sărăcia-l ferește de aceiași soartă³,— Triunesul turc trecuse și pe la dânsul, cetind chiar un firman de asigurare. Ghica avea mai puțin decât cinzeci de ani. Fiul mai mare, din trei, și vărul acestuia ar fi fugit în Rusia.

Populația a scăzut astfel foarte mult. Ar fi fost odată 200.000 de familii, adică un milion de locuitori în Țara-Românească; acumna abia 70-80.000 de familii, plus alte „20.000” de familii de Țigani⁴. O mare parte din țară, mai ales spre Dunăre, rămâne necultivată. Mai pline sânt părțile de către munte, și pentru că de acolo se poate fugi în Ardeal⁵. „Apăsă-

¹ P. 173.

² P. 174 și nota 1.

³ Pp. 176-8.

⁴ Pp. 168, 174.

⁵ Cf. pp. 168 și 174.

rile de nesuferit au forțat cea mai mare parte dintre locuitori să-și părăsească pământul țerii și să se adăpostească în Ardeal, în Banatul Timișoarei și în vecinătatea Belgradului, unde sânt mai mulți Români decât în Țara-Românească, de oare ce vechii băștinași din acele Ținuturi, cari sânt și ei de origine românească, cu aceiași limbă, aceleași obiceiuri și același fel de a se îmbrăca, au crescut în număr prin acei cari s'au refugiat acolo din Țara-Românească și din Moldova, care și ea cuprinde o parte din aceiași popor¹." Cei rămași lucrează pământul ca pentru alții, primitiv, fără îngrășăminte.

Boierimea i se pare biografului lui Giannone, vestitul istoric napoletan, incultă, afară de Postelnic, dintre Grecii lui Vodă, care, acesta, ținea și Occidentali pe lângă dânsul: secretarul, hirurgul, un Florentin, și profesorul de franțuzește al fiiilor domnești². Ceilalți sânt „copii cu bărbi lungi”, *potentissime bestie*, care nu-și cetesc nici cărțile lor grecești și se miră înaintea unui volum gros, în care bănuiesc îndată vre-o „gramatică”³.

„Între dânsii vorbesc grecește. Limba românească nu se vorbește de loc la Curte, unde cea mai mare parte din dregătorii cari o alcătuiesc sânt Greci constantinopolitani, cari, ori n'o înțeleg, ori evită de a o vorbi⁴.” În această lume cel mai respectat erudit e bătrânul dascăl modest, Neofit Cavsocalivitul, care și-a întrebuițat cea mai mare parte din viață cu o prelucrare a gramaticii lui Teodor de Gaza. Limba francesă începe abia a se răspândi, și de pe

¹ P. 168.

² P. 164.

³ *Ibid.*

⁴ P. 166.

urma petrecerii Ruşilor, și pentru moment ea nu poate face concurență celei grecești¹.

Ce se poate aștepta de la un asemenea popor, scrie învățatul Italian care se despărția de noi la 1778 fără a putea să-și îndeplinească gândul de a reveni în 1779? Nimic, atâta timp cât apasă asupra lui două tiranii străine. El putea să vadă însă principiul de însănătoșare în refuzul absolut al Românilor de a se confunda sufletește în cultura grecească, năvălitoare și copleșitoare. „Român și Grec nu sânt sinonime, ba încă înfățișează ideia a două popoare cu totul deosebite ca legi, limbă, obiceiuri și situație naturală și politică.” Pe aceia cari vin la noi ca în India sau America, pe boierii trufași cari prețuiesc aceste locuri numai pentru câștigul ce pot da un instinct alot puternic îi răspinge,— și el era să se prefacă răpede într'o conștiință națională puternică.

Francezii cari au venit la noi în această epocă sânt iarăși doi: Carra și Hauterive.

Carra (1743-93) a jucat în viața politică a Franciei un oarecare rol. În timpul Revoluției franceze, după călătoria lui în Orient, din emigrant săracuț el s'a ridicat, cum s'au ridicat atâția alții, la o importantă situație politică și, cum iarăși s'a întâmplat cu mulți în aceeași epocă, a plătit cu capul înălțarea sa răpede, isprăvind pe eșafod.

Rolul lui în revoluție, afară de amestecul în revolta de la August, fără îndoială că nu este deosebit de însemnat; cu toate acestea a fost unul din aceia cari au ieșit la iveală dintre mulți ambițioși cari se îmbulziau să influențeze asupra soartei Franciei turburate.

La noi a venit ca și Raicevich și ca și Sestini. Rai-

¹ P. 170.

cevich, negustor, isprăvi ca diplomat, trecând prin cărturărie. Sestini căutase numai o funcție de pedagog, ca și un German, de care ne vom ocupa în alt capitol, împreună cu Raicevich, și anume Sulzer.

I se oferise a fi preceptor al copiilor domnești. Astfel se așează în Moldova: Țara-Româneasca o cunoaște numai indirect, foarte puțin.

În Iași domniă atunci Grigore Ghica, fiul lui Alexandru, fostul Mare Dragoian al Porții, executat pentru că a încheiat pacea de la Belgrad cu Austriei, un spirit distins și practic, având anumite concepții de reforme. A întemeiat și o fabrică de postav lângă Iași, la Chiperești, precum Alexandru Ipsilanti întemeiasse pe a lui în Muntenia, la Afumați, pe lângă o fabrică de hârtie, „hardughia”.

Căutând să introducă îmbrăcăminte din stofa „națională”, el se îmbrăca însuși în asemenea stofă. Grigore Ghica deci, în dorința de a-și crește copiii după normele culturii apusene, a chemat pe Carra ca secretar, reținându-l o bucată de vreme la Iași. A plecat nu știm exact din ce cauză, dar foarte nemulțumit, și a întrebuițat experiența lui pentru a ne prezenta în chipul cel mai desagreabil.

Cartea lui despre „Istoria Moldovei și a Munteniei”¹, cea ce este un titlu pretențios, fiindcă despre acestălalt principat nu știe direct decât prea puțin, a avut două ediții la distanță de câțiva ani.

În cea ce privește informația lui asupra trecutului românesc, ea este foarte sumară. Cunoșterea scrierilor lui Cantemir, ale generalului rus Baur, care a dat

¹ *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, Iași 1777; a 2-a ediție Neuchâtel 1781. Tot de el și *Essai particulier de politique, dans lequel on propose le partage de la Turquie européenne, Constantinople* (de fapt: Paris) 1777.

o descripție a țărilor noastre după notele boierilor, a răsfoit și ceva din cronicile Moldovei, dar le-a înțeles așa de prost, încât din Bogdan-Vodă al nostru face o rudă a lui Bogdan Hmilnițchi, Hatmanul Cazacilor din secolul al XVII-lea. Are, din cronici, informații despre antichitățile găsite la Suceava și se trudește să înfățișeze istoria mai veche a neamului nostru.

Dar toată partea aceasta istorică este fără importanță. Pe lângă dânsa avem o descriere sumară a țerii, pe care o găsește frumoasă, spunând că a-nume regiuni de la noi samănă cu Champagne și Burgundia. Ii place cu deosebire regiunea muntoasă, mai puțin impunătoare decât munții Elveției, dar mai zimbitoare. Vorbind despre populație, o socotește la 500.000 de oameni, și aici se potrivește cu Raicevich, care afirmă că în amândouă țerile ar fi un milion de locuitori. Țeranii, spune el, se înfățișează în sate miserabile, și el își face răs de dânsii supf toate raporturile. Hora i se pare cu adevărat sălbatecă, și nu găsește, într'un cuvânt, absolut nimic bun la un neam care a avut marele efect de a nu se fi plecat adânc înaintea lui și de a nu-l fi plătit după dorință.

Cartea acestui călător a fost întrebuințată însă mult. Ea a fost tradusă și în românește, pe la 1850, de Nicolae Orășeanu, cel cu „Nichipercea” și cu satirele politice. În cartea mea franceză despre „Relațiile dintre Franța și Români” (Iasi 1917; Paris 1918), am arătat cât de puțină dreptate avea Carra, chiar comparând starea lucrurilor de la noi cu aceia de la el de acasă, să ni găsească atâtea defecte. Țerantul frances înainte de Revoluție, cum se vede din scrierile călătorului engles Young, foarte dese ori citat, se hrănea și cu pâne din scoarță de copac, iar, în

ce privește viața Curții pe vremea doamnei de Pompadour, era fără îndoială ceva mai imoral, de și mult mai sulemenită peste imoralitatea ei, decât viața din casele noastre boierești, unde chiar Grecii nu erau așa cum îi înfățișează anumiți străini. Unul dintre aceștia care nu intră în rândul călătorilor, fiind așezat cu dregătorie în țară, Alexandru Calfoglu, pe la 1790, a scris o poezie despre Principate, în care, baljocurindu-ne, ținându-ne de rău pentru că sântem prea luxoși, pentru că nu facem economii, pentru că sânt prea puțin legați între dâșii soțul, soția și copiii, pentru că se desfac prea ușor căsătoriile, arată un lucru: că la înseși aceste familii grecești din Constantinopol, ca și, de altfel, în toată Peninsula Balcanică, moravurile erau cu mult mai bune de cum și le închipuie mulți dintre vizitatorii străini.

E o plăcere a se trece de la Carra la contele Alexandru de Hauterive (1754-1830).

El a venit, tot ca secretar al Domnilor noștri, la 1785, chemat de Alexandru Constantin Mavrocordat. Călătorește de la Constantinopol în societatea soției Domnului, și Hauterive are un sentiment particular pentru femeile frumoase de la noi, așa încât poate lor trebuie să li mulțămim pentru aprecierile măgulitoare pe care le face asupra țerii. Doamna, ni spune el, este o persoană de o grație deosebită; mai târziu va vorbi de boieroaicele noastre tot în felul acesta: deocamdată însă de o doamnă Caragea și de alte persoane plăcute din suită, plângându-se de feregelele turcești care-l împiedecă de a distinge regularitatea trăsăturilor acestor persoane din suita feminină a Doamnei.

Ajuns la Silistra, trece la Călărași, și vorbește de fel de fel de lucruri pe care le întâlnește pe drum. L-a interesat să vadă copii jucându-se cu zmeul, dar

ceva care i-a făcut mai puțin plăcere a fost cantitatea enormă de purici cari l-au mâncat într'o noapte înainte de a ajunge la Iași: „un million de puces affamées”. După aceea ajunge la Slobozia, de fapt Slobozia lui Ienachi, care întemeiase mănăstirea și deschisese o „slobozie”, adică un sat unde cel ce venia să se stabilească era scutit de bir o bucată de vreme. Aici a rămas numai o noapte. Trece apoi la Focșani.

Toată regiunea munteană i se pare că samănă cu Ținutul de dealuri frumos, dar sărac, din Franța care este Beauce și Sologne. Mănâncă mămăligă, vede hore în sate, iar la Vaslui zugrăvește — căci era un om de mare talent care-a scris mult și a ajuns să joace un rol politic în Franța,— o fată de țară care cosia: „nici ducesele noastre”, zice el, „ne brodent pas avec une plus jolie main, avec un plus beau bras et avec une aisance plus noble”. Vasluiul însuși avea mai mult o populație negustorească de Evrei; locuințele i se par mai degrabă niște „niches de bouc” decât case omenești.

Această populație de negustori străini — specială Moldovei — i s'a părut că samănă cu niște „capre Angora”.

Huterive aruncă apoi o privire generală asupra Moldovei într'o a doua operă a sa intitulată „La Moldavie en 1785”.

Iu această de-a doua carte, într'un pasagiu foarte interesant, el spune că țerile acestea merită laudă supt toate raporturile, și supt raportul oamenilor de sus, ca și al celor din clasele de jos, dar cine spune altfel va fi dat el cel d'intăiu, de sigur, motive de plângere celor despre cari vorbește cu amărăciune. Se pare că face o alușie la Carra, și, dacă este așa, dojană este meritată pe deplin.

În sfârșit Hauterive face un memoriu despre Alexandru Ipsilanti, care a fost dăruit regelui Carol și cedat apoi Academiei Române, care l-a publicat în text frances și în traducere românească („Moldova în 1785”).

Este de sigur cea mai remarcabilă operă datorită unui călător prin țerile noastre în secolul al XVIII-lea. O parte de introducere istorică e cu mult mai bine informată decât la aceia cari au scris înainte de dânsul. Hauterive are simpatii reale pentru trecutul nostru; lui Ștefan-cel-Mare îi spune românește „Ștefan-Vodă”. Ajungând la timpul de față, el zugrăvește pe țeran cu o deosebită iubire, înfățișând anume scene caracteristice pentru firea lui. Când vine la judecată înaintea Domnului sau a boierilor, săteanul e, la început, foarte sfios, de s’ar crede că nu va fi în stare să-și expuie pricina, dar, când începe a vorbi, în cuvântarea lui se simte ceva din vechea elocvență a Romei. Prin situația lui de secretar domnesc, autorul era în măsură să fi văzut astfel de scene.

În ce privește viața de familie, ea i s’a vădit deosebit de curată, răzimată pe respectul dintre soț și soție, pe respectul copiilor față de părinții lor. Recunoaște că este o situație rea a țerii, dar știe că e datorită extorsiunilor turcești, fapt foarte ușor de înțeles într’un timp când această Impărăție, care ordinioară folosia de pe urma expedițiilor ce făcea din fiecare primăvară până în toamnă, acum, bătută pretutindeni, e redusă a se hrăni din contribuțiile ce apăsau asupra nenorociților rămași în mâna ei.

Hauterive găsește, fără îndoială, rea administrația și cată a indica mijloace de îndreptare. Față de propunerea pe care o făcuse Carra, total neaplicabilă, de a se aduce coloniști din Olanda și Saxonia, el

propune să se cheme numai de aceia din anume părți din Italia, cari ar da locuitorilor exemple de mai bună gospodărie. Dacă lucrul s'ar fi făcut pe la 1180 sau 1200, cum s'a făcut cu Sașii aduși din Ardeal, sau, cinci veacuri mai târziu, cu coloniștii aduși în Banat de Austrieci și cari au contribuit foarte mult să crească dezvoltarea gospodăriilor românești, s'ar fi putut, dar cu o țară care a trăit o viață întreagă autonomă și se afla în împrejurările speciale Moldovei din veacul al XVIII-lea, aceasta era imposibil. Scriitorul răspinge cu totul ideea că o cucerire străină ar face să renască țara — alții erau de această părere—: n'ar avea niciun folos acei cari s'ar așeza aici, neputând să fabrice ei înșiși lucrurile pe care le cere țara. Pe lângă aceasta Rușii ar avea de adversari permanenți pe Austrieci și vice-versa. Țerile acestea i se par lui că se pot ridica numai prin mijloacele lor proprii, și aceste mijloace el le găsește într'o nouă așezare administrativă și fiscală.

De sigur că, dacă împrejurările ar fi fost altele în Moldova, dacă Alexandru Mavrocordat, în loc să fi domnit câteva luni, ar fi fost Domn pe viață și dacă Hauterive s'ar fi bucurat permanent de sprijinul lui în Moldova, s'ar fi putut face ceia ce, în Odesa, un nenorocit sat sălbatec, a putut să se îndeplinească printr'o activitate de douăzeci de ani a ducelui de Richelieu. Hauterive a trebuit să plece, dar cartea lui rămâne cel mai distins document de înțelegere binevoitoare pe care vre-un străin l-a dat până în timpul nostru despre țerile românești.

XIII.

Doi călători austrieci: Sulzer și Raicevich

Francisc-Iosif Sulzer și Ștefan Raicevich s'au găsit aproape în același timp în țările noastre. Raicevich e un om cu totul obiectiv, căruia nu-i plac anecdotele în sensul celor din cartea lui Sulzer, pe când cartea acestuia este amestecată cu tot felul de atacuri împotriva acelor cari fuseseră în relații cu dânsul, ca și împotriva celor cari au scris despre țările noastre.

Cartea lui Sulzer a apărut cea d'întăiu, fiind tipărită în 1781, la Viena, în trei volume, cuprinzând un material imens, din care jumătate cel mult este informație adevărată, iar restul polemici, discuții istorice fără sens, pentru care nu era pregătit. Se cuprind la un loc fel de fel de lucruri: mai ales atacuri contra unor adversari reali sau închipuiți și pe lângă aceasta fel de fel de excursuri satirice, în genul lui Voltaire, de și între acest German de la Rin și Voltaire era, ca spirit, o deosebire ca de la cer la pământ.

Sulzer a venit în țara noastră chemat. În adevăr, o bucată de vreme el făcuse parte dintre funcționarii judecătorești ai armatei austriece, ca „auditor”. Supt titlul acesta el tipărește și cartea lui, pe care o înfi-

tulează, pretențios, „Istoria Daciei transalpine” (*Geschichte des Transalpinischen Daziens*). La noi n’a venit, deci, de la sine, pentru dorința de a cerceta lucruri necunoscute sau pentru a-și căuta avere, de și a întrebuițat toate mijloacele pentru a face bani aici și s’a supărat pe toți pentru că nu a putut face avere destul de răpede, întâlnind o concurență care une ori poate nu va fi fost mai nelegală, mai neonestă, ca a lui, ceia ce în niciun cas nu trebuia să determine tonul aniar cu care vorbește de ale noastre. A fost chemat, zic, ca să i se încredințeze o misiune. Misiunea era: să se întemeieze o școală de drept. Căci pe vremea aceea domnia în Muntenia Alexandru Ipsilanti, om foarte distins, ca și Doamna lui, femeie cu dispoziții poetice, căreia îi plăcea să se plimbe pe la Sfântul Elefterie la miezul nopții. Ipsilanti doria să reformeze supt toate raporturile administrația și celelalte domenii ale vieții publice din principatul muntean: i se datoresc măsuri și în ce privește ridicarea clerului monahal, și el a făcut să se alcătuiască legislația care a premers cu câteva decenii celor cunoscute de toată lumea, și de care se ține samă până acuma în unele procese civile, a lui Callimachi pentru Moldova și a lui Caragea pentru Muntenia.

Nu e deci de mirare că un astfel de prinț, o personalitate distinsă, vrând să lase o urmă a cărmuirii sale și influențat de spiritul „filosofic” din Apus și, apoi, dornic să fie ce erau stăpânitorii italieni, spanioli, portughezi, francesi din vremea aceea, cari înțelegeau să reformeze Statul conform ideilor „filosofice” ale secolului al XVIII-lea, nu e de mirare, deci, că a chemat pe Sulzer.

Acesta visa lucruri mari: o Universitate care să se înființeze la București și unde el era să fie pro-

fesor de drept. De altfel, existau doi bieți profesori de limbă latină, unul la Iași, care era Silesian, și celalt la București, un Sas, amândoi trecuți la ortodoxie. Dar cu atât nu s'a mulțămît Alexandru Ipsilanti, care a introdus limba latină și limba franceză în programul cel nou al școlilor noastre.

Sulzer n'a ajuns ceia ce dorise; n'a ajuns secretar al Domnului și n'a ajuns, cum ceruse, nici consul al Austriei în Principate. Primul consul austriac a fost, după ce Lașcaiev fusese numit consul al Rusiei, Raicevich. Iar, cartea lui Sulzer fiind tipărită la 1781, înainte de numirea agentului, ni putem închipui ce soartă ar fi avut Raicevich dacă rivalul său și-ar fi scos cartea după data numirii lui.

După ce a văzut că nu se face Universitatea, că nu poate fi numit nici consul, Sulzer n'a plecat. Se pare că țara, dacă nu oamenii, i-a plăcut. Și a fost cineva care l-a sfătuit să rămână aici și să caute un izvor de câștig, anume nevasta lui, o Săsoaică din Ardeal, din pricina căreia, iarăși, a adus o mulțime de insulte țerii, ea nefiind admisă la Curte și boieroaicele nesocotind-o de treapta lor, de și li plăcea să-și schimbe hainele cu dânsule, ca să vadă cum li stă în portul apusean, pe care d-na Sulzer îl avea.

Atunci s'a apucat să călătorească prin țară. Se vede din cartea lui că a mers în toate sensurile. A fost, pe la Craiova, la Orșova, de unde a trecut în Statele imperiale. A fost și pe calea care duce în Ardeal, pe la Bran; poate că a fost și în direcția Teleajenului, căci spune cum, pe locul unde se varsă Prahova în Ialomița, treceau negustorii și arată ce puteau să pățească pe drum. E sigur că a făcut și drumul la Iași, unde a fost primit bine. S'a găsit în societatea lui Carra, a cutărui agent prusian, a unui profesor de limbi moderne, König, viitor consul al

Prusiei. Împreună cu Carra, cu agentul citat și poate și cu Raicevich, a stat în tovărășia lui Alexandru Ioan Mavrocordat, pe care-l laudă foarte mult: acel Domn al Moldovei care a fugit în Rusia (de unde: Firaris, în turcește), om foarte cult, care scrisese o comedie în grecește, în sensul literaturii franceze contemporane. La Iași n'a stat multă vreme, ca unul care umbla după afaceri comerciale. Pe urmă a trecut în Ardeal, prin regiunea Bacăului, pe la Ocna, la Trotuș, pe care le cunoaște foarte bine. Mai târziu s'a dus iar în Ardeal, unde a cunoscut pe Petru Maior.

Ii venise în minte și să încerce anumite exploatări agricole: se laudă că a introdus cutare și cutare mijloace noi de a lucra pământul. Se plânge apoi că într'un proces a fost înșelat, cum fusese înșelat și în alte domenii, și a făcut o arătare contra boierului Slătineanu, care avea de agent pe un anume Perțicari, cu care fuseseră neînțelegerile. Avea turmele lui; el știe cum vin lupii la oi, cum își păzesc ciobanii turmele. E perfect informat și în materie de fabricare a brânzii, știind să osebească felurile de cașcaval, și deosebitele categorii de oi le descrie cu cele mai mici amănunte. Prețurile tuturor produselor din Principate îi sânt cu totul familiare. Se pare însă că în speculațiile lui n'a fost cu desăvârșire fericit, așa încât, după ce a stat o bucată de vreme la noi, învârtindu-se prin împrejurările încurcate ale epocii fanariote, care avea nevoie de oameni mai dibaci ca dânsul și mai puțin pretențioși, a plecat.

Din toate experiențele pe care le-a făcut în locurile noastre s'a ales, cum am arătat și puțin mai sus, cu un sentiment de ură împotriva Românilor. Il urăște supt toate raporturile. De și în prefața cărții spune că urmărește numai adevărul și că

acesta vrea să-l prezinte „națiunii lui iubite”, în calilale de „patriot”, citează îndată din scriitorii latini tot ce poate fi mai injurios pentru noi. Sfătuiește pe cetitori să creadă numai ce spune el cu privire la țerile noastre, iar nu ce se găsește în „broșurile franțuzești”, de care își bate joc. Caracterizează viața noastră prin formule ca acestea: „în țara aceasta nu e nici lege, nici putință care să oprească viciul, apăsarea, furtul și înșelarea. Aici se numește a câștiga ceia ce în alte țeri s’ar chena ocupații imorale.” Oamenii aceia nu cetesc nicio carte. Gazele sosesc numai Domnului și secretarului lui. Nimeni nu are voie să se apropie de dânsule. Opiniile străinilor nu sânt ținute în samă. Oamenii sânt deci mai jos decât orice se poate închipui.

Boierimea i se pare o colecție de indivizi leneși, cari dorm cea mai mare parte din zi, nu pun mâna pe carte, n’au informații asupra afacerilor publice: oameni mincinoși, buni de nimic.

În ce privește clerul, fiindcă și-a pus în minte să nu găsească nimic bun la Români, rezervând toate laudele pentru natură, de care locuitorii ar fi nevrednici, clerul, zic, i se pare total rămas în urmă, și face cu privire la dânsul o singură excepție: Vlădica, de Râmnic, învățatul Chesarie. Dar nu-i place nicio carte din tipăriturile religioase de la noi, cu toate acestea destul de frumoase, căci erau în acest tipar inițiale frumoase, frontispicii distinse, chiar pentru secolul al XVIII-lea, de și atunci arta era în decădere. Chesarie ceia „Enciclopedia” și era inițiat în lucrurile franceze din vremea aceia: avem de la dânsul scrisori prin care comandă în Ardeal să i se trimeală litere, să i se pregătească vre-un frontispiciu ornă, „poarta” cărții; alegea și hârtia cu foarte mare îngrijire.

În ce privește școlile, nu are nicio prețuire pentru ele, de și laudă pe Alexandru Ipsilanti și pe fiii lui, spunând despre beizadele că au fugit în străinătate ca să scape de licăloșia de aici. Ni spune despre acești principii că știau franțuzește, că învățaseră și muzica europeană și că erau mult superiori mediului lor. Pe vremea lui Ipsilanti, de altfel, se începe școala cea nouă, din care au ieșit oameni foarte distinși. Apoi, în acea a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, erau institutori francezi în multe din familiile noastre. Chiar Sulzer trebuie să vorbească lăudător de unii boieri, de pildă de un Balș, care fusese la Viena, de o sumă de boieri munteni din vremea aceea, precum Barbu Știrbei, cel din urmă din vechea familie, care a fost și la Karlsbad și a lăsat scrisori din care vedem că-i plăcea așa de mult pe acolo de nici nu voia să se întoarcă acasă, de unde nevasta să-i trimetea piese de îmbrăcăminte cum se fac la noi, și-l poftia să revie, iar el refuza, spunând că se găsește bine între „duchi și ducese” și cular ambasadur spaniol prinsese dragoste de dânsul. Alături de Știrbei este Ienăchiță Văcărescu, poetul, ale cărui ocupații literare Sulzer nu le cunoaște de loc, de și străbătuse țara întregă. Împreună cu Văcărescu mai înserună câțiva boieri și-i laudă pentru cultura lor. Această cultură o căpătaseră sau în familie sau la școli; deci nici pregătirea în familie nu era așa de rea, nici școlile nu erau astfel ca să nu poată produce oameni de cultură.

În ce privește negoțul, Sulzer spune că este în mână străină, dar nu se ocupă prea mult de acestea, ci de perspectivele comerciale, mai mari, la care visa el.

Țeranul nu se bucură de niciun fel de prețuire la dânsul; îl laudă doar pentru faptul că e așa de vi-

teaz încât pune brațul în gâtul ursului care-l sfâșie pe obraz cu laba, că iese cu ciomagul înaintea lupului. Recunoaște apoi, cu multe rezerve, relativa frumuseță a femeilor de la țară. Incolo nici săteanului nostru nu-i acordă vre-un fel de destoinicie, nu-i recunoaște aplicarea la artă; ba pretinde că toate săpăturile în lemn, în piatră le fac meșteri străini, bulgari, aduși anume pentru aceasta de dincolo de Dunăre. În cântecul popular nu este nimic care să merite atenția unui om cu gustul format. Și reproduce bucăți, care într'adevăr sânt stupide, datorite unor dăscăleci de prin Ardeal, cari imitau literatura nemțească în ode către Maria-Teresa, sau poesii țigănești dintre care uneleștim de aiurea că le cântau numai anumite femei de după perdele, — toate acestea reproduse într'un chip așa de greșit, în ortografia lui germană, încât e o adevărată trudă să se înțeleagă ce a vrut să spună.

În ce privește viitorul nostru, e foarte furios de câte ori vede că se amestecă Rusia. Cum Țarina avuse legături cu egumenul de la Argeș și cu mai multe personalități bisericesti, de câte ori are prilej lovește în aceștia, cari au servit de unealtă politicii moscovite în Orient. Laudă însă foarte mult pe boierul Pârșcoveanu, care după războiul acela era să fie Domn, făcând parte din deputația trimeasă la Constantinopol ca să mijlocească obținerea unui firman de privilegii, tipărit apoi în românește pentru ca să i se creeze popularitate; dar pe urmă a venit Alexandru Ipsilanti. Pe Ipsilanti însuși, om foarte dibaciu, Sulzer nu-l critică, și pe Greci îi găsește totdeauna superiori boierilor noștri; ba, dacă se află o femeie mai supțire, mai inteligentă, el e sigur că face parte din aristocrația fanariotă. Totuși despre Pârșcoveanu asigură că de s'ar fi făcut Domn, ar fi scăpat țara de Greci și

de Ruși, aceasta însă pentru că era cu bune sentimente austriace. Se înțelege deci ce doria scriitorul și în ce privește viitorul Principatelor: anexarea la Austria.

Aceasta este cariera lui Sulzer la noi, acestea sânt legăturile lui cu țara aceasta și acesta spiritul în care vorbește de societatea românească.

Să vedem ce spune despre țara însăși. Întăiu, natural, o descrie. În această descriere el insistă, mi se pare, prea puțin asupra frumuseților naturale, care, cum se va vedea, impresionează foarte mult pe Raicevich, dar se ocupă mult de agricultură. Înșiră producția noastră de grâu, care era foarte puțină pe vremea aceia, și de alte păioase, și în același timp de porumb, cu privire la care sânt numai câteva linii. Un capitol mai întins cu acest subiect ni-ar fi folosit de sigur mai mult decât zecile de pagini cu privire la originile episcopatelor de Milcov și de Argeș, la rasa Românilor, pe care firește nu o admite ca fiind latină, ci ar crede că sânt Slavi cari au învățat latinește și, mutându-se din Peninsula Balcanică, au venit în locurile noastre; unde, astfel, n'au niciun fel de drept. Se ocupă apoi de caracterul tuturor locuitorilor, discutând de când au venit Țigani, dacă Evreii sânt mai vechi decât cutare epocă din evul mediu la noi, dacă Ungurii sânt conviețuitori de la cutare dată ori ba, lucruri în care grămădește o mulțime de erudiție, ca unul care cetise, nu numai pe Cantemir, ci atâtea lucrări germane care aveau sau ba legătură cu țerile noastre, ba până și manuscrise, ca al lui Hayton Armeanul din veacul al XIV-lea, și știa franțuzește, latinește, ceva grecește, până și limbile englesă și spaniolă, citând pe Don Quixote în original.

Și adaug că cele trei volume tipărite sânt numai o parte din întreaga lucrare și că în manuscris mai este material pentru cel puțin două volume de istorie a Principatelor propriu-zisă.

Revenind la partea descriptivă, mai importantă, Sulzer vorbește de păduri și apoi de animale. Partea aceasta din urmă este mai folositoare decât cealaltă. Se pare că el însuși a făcut la noi mai mult crescătorie de vite decât altceva. Dă astfel prețuri care sânt interesante: o vacă cu vițel costă 6 lei, o păreche de boi 20 de lei, o păreche de bivoli 36—50 de lei. Și de la el aflăm că în Basarabia se pregătia foarte multă pastramă în salhanale și că se transporta la Constantinopol. În ce privește oile, numai din Ardeal vin peste 500.000, care plătesc trei parale de cap ca oierit, și la 1777 oieritul aducea 250.000 de lei venit. La această dare erau supuși și boierii, cari aveau însă 400.000 de oi scutite. Numărul total al oilor în Țara-Românească era de două milioane și jumătate, pentru amândouă principatele de patru milioane. Cât privește prețul, oaia ordinară se vindea cu un leu, țurcanele mult mai scump. Porci sânt mulți: fiecare casă de țeran are patru până la zece, pe lângă vre-o douăzeci de păsări, între care mulți curcani. În adevăr țeranul trebuia să îneargă la boier cu poclon, și, dacă ar fi trebuit să ducă un miel, îl costa mult mai scump: atunci prefera să aibă curcani la îndemână.

Trecând la pești, Sulzer înseamnă că morunul se prindea, nu numai în părțile de jos ale Dunării, ci și la Porțile-de-Fier: într'adevăr dintr'o danie a lui Vodă-Vladislav din secolul al XIV-lea, pentru mănăstirile din Vodița și Tismana se vede că regiunea dintre Porțile-de-Fier și Celeiu era foarte bogată în

pescărie. Ocaua de morun costa acum numai șase crăițari.

Pasagiul din Sulzer despre albine este în adevăr interesant: cutare boier Cantacuzino avea până la 13.000 de stupi, și albinăritul în Moldova producea 200.000 de lei. În Muntenia, e drept, albinăritul era mult mai puțin răspândit decât în Moldova, unde formă un izvor de căpetenie. Vorbind și despre păsările sălbatece, spune despre privighetori că după afirmația Sașilor privighe'orile de dincoace au cântecul mai frumos decât cele din Ardeal.

Cu privire la vii, scriitorul are cifre în adevăr prețioase. Inseamnă o mulțime de podgorii care nu mai au astăzi nicio importanță: Valea Fetei, Poieni, Cernătești, Filipești. În Țara-Românească se produceau pe fiecare an 50 de milioane de oacă și într'un an bun și 75 de milioane.

E întins capitolul care tratează despre minerale. Șt aici se spune că minele nu se exploatează din cauza Turcilor, dar se pomenesc vechile lucrări. Se descriu apoi salinele, cu oarecare indicații în ce privește petrolul și aurul.

Ajungând la populație, Sulzer o evaluează pentru Muntenia pe baza impositului pe case, și, cum se socotesc de obicei cinci oameni la o casă, ar fi 300.000 locuitori în toată țara, cifră inferioară realității și care nu se poate admite.

Trecând la deosebitele categorii de locuitori, el dă lămuririle pe care le-am arătat la început în legătură cu viața autorului.

O întregă parte din carte este consacrată limbii românești. Sulzer e contra introducerii literelor latine și duce o întregă polemică cu învățații români din Ardeal, cari încercaseră aceasta.

Știe câte ceva despre literatura noastră, dar am ară-

fat câtă înțelegere putea să aibă pentru dânsa. Despre înfățișarea vieții politice, mai ales despre ceremonii, despre dregătorii are multe pagini, dar datele lui sânt copiate în cea mai mare parte sau din Cantemir sau din acel general rus, Baur, a cărui carte s'a tipărit în limba franceză, și care cuprinde informațiile date de boierul Mihail Cantacuzino, apoi general în Rusia, același care a clădit biserica Schitul-Măgureanu din București, așa de odios refăcută azi.

Obiceiurile populare sânt expuse pe larg, plecând de la Cantemir, căci experiența personală a lui Sulzer este foarte mică. Desprețuind poporul acesta, având legături cu dânsul numai în straturile superioare sau în cele cu totul inferioare, ciobanii lui, el nu se poate apropia de noi cu dragostea cu care s'a apropiat un Del Chiaro sau cu sentimentul de frăție națională cu care se apropie de Moldoveni feciorul de Domn Cantemir. Și, la Sulzer, nu putem întâlni lucruri care s'ar adăugi la cele ce am găsit la ceilalți. Ici-colo doar câte ceva nou cu privire la danțul călușerilor, la jocul „cătănesc” și „mocănesc”, la cel „țigănesc”. Hora nu-i place.

În materie de musică se pricepe. Are deci o lungă discuție cu privire la musica turcească și la cea românească. De altfel omul era înzestrat cu o mulțime de calități, fiind și un desemnator bun, așa încât la cartea lui sânt anexate o serie de reproduceri grafice care nu sânt lipsite de importanță: un plan al Bucureștilor, o hartă a Țerii-Românești, care n'au fost cercetate, supt raportul tehnic, până acum, de și merită fără îndoială o astfel de cercetare; mai ales planul Capitalei, cu indicația caselor boierești și a bisericilor.

Adaug că el a ținut să dea și o descriere geografică a tuturor apelor, ținuturilor, târgurilor și chiar sa-

telor mai importante, dar niciări nu vedem ceva de mare importanță. Chiar pentru București, pe care l-a cunoscut bine, are abia câteva pagini, scrise fără niciun fel de pătrundere.

La Raicevich, avem a face cu un om de treabă, modest, de și avea foarte multe cunoștințe, fiind și medic și foarte capabil în domeniul economic, ca unul care a fost apoi în stare să ocupe bine și cu folos demnitatea de-întăiu agent consular austriac.

Acestui simpatic Slav italianizat, cu mintea deschisă, cu simț al proporțiilor, nu i-ar fi trecut prin cap să facă o carte în cinci volume privitor la țerile noastre, de și le cunoștea foarte bine. A luat deci esența lucrurilor privitoare la dânsule și le-a înfățișat în forma cea mai plăcută. Cartea, mult întrebuițată, tradusă și în franțuzește, a apărut la 1788 la Neapole, supt titlul modest de „Osservazioni sulla Valachia e Moldavia”.

Raicevich a stat unsprezece ani în țară și dovedește că a folosit acest timp pentru a cunoaște istoria Românilor fără să fi umblat prin izvoare și fără să încerce o critică istorică. Vorbește de timpurile vechi și a umblat prin lucrări de erudiție ungurească; ba citează și pe Tacit. Mcnedele antice îi sânt cunoscute, și s'a informat despre rămășițele romane; urmărește Calea-lui-Traian până la Tighinea.

Ocupându-se de limbă, spune că este de origine latină, de și coruptă. Umblă prin cronici ca să caute începuturile neamului românesc și culege pe acolo calomnia că s'au ales cei mai stricați și femeile care li corespundeau. Colonii n'au avut noroc din cauza secolelor întregi de pradă. Dar sânt și intuiții de adevăr; de exemplu, când se vorbește de legăturile noastre cu regii unguri, cari se intitulau „ai

Cumaniei și Valahiei”, el observă că pe vremea aceea aveau juzii noștri și tot ei au format temelia pe care s'a clădit Statul de mai târziu. A umblat prin toate orașele mai însemnate de la noi și a cules aici și colo informații istorice, citând inscripții de la Argeș, diplome de la Mitropolie, portretul lui Mircea-cel-Bătrân de la Cozia.

Partea istorică este în general foarte scurtă, și Raicevich e mai important pentru secolul al XVIII-lea, dând informații folositoare, precum e lista Grecilor omorâți pentru intrigile lor în legătură cu țara noastră; el lauda aici pe Nicolae Suțu, unul dintre dâșii.

A doua parte cuprinde descripția țerii. Raicevich știe românește, și el are și cuvinte în limba noastră. „Țara-Românească” și „Dâmboviță apă dulce”; știe că țeranului neliber i se zice la Munteni „rumân”. Face și etimologii naive. Aspectul natural îl încântă: câteva din cele mai frumoase descrieri ale regiunilor noastre se întâlnesc astfel la Raicevich; serile de Maiu, cu cântecul privighetorilor, sânt înfățișate cu mult sentiment.

Producția țerii e destul de bine analizată, dar fara bogăția de amănunte a lui Sulzer. Se presintă apoi unele statistici. Scriitorul socoate patru milioane de oi în ambele Principate, cifră care se potrivește cu a lui Sulzer, de și Raicevich nu l-a putut copia pe acesta. Se dau și prețurile: o oaie se vindea cu 1-2 lei, mielul cu 12-15 crăițari (pielea de miel era întrebuințată la islice și, pentru cele mai scumpe, se cerea pielea de miel nefătat, care se plătia și până la 150 de lei, dacă era de o anumă culoare). Pe caii din Moldova îi laudă foarte mult. Arată comerțul Armenilor din Galiția cu vite și cai din părțile noastre, într'un timp când remonta multor țeri vecine se făcea la noi (cea prusiană, cea saxonă, cea polonă).

Armenii aceștia cumpărau vitele slabe pentru a le îngrășa în țară.

Urmărind mai departe bogățiile țărilor noastre, se spune că 300.000 de iepuri se vânau pe an în Țara-Românească și 200.000 în Moldova: pielea se întrebuinta pentru a se face căciulile pe care le purtau Evreii din Galiția, mai ales cei din Brody. Afară de aceasta mai vorbește de minerale, de silitră, din care se vindeau pe an 20.000 de ocă la Constantinopol, de chihlimbarul din regiunea Buzăului.

Partea despre comerț e bogată: după dânsul exportul nostru cuprinde 5-600.000 capete de oi pe an. Se mai exportă brânză, pastramă, vită. Veniau negustori din Constantinople, Turci în parte, să le cumpere aici la noi. Ca negustori, pe lângă Greci și Turci, erau cei din Trapezunt și Lazii din Asia Mică, foarte pretențioși și supărători.

În Polonia trimeteam 20.000 de cai pe an prin Mohilău, prețul fiecăruia fiind de la 13-15 galbeni. Armenii scoteau în fiecare an 5.000 de boi, 6.000 de vaci pentru Breslau. Se vindeau apoi 50.000 de ocă de ceară anual. De altfel în prefața volumului X din colecția Hurmuzaki am adunat pe materii ce se poate ști despre fiecare obiect de export.

Să adăugim că vinul trecea din Muntenia în Ardeal, Sașii preferând pe cel din regiunea Piteștilor. Vinul din Moldova, mai ales de Odobești, se ducea la Ruși prin Cazaclii, cari, cum am avut prilejul să arăt și aiurea în această carte, la Odobești au lăsat o biserică făcută pe la 1770. Odobeștii având legături cu Rusia, am întâlnit în Putna și numele a doi Români cari au fost streliți în corpul pe care l-a desființat Petru-cel-Mare.

Partea privitoare la impozite e foarte bine tratată, Raicevich având la îndemână tot felul de informații.

Iată venitul Domniei pe vremea lui, afară de bir, de ocne și de vămi: de la oierit 280.000 de lei, de la dijmăritul care se lua pe albine 70.000, de la vinărit 60.000. Tutunăritul dădea 60.000 lei, împreună cu darea pe sare cu mărunțișul și pe fum, *fumăritul*. Se obținea, în total, pe an pentru Domnul muntean un venit de 3.500.000 de lei.

În comparație, la 1767, capitația aducea 1.310.000 de lei, iar la sosirea fiecărui Domn se luau încă 150.000 de lei. Ierbăritul producea 225.000 de lei, albinăritul 65.000, vinăritul 75.000, ocnele 150.000, vămile 100.000. Se vede de aici în ce progres era țara noastră dacă, imediat după război, putea să adauge cu un milion de lei venitul Domniei fără noi impozite.

Din acești bani se luau: tributul 300.000 de lei, la confirmare 750.000, bairamul 60.000. În total cheltielile erau de la 1.860.000 lei, iar restul rămânea în punga Domnului.

Pentru Moldova birul era de 1.800.000 lei, albina-ritul da 120.000 de lei, vinăritul 200.000, oieritul 170.000, ocnele 300.000, vămile 200.000 lei. Deci mai puțin decât Muntenia, căci Moldova nu s'a ridicat niciodată, nici supt raportul producției, de pe urma acelei jumătăți de veac, cât fusese teatrul războiului dintre Poloni și Turci, după care au urmat războaiele între Ruși și Turci.

Cheltuielile erau acolo următoarele: tributul numai 65.000, la bairam 60.000, la „obrazurile știute” (fondurile secrete). 250.000, dobânzile la împrumuturile neplătite 68.620. Dar, pe lângă cheltuielile mărunte ale Curții, se prevedea o sumă pentru văduvele celor cari au servit țara, un fel de „recompense naționale”; 4.200 lei se dădeau la dascălii cari veniau de Anul Nou să felicite pe Domn. O sumă era destinată pentru

îngrijirea mormintelor domnești, ceea ce era foarte onorabil. Apoi pentru „trupa națională” se cheltuiau 71.520 de lei, ceea ce este relativ foarte mult; pentru leventi, alt fel de armată 20.305 lei. În sfârșit era un fond pentru muzica turcească. În general Domnul Moldovei cheltuia 1.123.859 lei.

Ca populație, Raicevich socotește pentru amândouă țerile un milion de locuitori, adică mai mult decât Sulzer, evaluarea lui fiind chibzuită mai cuminte. Locuitorii creșteau prin venirea de pribegi din Ardeal, din Bulgaria, din Serbia, și foarte mulți Ruși din Polonia, cari-și fixau locuința în Moldova. Bulgarii, cari veniau în România și înainte de Ipsilanti, se așezau în regiunea de baltă, cum spune Sulzer.

Chiar și supt raportul cultural Raicevich e bine informat. El cunoaște câteva cărți din cele mai vechi ale noastre, și le apreciază mult mai bine ca Sulzer, de și acesta avea o bibliografie mult mai întinsă. Pomenește de școlile întemeiate atunci, știe de influența franceză, mai nouă, care se exercita la noi, și zice între altele: „Limba franceză este foarte mult *en vogue*, și sânt multe femei care o vorbesc”. Are știri despre tipar. Noțiunile lui despre limbă sânt juste, dar, în cât privește obiceiurile populare, se adresează mai mult lui Del Chiaro, care scrie în aceiași limbă ca dânsul. Pe boieri nu-i maltratează, cum făcea Sulzer, de și acesta făcuse afaceri cu dânsii. Ii critică însă pentru luxul lor, spunând că purtau haine care costau până la 3.000 de lei: știe însă că Grigore-Vodă Ghica din Moldova a întemeiat o fabrică de postav lângă Iași și că a impus boierilor să umble în postavul fabricat în țară.

Raicevich prețuiește mult masa boierilor, pe când și Sulzer afirmă toate năzdrăvăniile, cu privire la buccării țigani și la muștele nenumărate din felurile servite.

XIV.

Călători ocazionali înaintea războiului ruso-austriac pentru împărțirea Turciei.

Mai avem câțiva călători până la războiul cel nou dintre Ruși și Turci, care este de astă dată și un războiu între Ruși, Turci și Austrieci. Căci se făcuse înainte de războiu o învoială, vestita învoială de la Cherson, când Ecaterina a II-a a mers să viziteze Crimeea și, în lipsă de sate, vestitul Potemchin s'a îngrijit ca pe drumul Impărătesei să puie fațade de sate spre a da ilusia unei regiuni populate, — învoială pentru împărțirea Impărăției turcești din care, fără învoială, trebuia să facă parte și teritoriul nostru.

Între călătorii d'inaintea războiului celui nou întâlnim unul cu un caracter deosebit, care, deci, merită o atenție particulară, de și nu vorbește decât de o mică parte din teritoriul nostru național. Și, până acum, printre cei cari ni-au descris țara, n'am avut niciun negustor: de astă dată iată unul, un negustor german, supus austriac.

În Austria, supt Iosif al II-lea, a fost o puternică mișcare economică imitată după sistemul frances al lui Colbert, ministrul lui Ludovic al XIV-lea, sistem introdus și în Prusia de Frederic al II-lea, cu mo-

nopoluri de Stat sprijinite pe ideia că fiecare țară trebuie să producă orice numai să nu iasă din hotare aurul, teorie foarte simplistă, pentru că este indiferent dacă aurul iese într'o anume cantitate pentru ca alt aur să vie în mai mare cantitate de pe urma activității comerciale a unei țeri. Căci popoarele sânt împărțite în mod firesc după producțiile solului, după însușirile rasei, după tradițiile lor și, exportând ce produci în abundență și importând ce nu poți avea în mod firesc, se face o dreaptă împărțire economică. În secolul al XVIII-lea se credea însă că specializarea nu e necesară și că fiecare popor trebuie să producă orice. Pe de altă parte, cum Statul austriac a fost în totdeauna un Stat fiscal, care, nedpucând smulge pe vecini, se mulțămia să-i sinulgă măcar, avem o serie întreagă de proiecte pentru întinderea comerțului Austriei în Răsărit. Încă din întâia jumătate a secolului al XVIII-lea dreptul de a neguța în apele Dunării și ale Mării Negre îi era asigurat prin tratat, iar prin consecințele tratatului de la Chiuciuc-Cainargi, care, cum am văzut, dădea Rușilor dreptul de a avea agenți comerciali orișiunde, Austria a cerut și dobândit același lucru. În sfârșit, încă din vremea când Olenia era austriacă, se făcuse Via Carolina de la Căineni, ca o înnoire a vechii căi romane, așa încât supt toate raporturile supușii austrieci erau în măsură să înceapă un comerț în regiunile acestea. Iar pentru Moldova am putea adăugi și așezarea Imperialilor în Bucovina, care transforma Moldova-de-Sus înstrăinată într'un fel de deposit intermediar de mărfuri apusene, care prin Evreii galițieni se strecurau în părțile noastre¹.

Astfel se ivesc fel de fel de companii de negoț. Încă

¹ V. Iorga, *istoria comerțului*, II.

din 1768 una, întemeiată pentru negoșul în Orient, trimite un negustor, pe Nikolaus Ernst Kleemann, ca să meargă la Chilia spre a vedea dacă nu se pot înoda pe acolo negături și cu raiaua turcească și cu țerile noastre. Agentul a făcut cu acest prilej o dare de samă foarte întinsă și a tipărit-o la Lipsca, în 1773, supt textul „Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova”.

Că s'a tipărit cartea acolo e foarte explicabil. Pe vremea aceia bâlciul din Lipsca avea o foarte mare importanță, de și concurat de bâlciul silesian din Breslau, al Prusiei, și chiar de Viena: Orientul întreg primia marfă din Lipsca¹.

În călătoria lui Kleemann se vorbește de fapt despre Chilia. Călătorul știe și de cea veche, dar insistă asupra Chilieii Noi, spunând că orașul e foarte frumos așezat și foarte întins, cu mai multe moschei și două biserici armenesti. Nu e îndoială că exista și biserica românească, pe care Kleemann n'a văzut-o, a Sf. Nicolae, care trebuie să fi fost în legătură cu zidirea lui Ștefan-cel-Mare și cu străvechea biserică munteană; ea ființă în secolul al XVII-lea, când a fost reparată de Vasile Lupu. Cea care se vede acum este însă o biserică rusească, făcută cu înlăturarea tuturor caraterelor arhitectonice ale vechii și interesantei clădiri.

Kleemann ni vorbește și de castel, puternic, încăpător, și el a lăsat o schiță a orașului, care a fost reprodusă și în cartea mea, tipărită acum peste un

¹ De curând a apărut o carte germană despre bâlciul din Lipsca în legătură specială cu țerile noastre, de un Român, d. Gheron Netta, cu multe statistici la sfârșit (*Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig, u. Ost- u. Süd- osteuropa*, Zürich 1920). V. *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, an. 1921, p. 40 și urm.

șfert de veac de către Academia Română: „Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe”. Desemnul e foarte bine făcut, și cetatea se deosebește, dacă nu cu cele mai mici amănunte, dar îndeștul pentru a-și putea da sama cineva de caracterul ei general: samănă foarte bine cu a Hotinului, aduce însă în ce privește întinderea și preocuparea unei tehnice superioare cu edificiul Genovesilor de la Cetatea-Albă.

Intrând în oraș, agentul de comerț e întâmpinat de vameșul turcesc și luat în cercetare dacă nu aduce arme pentru Ruși, — căci la data aceasta, la 1768, era războiul între Ruși și Turci. Am pus însă pe acest călător aici, de și aparține epocii anterioare, pentru că el a mai venit și după aceia.

Indată se strânge o mulțime de lume să vadă pe străin; între alții Ieniceri și o plebe pe care călătorul o califică de foarte leneșă, trăind numai din precupeție. Un tălnaciu evreu oferă serviciile sale.

Prin Chilia în momentul acela treceau Ieniceri mergând la Bender-Tighinea. Ici colo se mai întâlnesc Frânci: Ragusani, Italiani, Levantini.

Negoțul pe care înțelegea să-l facă trimesul consta în aducerea de fierărie, -pânză, postav, primind în schimb, nu bani, ci produse. Fiindcă banul turcesc era cu desăvârșire depreciat și Turcii înșii aveau o deosebită tragere de inimă pentru anume monede apusene care li se păreau pe dreptate preferabile monedei lor neconținut falsificate: astfel în tot Orientul se cerea galbenul venețian ori olandes și talerul cel mare austriac, popular și până acuma, întrebuințat chiar în salbe.

Kleemann n'a mers până la Ismail, dar știe de acel oraș ca de o schelă importantă pentru vânzarea de piei lucrate. Intre Chilia și Ismail se făcuse, de altfel, în momentul acesta o deosebire: la Chilia ve-

niau alții, de la Tatarii, pentru că aici, pe Dunărea-jos, cetățile erau ale Turcilor, dar hinterlandul al Tatarilor. Hanul tătaresc avea reședință la Căușani, unde într'o casă de miserabilă aparență a fost reședința, luni întregi din an, a Hanului Tatarilor, și este și o bisericuță din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, cu picturi destul de îngrijite. Deci Tatarii trimiteau aici piei lucrate după vechi procedee asiatice, marochin adevărat.

Și mai târziu, pe la 1784, Kleemann a venit în părțile noastre, ca reprezentant al Casei vieneze Bienefeld, încercând și un negoț cu Iașii; el e întovărașit atunci de un German, Maader, și de un supus italian al Impăratului. Mai târziu a residat chiar la Galați, ca reprezentant al societății Willeshofen din Viena, pentru comerțul în Orient¹.

Știrile acestea nu sânt fără interes, puse alături de ce spune Sulzer, care el însuși căuta, cum am spus, să fie numit agent consular în părțile noastre. Comerțul Apusului se dezvoltă din ce în ce mai mult în aceste părți, pentru că femeile se îmbracă aproape numai europenește, pe când boierii păstrează multă vreme costumul vechiu, iar țeranii își îndeplinesc toate nevoile de îmbrăcăminte la ei acasă.

Și pentru mobilierul caselor neconținut se face apel la industria și comerțul apusean, care au prosperat și în acest domeniu.

Astfel chiar de la început a existat din partea noastră dorința de a cumpăra lucruri din Apus de-a dreptul. S'au pus anume piedeci din partea Turcilor, greutatea transportului s'au opus la dezvoltare, și atunci s'a ajuns la forma intermediară, și evident nenorocită, a unor agenți cu totul inferiori ai comerțu-

¹ V. Iorga, *Istoria comerțului*, II.

lui apusean, așezați durabil la noi, adică la Evreii galițieni. În socotelile privitoare la o nuntă de la 1830, mai toate obiectele cumpărate se văd a fi luate prin acești intermediari evrei din Iași, pe când, dacă s'ar fi urmat pe calea pe care voiă să o inițieze un Bienefeld, un Willeshofen, un Dellazia și Brighenti, evident că am fi avut un comerț cu Apusul prin agenții direcți ai producătorilor. Acești intermediari Evrei galițieni au omorât, în Moldova, pe negustorii lipscani, cari au rămas și mai departe numai în Muntenia, ei au distrus comerțul făcut de Greci și Români, cari mergeau să cumpere în Apus și aveau în orașele mai mari străzile lor, unde desfăceau marfa de Lipsca. Lipscani au existat și la Iași, dar ei au fost cu desăvârșire înlăturați de Evreii austrieci. Aici nu este protestarea contra unei națiuni, ci contra unor forme economice care ni-au fost foarte neprielnice.

Acum ajungem la călătoria unei femei în părțile noastre. Această femeie, o Englesă, de și soția markgrafului de Anspach, a venit la noi urmând unui obicei pe care nu l-a introdus ea întâia oară, căci alte Englese au călătorit prin părțile vecine cu ale noastre, prin Serbia și Impărăția turcească, la începutul veacului al XVIII-lea, ca vestita lady Montague, care însă a mers pe calea Belgradului și n'are cu privire la Principatul muntean nimic în scrisorile ei vestite, traduse în toate limbile. Aceastăaltă este lady Craven, foarte bine cunoscută și prin cartea pe care a tipărit-o în englezește: în traducere franceză, „Voyage en Crimée et à Constantinople en 1786”, operă publicată la Paris în 1789.

Iată în ce fel se desvoltă călătoria doamnei Craven. Pleacă din Constantinopol cu hărăbale, dar nu trebuie să ni închipuim ceva asămănător cu hara-

balele noastre. Erau niște trăsuri largi, ca o cutie pusă pe roți foarte mari, cu perdele ce puteau fi trase, pentru că aceste trăsuri serviau și la transportarea haremului. Astfel se îndreaptă visitatoarea spre Țara-Românească, unde domnià pe vremea aceasta Nicolae-Vodă Mavrogheni.

Cutare scriitor de mai ieri a înfățișat pe Mavrogheni numai supt înfățișarea lui bizară, burlescă,— și ea exista. Căci era un Meridional, un fel de Tartarin de Tarascon, cu înfățișarea cruntă, cu glasul tare, căruia-i treceau prin minte tot felul de năzbătii și le executa, ca unul căruia nu-i păsa de opinia publică de loc. Grec din insule, fusese dragonan al Marinei și venise la noi cu intenții de a face bine. Dar umbla și în capul lui necultivat oarecare filosofie apuseană în sensul tendințelor spre reforme, și, dacă găsia la noi o societate mai puțin intrigantă și mai sârguitoare, ar fi putut face și mai mult bine. A întemeiat o armată, cu ce elemente a găsit, și s'a bătut, într'o vreme când Turcii nu se mai puteau bate, contra Austriecilor, trecând pasurile munților și intrând în Ardeal, unde lansează o proclamație locuitorilor din Brașov; și în țară a știut să-și impuie autoritatea. E foarte ușor să se râdă azi de Mavrogheni, dar contemporanii nu râdeau așa de mult, și un entusiast al lui a făcut în românește povestirea războaielor cu „Nemții”. De altfel trebuie să mărturisim un lucru: că așa era situația țărilor noastre, încât orice inițiativă se părea ridiculă, cum, în genere, pentru Orient orice om se frământă este puținel caraghios. În activitatea lui Mavrogheni era ceva care jignia buna cuviință, făcută din indolență, a mediului în care trăia.

Și el, Nicolae-Vodă, avea dorință de prestigiu și s'a făcut zugrăvit de meșteri străini așezat pe tron,

încunjurat de toți boierii lui. Era și o dorință de a face lucruri noi în toată activitatea sa. Ceia ce Despot-Vodă, în rosturi occidentale, a încercat să facă în secolul al XVI-lea — și toată lumea a râs de dânsul —, același lucru, în forme orientale, a încercat să-l facă, într'o societate dispusă și ea să râdă de dânsul, Nicolae Mavrogheni. A isprăvit la Turci, cari, bătuți, și nu din vina lui, au aruncat răspunderea asupra-i, l-au chemat dincolo de Dunăre și i-au tăiat capul.

Călăioarea englesă îl văzuse ieșind din palatul Sultanilor cu cuca pe cap, — însăși pălăria Ienicerilor, de pâslă, albă, cu colan de aur, căci orice Domn, când era numit la Constantinopol, devenia colonel al Ienicerilor de drept, adoptat, așa cum suveranii în timpul nostru își fac amicii coloneli de regiment, de acest ordin. Împreună cu dânsul mai erau ceauși, curteni, servitori, bucătari. Și i s'a părut Englesei procesiunea foarte frumoasă: în viața ei n'a văzut, declară ea, un alaiu mai splendid decât al lui Mavrogheni ieșind din Constantinopol. Domnul, un om tânăr, a salutat-o în trecere, ceia ce pentru o femeie nu e niciodată indiferent. Lady Craven mai văzuse de altfel în Constantinopol grădinile din Terapia, unde erau casele Fanarioșilor mazili.

La Silistra o întâmpină mehrendarul, care trebuia să se îngrijească, precum am mai spus, de caii de poștă, de hrană, de tot ce era necesar unei călătorii. Alaiul trece pe la Călărași, care este califical drept un sat frumos, străbate Bărăganul meridional, zugrăvit ca o câmpie frumoasă, unde pășteau o mulțime de turme; află ici și colo păduri și lanuri de porumb.

În frunte cu Arnăuții în serviciul Domnului, călătorearea ajunge la Văcărești, unde, descriind curtea din

mijloc, ea spune că sânt arcade gotice, dar peste cunoștințele ei arhitectonice trecem. Aici îi apare un personagiu îmbrăcat europenește, care-i spune că, de oare ce ea vine dintr'o regiune contaminată de ciumă, trebuie să stea cinci zile izolată, și e introdusă într'o odaie fără geamuri, alături de care un om gemea. Domnul află însă de sosirea străineii și trimete o carătă împreună cu secretarul lui, și în compania aceasta, cu vizitii turci, cu un șambelan care ținea toiagul alb în mână, pătrunde ea la palatul lui Mavrogheni din București.

Aici găsește două curți, ca în sistemul bizantin, pe care le străbate. În toate părțile vede Arnăuți, ostași, boierinași, cari se îngrămădiau pentru a primi bacșiușul legal. Ajunge la odaia lui Vodă, unde Mavrogheni e așezat după datina turcească, generală pe vremea aceia și în mobilier și în îmbrăcăminte. În îmbrăcăminte mai ales, încă de pe vremea lui Brâncoveanu: bărbații își rădeau cu totul capul și lăsau numai o şuviță de păr în față, pe când la Turci şuvița era la ceafă, pentru ca, după regulă, să-i poată apuca îngerul de chică spre a-i duce în raiul lui Mohammed; ei își lăsau bărbile mari, se îmbrăcau în haine de brocard și peste aceasta puneau altă haină, prinsă cu o copcă de multe ori foarte scumpă; în picioare aveau papuci galbeni, pe cari-i lăsau afară și în odăi intrau în ciorapi sau în papuci mai suptiri, ceia ce se explică foarte bine prin faptul că sofalele pe care se așeza cineva turcește și covoarele pe care călca erau din cele mai scumpe.

Domnul știa italienește și franțuzește: e, de altfel, vremea când societatea noastră deprinde un stil frances convenabil. Într'o foaie care apărea la Petersburg la sfârșitul secolului, „Le spectateur du Nord”, se

povestește, vorbind despre Costachi Moruzi, că la Curtea din București se vorbea foarte bine franțuzește, „aproape ca la Paris”, Domnul fiind încunjurat de o jumătate de duzină de intini francesi; și jocurile de societate din Apus erau introduse: „La Cour de Bucarest jouait à toutes sortes de petits jeux d'esprit¹”. Firește că între Moruzi cel tânăr și Mavrogheni era oarecare deosebire. Domnul pune fel de fel de întrebări visitatoarei, după care se aduc dulceți și cafea în cești foarte mici. Musica turcească începe cu instrumentele-i foarte ciudate, pe care le-a păstrat și până acum. (Dimitrie Cantemir a intervenit și un fel de notație pentru această musică orientală, așa încât și până astăzi Turcii cântă melodiile lor după notele Domnului moldovean.)

Călătoria trece apoi la Doamna, despre care spune că sămăna cu ducesa de Gordon, o frumuseță engleză vestită. Avea șapte copii, dintre cari trei fete, de nouă, zece și unsprezece ani, una fiind Smaranda Mavrogheni, al cărui portret s'a păstrat, ca o pălărie în totul asemănătoare celor de mai ieri, și un surguciu mare atârând de o parte². Pe lângă Doamnă stau douăzeci de fete de casă, „doamne de onoare”, am zice: unele dintre dânsele, Grecoaice, purtau turban, iar cele de țară aveau o coafură deosebită, pe care o pomenește și alt călător, care a cunoscut foarte bine țara noastră, un Ungur, Karaczay. Se pieplăna părul către ceafă, unde se făcea o modălcă pentru a așeza un vâl mic, pe care se răsima un fel de fes ca acela pe care-l poartă până astăzi femeile în regiunea Romaniților, de fapt o căciuliță de blană foarte scumpă. Fata care purta coafura aceea era fiica bogatului boier Dudescu, care a fă-

¹ Engel, *Bibliographie*, p. 72.

² V. Iorga, *Femeile în viața năamului românesc*, p. 42.

cut multe călătorii în străinătate cu butca plină de dulceți și de provisii și cu Arnăuții și Țiganiii lui până la Paris, unde ajunse după săptămâni întregi de cale¹.

Se presintă toate complimentele posibile călătoarei: Doamna îi spune că ar fi dorit să o rețină lângă dânsa și un an întreg, uitându-se în acest timp la rochia ei englezească, cu fireasca dorință de a o îmbrăca. Lady Craven va face apoi o vizită lui Dudescu, care avea o grădină în stil engles. Boierul apare îmbrăcată într'un costum de muselină cu blănuri scumpe. Se așează într'un cerdac răcoros, și de acolo visitatoarea vede cum i se aduce de la Curte un cal alb, dăruit de Mavrogheni.

Apoi invitație la masa domnească, o masă europeană. Oaspeții stau pe scaune: Domnul la un capăt, ea la celalt. Asistă și Doamna, împreună cu fetele de casă și, naturală nelipsitul „Monsieur de V.", care întovărășește pe lady Craven. Serviciul e făcut de nouă femei. Vasele de argint par a fi de proveniență englesă. Pe masă luminează un sfeșnic de alabastru incrustat cu flori din rubine și smaralde. Cântă și muzică turcească, și lăutarii, ale căror accente i se par Englesei a fi delicioase. Se trece în apartamentele Doamnei, care vorbește despre danțurile Apusului, și Măriei Sale i se pare curios cum persoane oneste pot să fie luate în brațe de bărbați străini și să se învârtă în danț cu ei de-a lungul saloanelor.

Domnul nu uită să trimeată complimente lui Kautitz, ministrul de căpetenie al lui Iosif al II-lea, și Împăratului însuși. La sfârșit se dau năfrâmi foarte frumos cusute, de o valoare mare, și visitatoarea e condusă acasă cu alaiu, după datina cunoscută nouă,

¹ Hurmuzaki, X, pp. 549-50.

din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, cu musică turcească și Țigani mergând după dânsa.

Lady Craven mai vorbește ici și colo, cât se pricepe, despre tribut, despre administrația țerii — și adaugă că i-a plăcut de noi. Am ajuns deci și la călători de aceia cari găsesc că pot fi și aici lucruri care să-i satisfacă. „Ar fi foarte greu să afli pe lume un colț mai agreabil decât acesta.” Pretutindeni în cale a găsit țerani cari să-i ajute trăsura a trece prin locuri grele. Case de boieri și mănăstiri așezate în locuri foarte pitorești o încântă. Și conlusia ei despre țara noastră este că ar fi „un diamant mal enchassé”, care ar avea nevoie numai să fie pus în lumină de o mână dibace și harnică.

În legătură cu această călătorie a lui lady Craven putem trece la unica scrisoare despre noi a prințului Charles-Joseph de Ligne (1735-1814), ofițer în serviciul Țarinei și vestit fluture de saloane. E un „Belgian”, dintr'o țară care pe vremea aceia era o simplă provincie austriacă; luase parte la războiul din 1788 pe lângă prințul de Nassau și a fost unul din comandantii în luptă de la Movila Răbâii de lângă Huși.

Din Iași el datează o scrisoare foarte bine alcătuită, cu glume care sânt și mai bune și mai rele, dar, fiind spirituale, îi sânt îngăduite, cu toate că scrisese el însuși înainte de aceasta un adevărat mic tratat „sur le malheureux penchant des Français à tout fronder”.

În oraș, spune el, sânt o sută cinzeci de superbe palate, exagerare doar într'aceia că nu erau palate și nicio sută cinzeci, precum nici superbe. Asistă la un bal, unde erau învitate o sută de familii boierești. Se joacă hora, care se pare atâtor altora, lui

Sulzer de exemplu, mai mult un joc de urși — e un danț din antichitate, și cred că antichitatea avea mai mult gust în materie de euritmie decât modernii. A oferit și el un bal, la care a pofțit boieri, petrecând împreună destul de bine. Despre oaspeții săi spune — ceia ce am mai arătat — că nu primiseră cudeșvârșire modele occidentale: femeile erau îmbrăcate însă întocmai ca acelea de aiurea, cu deosebire că luxul lor era fără margini. S'a înțeles cu boierimea noastră, nu învățând grecește, limbă foarte grea, ci prinzând cuvinte românești, de și, după dovezile pe care ni le dă știința lui, nu era tocmai înaintat, știind să spună doar „formos coconitza” și pe urmă „seara buna” și în sfârșit „draga mi”. Restul va fi fost, dacă nu se laudă, mai mult din ochi.

XV.

Câțiva călători de la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

Mulți alți călători au străbătut în ultimul șfert al acestui veac țerile noastre fără a fi lăsat vre-o însemnare. Pe cărămizile bisericuții din Vechiul Bucovăț de lângă Craiova e scrijelat astfel numele Patriarhului Avram din Ierusalim¹, unul dintre atâția șefi ai Bisericilor orientale cari au căutat și găsit ajutor pe malurile Dunării.

Un maior von Raan (?) cerceta la 1790 Basarabia, țară moldovenească, și el găsia acolo case ruinate de greul războiului, chiar acele 300 mai bune, dulgheri fără mușterii și cele șase-șapte biserici care s'au păstrat și până azi².

Largi sânt lămuririle pe care le dă un German din Frankfurt care la 1786 s'a coborât pe Dunăre, pentru ca apoi să descrie anume, într'o lucrare care până acuma n'a ieșit la iveală, Moldova, Țara-Românească și Ardealul³.

¹ *Rev. Ist.*, VIII, p. 79.

² Iustin Frățiman, în *Dreptatea* din Chișinău, I-iu Februar 1922.

³ *Herrn Jenne's Reisen nach St. Petersburg, einem Theile von Deutschlands, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans Schwarze Meer*, Pesta 1788; H. Jenne's

În cea d'întăiu, se descriu orașele atinse de călător, venit pentru negoț, în coborârea lui spre Gurile Dunării, cu vasele de comerț ale Agenției Dellazia din Principate. La Islaz și la Zimnicea sânt depozite de sare; din ultimul loc se duc mărfurile la București cu prețul de 16-20 parale de centenariu. Giurgiul, cu însemnătate comercială, îi amintește monedele bătute, la Sadagurâ, de Ruși, cu bronzul tunurilor luate aici de la Turci. Brăila e o cetate turcească umilă, cu ceva ziduri și trei-patru minarete ieșind deasupra miserelor bordeie. În față, pe ostroave, se fierbe carnea pentru grăsimea cerută la Constantinopol. Cum la Galați se oprește mai mult, pentru iarnă, depunând în magazinele lucrurile cu care venise, e găzduit la negustorul care, cu Dellazia, cel cu șapte corăbii, și cu Gollner, făcea mai multe afaceri aici, care lucrează și cu Bulgaria și cu Galiția, cunoscutul conte ungar Festetics. El îl presintă ceva mai în răgaz, regretând că transporturile care, în țara fără fabrici de postav, sosesc din Lipsca și Breslau, cu multă greutate, nu se fac pe apă, pentru marele folos al comerțului austriac. De aici se duce, cu o sanie de poștă, plătită zece bani de cal, la București. Impresia frumoasă din depărtare nu se menține, la vederea străzilor podite, care sânt murdare, a „bordeielor de lut”, a caselor boierești invizibile de la stradă, în care i s'a spus că boierii stau, mănâncă și dorm pe „divane și sofale”. Presintă urâta, chiar „foarte urâta” Curte nouă a lui Aleandru Ipsilanti, începută cu meș-

Reisen von Petersburg bis Malta und von der Donaumündung bis in den Guadalquivir, durch einen Theil von Asien und einige Sädte in Amerika und nach dem Archipelagus, der europäischen Türkei, Moldau, Wallachey, Siebenbürgen, Slavonien, und von Marseille nach Sevilla, über Alikante, Murcia, Kartagena, Granada, Gibraltar und Cadiz, Viena, 1790, 3 vol.

teri din Braşov şi ispravită cu cei, mai puţin destoinici, din ţară. Il interesează Bărăţia, Saşii ceasornicari, juvaergii — şi un spiţer —, Evreii; Festetics are un deposit de trăsuri în capitala munteană: sânt vre-o patruzeci de caleşte, care se vând cu 1.800-2.000 de florini bucata, şi vehicule mai ieftene.

Describe bogăţia ţerii, regretând că nu se cultivă tutun şi zarzavat (afară de boieri, pentru acesta din urmă), că boierii preferă cânepei indigene mălăsa, bunbacul venit din Saxonia şi Silesia, că nu se îngrijeşte vinul, care, totuşi, la Galaţi are gust de şampanie, că tot negoşul e lăsat în mâna Saşilor. Negustorul se interesează de creşterea vitelor pentru grăsimea şi pastrama cerută de Turci, pentru piei, foarte căutate, de felurile de lână, de porci, cari se vând în Polonia, ca şi în Ardeal şi Banat, de cai, pe cari-i vede în cele de până la două sute pe câmp, de albine, adesea până la 2.000 de stupi, la boieri, pe când ţerarii moldoveni se mulţănesc cu o sută. Domnul muntean culege 3.000.000 de lei, al Moldovei cu un milion mai puţin.

Locuitorii, la 500.000 în ambele ţeri, nu sânt vrednici de nicio laudă: i se pare că au şi defectele intrigii şi prefăcătoriei. Boierilor li se înşiră pe îndelele toate păcatele: mai ales mănâncă prost, cu mâna ori cu linguri de lemn pe feţe de masă pătate, bucate pline de muşte, sau puturoase, pe care le aduc slugi în zdrenţe. Aceasta de şi poartă blăni de o mie, două de piaştri şi de şi îşi acopăr femeile cu pietre scumpe. Cei întorşi după 1774 din Ardeal aduc cuţite, furculiţe, scaune, altă mobilă — dese comenzi de asemenea obiecte sânt însemnate în corespondenţa boierimii de pe la 1790 cu Hagi Constantin Pop, marele angrosist român din Sibiu¹.

¹ Iorga, *Studii şi doc.*, VIII.

Intorsul negustorului se face prin Turnul Roșu¹.

Un Mitropolit din Tiflis, Ionă, străbate Moldova la 1790.

Ce-l interesează înainte de toate e persoana bine-făcătorului său, cneazul Patiomchin (Potemchin), fostul amant al Impărătesei Ecaterina, care se vede, în Iașul pompelor și risipelor sale, acel viitor „rege al Daciei”, cum spera să-l facă diplomația rusească. Se presintă cu admirație Curtea acestui quasi-suveran ruso-român, visita lui la Galați, unde se face slujbă pentru el de episcopul de Ierapole, un Grec, și de șase arhimandriți, asistând și nu știu ce cleric catolic la a cărui biserică binevoise a veni prințul ortodox. Bolnav, Luminăția Sa e îngrijit la Miroslava de un medic militar frances, până ce, de tot slab, e suit de luoxasa lui nepoată, contesa Branicka, în calească, pentru a merge la Chersonul „Tauridei” lui. Murind în Basarabia, e adus la Iași, și asistăm la bogatul serviciu de îngropare, în prezența solului turc pentru pace, a dragomanului Alexandru Moruzi, un viitor Domn, Ionă a mai văzut și pe alți trimeși pentru pace, Bazborodco, Serghie Lascarov: i-au trecut înainte soldații purtând bucuroși „ramurile de pace” în mână; a privit balul pe care-l onorează un prinț Potocki și un arhiereu armenesc, Iosif. Se interesează de exarhul Ambrosie Serebrenicov, trimis pentru a cârmui, cu ajutorul Câmpulungeanului Gavriil Bănulescu, Biserica Moldovei. Il arată pe acest cleric rus sfînșind geamiile cetăților basarabene, de curând cucerite, Bender, Ismail; el, care știe că Armenii din cea d'intăiu cetate și din Chilia au fost atrași la Dubăsari, peste Nistru. Se descrie și consacrarea lui Gavriil ca episcop la „Bender și Cetatea-

¹ Resumat de d. C. Karadja, în *Rev. Ist.*, X, pp. 43-50, și în Berechet, *Spicuitor în ogor vecin*, III, pp. 64-70.

Albă”, de un Vlădică grecesc și de altul tocmai din Grusinia.

Clericul străin a avut de la favoarea lui Patiomchin o mănăstire, Pângărații, unde a stat nu mai puțin de doi ani, lângă apa frumoasă, în mijlocul a treisprezece sate cu locuitori zdraveni, cari-i dau tributul anual de 150 de oi, 200 de bani de argint, 700 de păstrăvi afumați, tot atâtea roți de cașcaval, 1.000 de scoici, pentru zile de post, în afară de cuvenita dijmă; în jur se poartă cinzeci de cară țigănești. Om cinstit, Georgianul nu urmează sfatul de a vinde, când pleacă, averea mănăstirii ¹.

Un Engles, John Jackson, face la 1797 drumul de la Giurgiu la București, unde are a face cu Agentul austriac Merckelius. Și el se miră de luxul în calește al boierimii, dar, în calitatea lui națională, critică și mai tare lipsa de adevărată religiositate și de sfințenie a căsătoriei ².

Alți Englesi trec în Țara-Românească la câteva luni după încheierea păcii de la Șiștov. Studentul de la Cambridge John B. S. Moritt of Rokeby (1772-1843), viitorul prieten al romancierului celebru Walter Scott, vine din Ungaria, împreună cu un Stokdale și un Rondle Wilbraham, plus un pictor vienez, la 1794.

În scrisorile lui, neobișnuitul călător pomenește de

¹ După volumul publicat în rusește la 1862, Șt. Berechet, în *Picături mărunte*, Chișinău, 1924. Cf. și *Rev. Ist.*, XI, pp. 338-9.

² C. Karadja, în Berechet, *Spicuitor în ogor străin*, III, pp. 56-9, „Cruci de drum”, p. 58.

³ *The letters of John B. S. Morrill of Rokeby, descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794-1795*, edited by G. E. Marindin, Londra, 1914.

bieții revoluționari francesi, prizonieri în Banat, cari, zimbînd, se stîng de osteneți și lipsuri, de drumul prin Ardeal, pe obișnuita cale a Dobrei și Devei, coborînd spre Sibiiu, unde se face vizită la Museul Bruckenthal și la generalul Rolle, care asigură că la noi se înțelege nemțește, ba chiar latinește (1).

Frumoase locuri la Turnul-Roșu, dar proaste case țeărănești în care oameni și porci dorm laolaltă. Ceva porumb împrejur; nici măcar o găină de prânzit. Drumuri care cer să se schimbe caii trăsorii cu răbduriii boi; caluții românești, cu toată rezistența lor admirabilă, cad pe drum și se caută împrejur alții la casele de poștă cu coperișul gârbov și prispa înaltă. Pe alocuri Țigani, vînduți „ca boii”. Prizonieri de războiu la Turci sînt așa de mulți prin țară, încât Merkelius ajunge a trimite peste 5.000 la casele lor.

Boierii sînt mai bine așezați și foarte îndatoritori. Ispravnicul grec de la Cîineni dă mijloacele de transport cu porunci inexorabile către țeranii lui. Lîngă Argeș cocoana Ilina Agoaia stă pe divan, între cinci, șase roabe, în rochia ei de muselină „cu mâneci lungi, răscoită pînă la sini și legată à la *Campbell*, strînsă la picioare ca un pantalon, o bucată de muselină supt talie, pe cap o căciulă înaltă, turtită, cu canaf de aur, tulpan pe frunte și cosițele pe umeri”. Are „o mantie de mătăsă azurie cu marginile de blană și mâneci scurte, terlici de piele galbenă suptire în conduri pe cari-i scoate când se așează turcește pe divan”. Pe lîngă copilul ei de patru ani crește pe unul răscumpărat de la Turci. Servește ea însăși a doua zi șerbetul de trandafir. La Pitești, cu prăvăliile grecești, ispravnicul, foarte bine crescut, vorbește franțuzește, — Agoaia,

firește, nu. La Colintina, cu casa Ghiculeștilor, gazda lipsește; soldații austrieci ai prințului de Coburg nu lăsaseră decât un divan de paie. La București, cu negustori evrei, greci, dar și nemți, nu se află ospitalitate în casele care nu-i par frumoase tânărului Engles¹.

Lângă Pitești, în ziua de 18 Iulie, Marritt a găsit alaiul de călătorie al ambasadorului engles la Constantinopol, Robert Ainslie, plecând spre țara lui De pe urma acestei călătorii a rămas frumoasă lucrare a pictorului italian Luigi Mayer, după care s'au publicat planșele din 1801-6².

Între altele se reprezintă sala de recepție a Curții din București, cu tronul pe șase trepte, purtând „turaa” Sultanului și pe părete, sabia de stăpânire, tuiurile fiind ținute în mână; se vede în față, cu obișnuitul ceremonial, ambasadorul și suita lui, câțiva boieri, slugile cu fructe pe farfurii. Se presintă și pe din afară aspectul acestui palat, lângă care, la podul Dâmboviței, și două felinare³.

Un Finlandez, Orraeus; medic, se află la Iași supt steagurile rusești între 1769 și 1772. Știe și ce se petrece la Galați, unde e un nou port, și pomenește lupta generalului Fabriciani cu Turcii, prinderea de Ruși a lui Constantin-Vodă Mavrocordat. La Iași, vede venind din Botoșani soldații împărătești cu

¹ După scrisorile inedite în proprietatea sa, C. Karadja, în *Rev. Ist.*, VIII, pp. 180-4.

² *Views in Turkey in Europe and Asia, comprinsing Rumelia, Bulgaria, Wallachia, Syria and Palestine, selected from the collection of Sir Robert Ainslie, drawn by Luigi Mayer and engraved by William Watts, with an elucidative letter-press*, Londra 1801.

³ V. C. Karadja, în *Rev. Ist.*, VIII, pp. 188-90, și *Buletinul Comisiei Monumentelor istorice*, XVII, pp. 65-7.

prisonieri tatari. Dar ce-l preocupă mai mult, e terebila ciumă. Ea atinge și pe Ruși, al căror spital e la Curte. Mor husari, infanteriști Generalul comandant Stoffeln, care n'a cutezat să evacueze orașul, neavând ordine și în fața protestului boierilor, cari se tem să nu vie Turcii, se retrage la via Mitropoliei, unde și pe dânsul îl culege boala. Rumiențov, generalismul, voia totuși să ieie cvartir în oraș, care e golit de trupe, mutându-se și spitalul la țară, Și farmacistul, cu familia lui, pier. Medicii greci nu pricep nimic, și unul spune că pentru jumătate din Moldova n'ar merge la ciumații de la Sf. Spiridon. Aga ascunde casurile.

Orașul se pustiește aproape; fug și surugii cari aduseseră pe străini. Din 2-3.000 de locuitori, restul fiind la munte, mor peste 800. Se dau știri groaznice: „Moldoveni mai săraci, cari aveau rude bolnave de ciumă, ca să nu fie suspectați, îi duceau pe furiș în pădurile cele mai apropiate. După ce-i așezau pe paturi de iarbă și veșminte, îi depuneau în locuri umbroase. Aproape de ei li puneau un vas cu apă și ceva de mâncare, și astfel îi lăsau pe nenorociți în voia soartei. Dacă aveau ceva cunoscuți, cărora să li fie milă de dânșii, îi mai cercetau și li îndeplineau ce li lipsia, mai ales apa. Cei mai în putere își culegeau singuri vreascuri pentru foc. Când muriau, erau îngropați pe loc de ciocli. Dar foarte adese ori erau părăsiți și, în putrezire, erau sfâșiați de câni, mâncați de viermi sau ruți de fiare¹.

¹ După textul latin din Petersburg. 1780, în tesa d-lui Ioan N. Prelipceanu, *Ciuma de la Iași din 1770 după descrierea lui Orraeus*, Cluj 1927.

XVI.

Călătorii din timpul războiului de la 1789 la 1793.

Înainte de a trece la călătorii din timpul noului războiu, câteva cuvinte despre rostul acestui războiu însuși.

Am spus că era făcut ca să se împartă Turcia. Convenția era foarte clară: la războiu și la împărțire trebuiau să colaboreze Austriecii și Rușii. Cei d'întăiu, cât au trăit, au avut obiceiul să încheie tratate de alianță în așa fel ca războiul să-l poarte cât mai mult alții, iar la pace ei să aibă o parte cât mai largă. Armata austriacă s'a purtat miserabil. S'a îngrijit să între întăiu în Moldova, considerată ca nouă Bucovină, de conivență cu Domnul de atunci, Alexandru Ipsilanti, un bătrân care s'a lăsat prins lângă Iași după un simulacru de luptă. Chipul lui se vede săpat pe piatră și acum, la Brunn, de-asupra unei porți a casei unde a stat prizonier, cu ișlicul caracteristic al Domnilor fanarioți pe cap, cu luleaua în gură, și tot în legătură cu exilul lui am găsit la Viena o prăvălie cu firma „Zum Fürsten Ypsilanti”, având portretul în firmă¹.

¹ L-am reprodus în colecția Hurmuzaki, X, cu alte portrete ale lui.

Folosindu-se de înțelegerea cu Donnul, cu Mitropolitul Leon, care știa limba franceză, avea o bibliotecă și întreținea relații de prietenie cu cineva care a jucat în țara lui un foarte mare rol, anume Dosoftei Obradovici, începătorul literaturii sârbești. Austriecii au intrat deci în țară și au ocupat Moldova până la Siretiu, de unde s'ar fi întins foarte bucuros și mai departe, dacă partea dintre Siretiu și Nistru n'ar fi fost ocupată de Ruși. Cartierul general al Imperialilor era la Roman, și avem o serie de acte de acolo, redactate românește și iscălite de ofițeri nemți adesea cu litere chilirice: o întreagă literatură oficială cu această înfățișare bizară.

Când a fost vorba să treacă însă în Muntenia, unde erau Turcii, prințul de Coburg a înaintat cu toată încetineala posibilă, așteptând ca Rușii să dea o luptă mare. A pătruns apoi până la București și a așteptat din nou să vadă dacă n'are a face cu un inamic încă periculos. Pe urmă a trecut și în Oltenia, și un scriitor francez, Salaberry, ni va spune cum au administrat Austriecii acolo și în ce relații au stat cu boierii.

Ocupația austro-rusă a durat pentru Muntenia până la 1791, iar pentru Moldova până la începutul anului 1792. Intenția era să nu plece, nici unii nici alții. Dacă au plecat totuși și unii și alții, aceasta se datorește Revoluției celei mari. Când au început turburările în Franța, s'au unit Austria, Prusia și Rusia pentru a împiedeca spiritul revoluționar de a se întinde în Europa, centrală, și, de aceea, și numai de aceea, Austrieci și Ruși au fost siliți să iasă din țerile noastre.

Boierii, cum se va vedea prin călătoriile ce se vor aduce înainte, s'au împăcat cu regimul ocupației; însă, pentru onoarea lor, trebuie să spunem că,

pe lângă cei cari danşau cu Ruşii şi Austriecii, cari jucau cărţi cu Ruşii şi Austriecii, cari colaborau la aceeaşi operă conjugală cu Ruşii şi Austriecii, erau şi oameni cu simţ mai înalt de viitorul poporului lor. Şi, precum în războiul precedent, la Congresul din Focşani, în 1770, anume boieri munteni, alături de alţii cari cereau alipirea de Rusia, au trimis delegaţii lor şi prin aceştia au înfăţişat presupusele noastre tratate cu Turcii, tratatele lui Mircea şi Vlad, falsificate anume ca să capete o situaţie superioară situaţiei lor din acel moment — tratatele acelea sânt într'adevăr false ca formă, de şi ceia ce se spune în ele era drept, — precum au cerut să dea ţerii un Domn român, care era să fie Ştefan Pârşcoveanu, tot aşa şi de astă dată boierii munteni au prezentat un program de refacere a ţerii în sensul libertăţii şi independenţei viitoare.

Căci din toate cele expuse până aici se desface, cred, o convingere: pe lângă că nu eram aşa de răi cum ne judecă unii oameni cari nu văd ce e acasă la dânsii întâiu, este absolut fals că noi, în materie de cultură şi de politică, am fost neconţenit mânaiţi înainte de alţii şi că n'a venit nimic din fondul nostru propriu. E absolut fals. Avem în spiritul poporului nostru o tendinţă spre iniţiativă pe care Statul, croit după sistemul napoleonian, o înăbuşă, dar care este capabilă să se ridice din nou. În artă am unit influenţa orientală cu cea occidentală şi cu fondul nostru propriu, creând forme originale: Grecii chiar recunosc, la Muntele Athos, în picturile de acolo, genul „moldo-valah”, absolut deosebit de genul lor propriu. Tot aşa în materie politică a fost o colaborare de cugetare politică proprie nouă. Nici Regulamentul Organic, nici Convenţia de la Paris nu ni-au fost hărăzite fără să fi vrut noi:

toate acele vechi hatişerifuri, toate acele constituţii următoare au venit din agitaţia pornită în mijlocul boierimii noastre.

Ca să se vadă care era mentalitatea acestor boieri, iată ce cereau ei pe vremea aceea, înainte de tratatul din Siştov, cu Austriei, la 1791, înainte de tratatul din Iaşi, cu Ruşii, la 1792. După un text păstrat în însemnările lui Hammer, fost consul la Iaşi, mai târziu vestitul istoric al Imperiului otoman, boierii Ţerii-Româneşti declarau că nu voiesc ca ţara lor să fie mai departe asimilată cu un pašalâc; decât să ajungă la ce a fost înainte, mai bine să-i apuce o catastrofă cosmică, să se cufunde ca Lisabona şi Lima. Şi iată dorinţile lor: cetăţile turceşii de pe malul Dunării să fie distruse şi locul să se dea înapoi. Domnul să fie ales de cele trei stări: nobilii, clerul şi starea de jos, care cuprindea şi negustorimea şi ţerănimea noastră. De alminteri şi de Ligne, uşuratec cum era, cu gândul la „formos conitza”, spunea că: mai bine decât să fie Domni străini, să se aleagă în Principate doi boieri cari să domnească trei ani.

Tributul să fie numai trei sute de pungi, cum zicea tratatul din Chiuciuc-Cainargi, care mai interzicea să se ia furnituri în natură plătite cu un preţ arbitrar. Şi să nu vie un Turc să-l ia, ci să meargă doi boieri la Constantinopol, cari să nu-l remită cu mâna lor, ci prin ambasadorul Austriei sau Rusiei. Să nu se ceară apoi nici provisiile, nici vite, de Turci. În sfârşit ţara să aibă mijlocul de a se apăra ca să nu mai treacă toate oştile pe aici, ci, fiind supt dubla protegere a vecinilor creştini din Răsărit şi Apus, imobilisând astfel tendinţa de anexiune a unora prin alţii, noi să avem, în calitate

de țară neutră, miliția noastră cu care să putem apăra teritoriul românesc.

Astfel între cererile boierilor de la 1780-90 și cea ce au realizat generațiile de la 1821, 1834 și 1848, nu este o deosebire esențială. Se simțea încă de atunci că se apropie ceasul pentru independența Românilor din Principate și ca o consecință mai depărtată unirea neamului.

Un emigrat, francez, Salaberry, ni dă prețioase știri despre Oltenia supt ocupația austriacă în 1791¹. Venind pe la Cerneti, e dus de un caporal de jandarmi austriac la un boier, pe al cărui argat călăuzul îl snopește în bătaie; a doua zi boierul însuși spune că, „după felul brusc cum sosiseră, i-au luat drept ofițeri germani, iar, de ar fi știut că erau străini, li-ar fi oferit odaia sa însăși”; îndată se aduce cafea, dulceață, țuică, și se dau pui fripți pe cale; când oaspetele întinde soției boierului, îmbrăcată după moda orientală, cu bufuri de muselină la șin, mâna, ea o duce la inimă: „recunosc”, spune călătorul, „că felul ei de a saluta era mai nobil și mai afectuos ca al meu”.

Pe drumul rău, unde trăsura se cerea neconținut sprijinilă, pretutindeni ajută bucuros „bunii Români”, „bieții Români”, din satele mărginașe, scutite pentru aceia de dări. Nu primesc nicio plată, și până și bătrânul zdrobit de vârstă vrea să aducă și el un folos. În bordeie afumate, lumea se culcă pe zdrențe, adesea flămândă. Și Salaberry îi compălimeste cu atât mai mult, cu cât la acești oameni năcăjiți recunoaște toga romană și sandalele de la Curtea lui August.

¹ *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, an. VII.

La Craiova, boierii vorbesc și franțuzește, ba chiar „destul de bine”, dar portul oriental îl păstrează și femeile, care-și acopăr capul cu bucăți de stofă neagră, roșie, cu podoabe de flori și chiar cu pietre scumpe; în mâni se învârt mătăniile. Jocul de cărți singur, mai ales „faraonul”, e pretutindeni introdus. La masă se mănâncă așezați peste picioare, bărbați și femei: a constatat-o fiind pofțit la prânz la Barbu Știrbei, președintele Divanului, cel cu călătoria la Karlsbad, care-i pare un mare mâncău: „Bombance dans le Roi de Cöcagne”. La bal se joacă hora. Călătorul vede și o nuntă după datină în biserica zidită de Știrbei.

La București sânt „trei sute șezeci și cinci” de biserici. Salaberry, cu scrisori de la contele Filip de Coburg, află o bună întâmpinare la comandantul militar, generalul Enzenberg. Pe Podul Mogoșoaii trec rădvane de Viena, precedate de masalale. Aici vede aceleași femei cu mișcările elastice „ca de pisică”, aceiași boieri fumându-și ciubucul și iscălind hârtiile în palmă. Cunoaște pe Ioan Cantacuzino, mare dușman al Turcilor, pe Vistier, pe „originalul” Câmpineanu, care „fusese la Spa cu un ofițer rus”.

Apoi, pe la Zimnicăa, călătorul frances trece Dunărea¹.

Intre călătorii acestui timp este și un Sas ardelean, Frederic Murhard. Călătoria lui nu s'a publicat niciodată în întregime; s'au desfăcut din notele lui numai anume elemente publicate la 1802 într'o carte germană².

Înainte de a spune ce arată el despre noi e de folos să se noteze că Sași din Ardeal cari să fi călătorit la noi

¹ Reprodus și de mine, în *Analele Academiei Române*, XXXIII, p. 239 și urm.

² Engel, *l. c.*, *Bibliographie*, pp. 82-3.

puțin înainte de secolul al XIX-lea nu se întâlnesc, pentru că marele negoț pe care-l făcuseră vecinii noștri prin Țara-Românească și mai puțin prin Moldova, negoțul acesta ține până la sfârșitul secolului al XVI-lea și foarte puțin și în cel al XVII-lea. După aceia Sașii negustori se obolesc și, pe de altă parte, țara noastră este năvălită de comerțul oriental, iar apoi și de comerțul venit de-a dreptul din Occident. Înainte, mărfurile din Apus treceau prin Ardeal, și Sașii erau mijlocitorii între fabricanții din Europa centrală și din Țerile-de-jos, unde se făcea mai ales postavul, și între regiunile noastre. În secolul al XVII-lea însă, pe de o parte, vin modele de Țarigrad și, pe de altă parte, producătorii din Apus încep a trimite direct mărfurile lor, sau ele se cumpără la Breslau, iar cu deosebire la bâlciul de Lipsca,— cum am mai spus,— bâlciu la care vin o mulțime de negustori cărora li se zicea Greci, dar cari erau numai în parte de această națiune, foarte mulți fiind Români din Macedonia, și cari aveau la noi străzile lor de comerț, ca, de pildă, Strada Lipscani, unde se desfăceau mărfurile aduse din bâlciul de la Lipsca, pe lângă Strada Gabroveni, unde erau negustorii din Gabrovo, în Peninsula Balcanică.

Călătorul de care urmează să vorbim acum nu este deci negustor, ci un teolog, un intelectual. El vine prin vama Căineni, și vorbește, cum fac toți până și prin anii 1850-60, cum a făcut și regele Carol în notele lui, despre căruța de poștă și surugiul cu haina pitorească.

Înaintând în țară, el vede sate sărace, bordeie acoperite cu stuf. Se interesează cu privire la originea locuitorilor, și i se spune că sânt de două feluri: unii sânt vechi băștinași, iar ceilalți veniți din Ardeal, „Ungureni”.

Sânt, de fapt, în regiunea munților foarte multe sate care au locuitori „ungureni”; așa, de exemplu, pe lângă Mâneciul-Pământeni, și Mâneciul-Ungureni, în regiunea de sus a Teleajenului. Murhard a întrebât deci pe Ungureni de ce s’au mutat din Ardeal, și i s’a răspuns — și aceasta constituie un element nou și interesant — că tot mai bine este în țara aceasta nouă, cu pământ larg. Ei se plâng într’adevăr că sânt expuși tuturor abuzurilor ispravnicilor, dar, când ispravnicii se prea întrec, fug la munte, un avantaj pe care nu-l aveau în Ardeal, unde era sistemul sigur de a vâna pe contribuabili.

În ce privește pe Domn, călătorul ni spune că lumea de jos n’are decât o singură prețuire: Domn bun este acela care pune biruri puține, Domn rău este acela care pune biruri multe. În special pe vremea aceea era o foarte puternică și generală plângere împotriva lui Vodă Hangerli, om care nu prea avuse legături cu țara noastră, ci fusese numit într’o vreme când cuca se dădea oricui fusese dragoman la Constantinopol. Cum, pentru a fi numit, făcuse multe datorii, el pusese birul văcăritului, împotriva căruia țipau mai ales boierii, pentru că era singura dare care-i atingea și pe dâșii. S’au ridicat deci toți împotriva lui Hangerli, l-au pârât la Poartă, și Domnul abusiv a murit asasinat la București de trimisul Sultanului, în mijlocul slugilor sale, aruncându-i-se cadavrul în curte (1799).

Văcăritul în acel an era de zece lei de fiecare cap de vîță¹.

¹ Știri în ce privește administrația epocii fanariote în oricare domeniu, cu multe amănunte, se pot găsi, numeroase și exacte, în marea colecție de documente a răposatului Urechiă, intitulată „Istoria Românilor”. Dacă ar avea și o tablă de materii, ar fi încă și mai prețioasă lucrarea.

Se mai vorbește pe lângă aceasta de industria de casă, ce juca pe vremea aceea un rol foarte mare, casa țeranului fiind un mic atelier, iar casa boierului un atelier foarte mare, unde lucrau Țiganii împărțiți după meșteșugurile lor. În sate, bărbatul lucra casa, mobilierul, uneltele de muncă; femeia tot ce era necesar pentru îmbrăcăminte. Și ceia ce merită a fi reținut este că, în vremea aceasta veche, săteanca lucra mai liber la înfloriturile cele frumoase, pentru că nu era îndatorită la munca câmpului. Sistemul de a scoate femeia, de multe ori bolnavă, gravidă, la această muncă, barbaria aceasta aparține secolul al XIX-lea și sistemului latifundiar inaugurat la 1829 înainte, când, prin tratatul din Adrianopol, s'a permis vânzarea grânelor noastre în largul Europei, pe când înainte ele se puteau vinde numai Turcilor, cari n'aveau nevoie de cantități prea mari. De atunci a venit lăcomia de pământ a tuturor capitaliștilor, stoarcerea rasei până la copilul cel mic și la bătrânul și bătrâna care abia se mai pot ținea în picioare.

Călătorul, trecând prin regiunile argeșene observă că în Argeș se găsește aur, și vorbește cu acest prilej de minele care nu se exploatează la noi.

Piteștii sânt străbătuți în treacăt. Era un târg pe atunci. În regiunile acelea umblau foarte mulți hoți. Sinaia, care este ce știm, astăzi, era numai o mănăstire pierdută în codri, pe unde hălăduiau atâția tâlhari, încât nu se risca nimeni să treacă pe acolo, și drumul Ardealului mergea pe valea Teleajenului, pe la Braloccea, relativă înflorire a Vălenilor-de-Munte fiind datorită acestor împrejurări.

Arnăuții, spune Murhard, au fost trimiși în urmărirea hoților, și se adaugă că erau 1.200 în poteră pe vremea lui Vodă-Moruzi.

Călătorul sas ni mai dă o statistică a Țiganilor, cari ar fi fost 50.000.

De la Ploiești el se îndreaptă spre București, trecând prin sate proaste și regiuni băltoase. Face o socoteală cât a cheltuit în drumul până în Capitală: cînzeci de lei vechi.

În descrierea lui scurtă, sînt ici-colo unele observații care pot fi socotite interesante: de exemplu cum se bătea la falangă, sau, cînd se arată deosebiri de dialect ale Ardelenilor față de cei de aici, se relevă că, pe cînd „Măria Ta” se zice la orice domn de pămînt, ca și la orice reprezentant al autorității dincolo, la noi „Măria Ta” e vorbă mare și nu se cuvine decît lui Vodă.

De la acest călător ardelean trecem la doi scriitori cari scriu nemțește, de și unul e de origine Grec, iar celalt Ungur. Grecul se cheamă Gugomos, și era ofițer, în serviciul regelui Bavariei, unde cîte un Grec s'a așezat deci la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, dar mai ales pe la mijlocul veacului al XIX-lea (un Hangerli, fixat la Berlin, a jucat un rol important la Curte).

Gugomos¹ a fost în regiunile noastre pe vremea războiului pomenit, fiind întrebuințat în calitate de curier, trimes Marelui-Vizir la Șumla: de și Bavares, se pare că, în acest timp, făcea parte, sau din armata austriacă, sau din cea rusească. Cunoaște ofițeri și diplomați în serviciul Rusiei, ei înșii de origine grecească, un Barozzi, Levantin, un Melissino, în legătură cu marea și bogata familie Cantacuzino din Muntenia. La Șumla, unde era Marele-Vizir, mergea cu propuneri de armistițiu.

¹ „Reise von Bucarest (1789)“, Landshut 1812.

Plecat din București la 19 Maiu 1790, el trece pe la Florești, sat vechiu din secolul al XV-lea, unde familia Cantacuzino are locuința ei lângă o bisericuță destul de veche. Aici întâlnește pe generalul Splényi, de origine Ungur, întrebuințat multă vreme în administrația Bucovinei, cât a durat regimul militar după anexiunea din 1775, și, adaug, avem unul din cele mai interesante documente private la Bucovina după anexare în rapoartele acestui general. După aceea trece la Mărtinești, unde se dăduse, de curând, o mare luptă. Intr'o căruță pornește în galop spre Dunăre. Întâlnește în drum Arnăuți întrați în serviciul Rusiei, cari trădaseră pe Domn. Câte unul făcea și comerț. Mai departe își amintește de Marele-Dragoman Mavrocordat, care fusese în Germania îmbrăcat ca negustor și locuise o bucată de vreme la München: cu el călătorul avuse legături personale, primind de la dânsul în dar parfumuri orientale, pe atunci un semn de deosebită atenție.

Avem apoi câteva cuvinte despre Silistra, despre Brăila, Ismail și Călărași.

Ca izvor pentru acest războiu Gugumos este însă de sigur foarte important, căci se găsesc la sfârșitul cărții lui o mulțime de considerații strategice.

El vorbește și de ofițerul Karaczay, care, deci, a venit cam în același moment la noi, unde se pare că a fost așezat un timp, ori a trecut ca negustor dese ori, ori, în sfârșit, a întreținut legături de afaceri dese cu țerile noastre, dat fiind că informațiile din lucrarea lui, ieșită foarte târziu, cuprind și o mulțime de lucruri mai nouă decât datele încheierii păcilor din Sișlov și Iași. Dar, pentru că primul lui contact cu țerile noastre datează de la 1790, îl numărăm tot împreună cu acești călători.

Lucrarea lui, apărută, fără an, după 1812, la Viena, sub titlul *Beyträge zur europäischen Länderkunde, Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina*, este una din cele mai interesante cărți privitoare la Principate. Autorul are cunoștinți foarte adânci asupra vieții claselor rurale, cu o judecată dreaptă asupra valorii reale a populației noastre.

Apoi Karaczay se pare că era desemnator și bun colorist, fiindcă găsim figuri interesant reproduse, porturi bărbătești, și femeiești, din părțile Neamțului, o păreche de săteni cari iese de la cununie, etc.

Se dă întâiu o serie de statistici, care sânt într'adevăr folositoare. Se vorbește de producția oilor în părțile noastre: 130.000 de oi se vindeau din Muntenia în fiecare an, 70.000 din Moldova, cu prețul numai de 2 lei oaia. Boi se exportau la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XIX-lea 60-70.000 pe an; cai între 20 și 30.000. Erau așa de multe vite în Moldova, încât furarea unei părechi de boi nu presinta o importanță prea mare. din care cauză se furau cam 20.000 de boi pe an.

În alt domeniu economic, e vorba de vin, arătându-se că producția Moldovei se suia la patru milioane de măsuri pe an. Albinele aduceau țerii 60.000 de lei. Din salitra Basarabiei se vindeau 2.000 de oca la Constantinopol, dar, de când se pierduse Soroca, evident că nu mai era același lucru.

Sânt știri și cu privire la populație, care merită să fie reținute. Karaczay se ocupă în rândul întâiu de Moldova, unde socoate 600.000 de locuitori, dintre cari 233.000 la 1812, când Rușii au luat Basarabia. rămăseseră dincolo de Prut. În Iași sânt 6.000 de case, din care numai 300 de piatră; locuitorii, 20.000. Se numără trei băi publice, amănunt care merită

să fie reținut. La Galați apoi se dau 5.000 de locuitori, la Botoșani 1.000 case, ceia ce face 5.000 de oameni, la Hotin 20.000 de locuitori, la Ismail 10.000, la Tighinea 18.000, la Cetatea-Albă 15.000, la Chilia 6.000, — ceia ce arată că pe vremea Turcilor orașele basarabene erau relativ mult mai prospere de cum au ajuns supt stăpânirea rusească.

În Țara-Românească, populația Bucureștilor este de 60.000 de locuitori, a Brăilei de 30.000, a Giurgiului de 18.000.

Pe lângă aceasta este o statistică cu privire la Bucovina din 1811, în care se vede că populația provinciei era compusă din 226.486 locuitori, dintre cari numai 3.414 Evrei. Și aici ca și'n alte izvoare, precum descrierea lui Splényi, pe care n'o putem considera ca opera unui călător, fiind un raport administrativ, dar din care vom trage folos, în comparație, aiurea, nu se face deosebire între populația ruteană și cea moldovenească. Firește că erau Ruteni în număr mult mai mic, căci ei au venit coloniști de Austrieci, gonindu-i sărăcia din Galiția. Aici erau catolici, în Bucovina se făceau ortodocși pentru a beneficia de averea fondului religionar. Astăzi toată regiunea de la Prut în sus e locuită în majoritate de Ruteni, cari, de și vorbesc rusește, au păstrat vechiul costum moldovenesc mai bine ca noi, iar numele satelor și familiilor sânt din cele mai vechi și mai frumoase românești: unii bătrâni își aduc aninte că, abia cu câteva decenii în urmă, se vorbea încă românește în casa lor.

Dar, mai ales, Karaczay are multe pagini privitoare la viața țăranilor. Constată că sânt voinici și frumoși, de și înseamnă că anumite boli urâte sânt cunoscute la sate, și se întind.

Costumul îi place în deosebi. Spune nu numai că

e frumos, dar că sătenii îl păstrează foarte curat: e o adevărată raritate să se vadă o cămașă murdară, chiar la cea mai săracă țerancă; până și cerșitorii poartă costume cu cusături, iar vălul sătenței este de o fineță superioară.

In ce privește clasa de sus, nu-i aduce laude, dar prețuiește pe țeran și pentru onestitatea lui; chiar când sentimente foarte firești mișcă femeile, cuviința exterioară este absolută, de o discreție pe care altă lume n'a văzut-o niciodată.

La boieri spune că a întâlnit persoane cu felul cel mai nobil de a trăi, știind franțuzește, nemțește, având biblioteci. Semnalează încă de pe vremea Rușilor întemeierea unui pension pentru creșterea mai ales a fetelor. In general lumea aici este foarte ospitalieră: poți intra în casa celui mai mare boier și, chiar dacă nu știe cine ești, te adăpostește fără nici măcar să întrebe care-ți e numele.

Față de Domni, Karaczay e mai zgârcit în laude: despre Scarlat Callimachi și Ioan Gheorghe Caragea amintește doar că și unul și altul au dat condice de legi.

Dar unii din stăpânitorii aceștia nici nu știau românește. E adevărat că acești Domni fanarioți fac parte dintr'o altă fasă, despre care se va mai vorbi mai pe larg la începutul volumului următor, fasă în care Grecii sânt însuflețiți de cultura lor națională, în care încep a se scrie în Principate acte în limba lor, fiind noi astfel amenințați să fim cuprinși în noțiunea vagă a unei Elade de care ne-am scuturat la 1821 prin pornirea revoluționară a lui Tudor, revenind la cultura tradițională, la care orice popor cuminte și sănătos se întoarce după orice fel de rătăcirii impuse de vremuri.

Printre călătorii mai mărunți vom pomeni mai departe de Englesul Adam Neale, a cărui călătorie e de la începutul veacului următor. El venia din Sud și mergea în Polonia, străbătând țara noastră.

Vorbind de aspectul general al Moldovei, observând văile cu pășuni bogate, acoperite de multe vite, drumurile nepietruite, care, când nu e noroiu, sânt mai convenabile, satele plăcute și simple, casele risipite în livezi, gardurile de mărăcini și de volbură înflorită, viața patriarhală a locuitorilor, el e o complinire folositoare a celor spuse de Struve și von Renner¹.

Un German din Rusia, Struve, a făcut trei drumuri într'acoace: unul la 1791 până la Februar 1792, înainte de negocierile de pace din Iași, celalt în legătură cu ambasada lui Cutuzov, venită ca să facă a se confirma această pace; un al treilea drum cu ambasada rusească ce se întorcea de la Constantinopol².

Autorul avea o cultură absolut francesă, și era capabil, pentru lucrurile orientale, numai de un interes de curiositate.

Iată ce spune el în linii generale despre țara noastră.

Cunoaște, venind din Galiția, Cernăuțul, oraș frumos, modern și Herța.

¹ *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia, and Turkey*, Londra 1818 traducere francesă, Paris 1818).

² Despre această carte a lui Struve, care iscălia „Un tânăr Rus” (*Voyage en Krimée, suivi de la relation de l'ambassade envoyée de Pétersbourg à Constantinople en 1793, publié par un jeune Russe attaché à cette ambassade*, Paris 1802; ed. germană, Gotha 1801) am dat o analiză în *Arhiva Societății științifice și literare din Iași*, III, p. 196 și urm.

La Iași, a cărui descriere n'are nimic nou decât ruinele și invalizii războiului, a asistat la primirea de boieri călări a solilor turci pentru negocierile păcii, la iluminările de ziua Impărătesei Ecaterina, cu te-deum și boi fripți în piață pentru hrana festivă a poporului. A văzut pe Potemchin, pomăzuitul „rege al Daciei”, întins mort pe patul de paradă cu căciula de Hatman al Ucrainei în cap și cu sceptrul în mână, încunjurat de toată eleganța unei oficialități pompoase; a petrecut sicriul cu muzicele, cei 10.000 de oameni de oaste și smerita boierime. Revenit în suita lui Cutuzov la 1793, prin câmpiile basarabene care-l încântă, de la Dubăsari la Țuțora, el a văzut pe Domn, care era atunci Mihai Suțu, un bătrânel pașnic, foarte iubitor de creștinii de dincolo de Nistru și gata să-i servească. La 24 Iunie el primi cu solemnitate tradițională marea ambasadă a Impărătesei. Struve are acum prilejul să contempleze masa domnească, europeană, cu muzică turcească, urmată de alte două banchete, două baluri și dejunul de plecare la Galata.

Mergând cu ambasada în jos de Iași, călătorul pomenește de Bârlad, care era prădat. Focșanii sânt în aceeași stare, căci în timpul războiului se dăduseră o sumedenie de lupte în regiunea dintre Siretiu și Prut, dar mai ales partea dintre Tecuciu și Râmnicul-Sărat fusese teatrul ciocnirilor celor mai îndârjite, care se descriu și în memoriile lui Suvarov și într'o serie de izvoare rusești¹. Se face o excursie în sus la Miera și Odobești, locuri pe care nu le poate lăuda în de ajuns.

În drumul spre Râmnic, populația, sărăcită, dă cu greu cele cerute.

¹ V. și *Spicuitor în ogor străin*, revista d-lui Berechet și a păr. C. Bobulescu, I.

Ajuns la București în ziua de 29 Iulie, Struve judecă alaiul muntean al lui Alexandru-Vodă Moruzi ca fiind mai măreț decât cel moldovenesc, dar orașul, afară de primblările la Dâmbovița, nu-i prea place. Intre mesele și balurile care se repetă, el e dus să viziteze casele de țară ale Domnului, și unul din baluri fu dat într'o grădină din acestea de la țară.

Plecat la 10 August, cu tot alaiul, călătorul revine în Octombrie, cu aceiași însoțitori, pe la Măcin, Brăila, unde comandă un nazir pentru a socoti vitele, caii, oile, pastrama și celelalte furnituri. La Galați se descarcă luntrile cu morun, dulgherii lucrează cu material moldovenesc la corăbiile Sultanului; case de lemn și patru singure de piatră mărgenesc străzile înguste. Tunuri bubuie și clopotele sună la sosirea lui Cutuzov; Kodrika, secretarul domnesc bine cunoscut, salută pe generalul ambasador. Struve, îndreptat de cetirea lui Dimitrie Cantemir, cercetează ruinele de la Gherghina. La Tecuciu, un „sat” cu o sută de case întregi din opt sute, cortegiul e întâmpinat cu steaguri; Hatmanul Moldovei se închină oaspetelui. La Focșani se înalță turnurile celor patru sprezece biserici, din care șase de zid. Șesul către Bârlad e ca un parc engles; pădurile vasluiene farmecă pe drumeț.

Revenit prin Vaslui, unde găzduiește în casa „ca-diului”, la Iași, Struve asistă la ceremonia de întâmpinare în șesul Frumoasei, nepotul lui Vodă rostind complimentul de rigoare (10 Maiu 1793). Mihai Suțu însuși apare în carată cu șase cai albi, încunjurată de cîhodari și urmată de boierii călări. Intre petreceri, „tânărul Rus” vede Trei Ierarhii, la cari optzeci de meșteri ar fi lucrat cinzeci de ani, arhitectul fiind—ca în legenda Curții-de-Argeș—ucis ca să nu

mai facă aiurea ceva corespunzător. Plecarea spre Bender se întâmplă la 24 ale lunii.

În Moldova nu găsește mai mult de 600.000 de oameni, și i s'a spus că populația, în loc să crească, scade, mai ales după teribilele încercări ale războiului deosebit de crud, purtat numai la noi. Mulți au fugit în Ardeal sau dincolo de Nistru, la Dubăsari, de pildă. Când a trecut prin Chișinău, populația i s'a plâns lui Struve de situația cu totul nenorocită în care o adusese războiul.

De alminteri, el constată că, de și beția și sifilisul făceau progrese, cu toate acestea rasa păstra însușirile ei războinice. „Cu piciorul în scara unui cal bun, Moldoveanul ar declara războiului celui mai strașnic Impărat de pe lume.”

Ca note generale, Struve, mulțămitor de largă ospitalitate a locuitorilor, observă marea lor miserie supt o stăpânire răpăreață și crede că „lenea” oamenilor vine din alt motiv, lăsând nelucrate treizeci și nouă părți din patruzeci ale acestui pământ de bielșug. Datele statistice însă nu sânt nouă: izvorul lor e în Raicevich și Carra.

Multe din lucrurile care ni se spun de Struve sânt mai bine înfățișate în descrierea de călătorie, apărută tot anonim, a lui Von Renner, *Reise der russisch-kaiserlichen au serordentlichen Gesandtschaft an die othomanische Pforte im Jahr 1793*, trei volume apărute la Petersburg în 1803.

La acest autor, care scrie în formă de epistole, se înseamnă o sumă de lucruri de mare interes. Astfel cum a trecut Nistrul la Criuleni, cum țeranii sânt deosebit de primitivi și trebuie să-i silești ca să primească o răsplătire. Nu spune un lucru pe care să nu-l cunoaștem, dar mențiunea aceasta nu este

fără interes, mai ales din partea cuiva care aparține poporului menit să răpească Moldova răsăriteană.

La Chișinău, „un mic loc fără însemnătate”, cu „Moldoveni, Greci și Evrei”, se face popas. Îndreptându-se către Iași, von Renner arată cum au trecut Prutul, cum au fost întâmpinați la Iași, de Domnul în sus. După cum am văzut din descrierile anterioare, Domnii noștri de țară nu ieșiau înaintea ambasadurilor, dar Fanarioții obișnuiau. Călătorului îi face deosebită plăcere văzând cum și femeile veniau în calea lui, femeile care, ni spune el, de obicei nu erau lăsate să se uite la străini. Aici se înșeală: și alți călători spun că la noi nu exista niciun fel de constrângere de felul acesta, ci doar în materie de căsătorie mirele nu trebuia să vadă pe mireasă decât puțin înainte de căsătorie, dar altfel fiecare avea voie să-și sature ochii cu ce-i plăcea mai bine.

După ce von Renner ajunge la cvartir în Podul-Vechiu și Cutuzov trage la otel, în Strada Mare¹, aici Domnul vine să facă vizită oaspetelui. Deci încă o schimbare de datini cu totul neașteptată, căci vechii Voievozi primiau numai la Curtea lor. Se oferă banchetul, ceia ce arată încă o pătrundere a influențelor străine și o schimbare de datine introdusă de Domnii străini. Se descriu și aici balurile care au avut loc. La cel d'întăiu a venit, nu numai Doamna, mult mai tânără decât Domnul și destul de plăcută la față, ci și foarte simpatica fiică. La alt bal a venit și lume străină și — detaliul se află și la Struve—, când a fost vorba să se joace polonesa, jupănesele au jucat-o foarte bucuroși, dar, când veni rândul „englesei”, dauț mai apropiat de cele occidentale, boieroaicele începură cu: „nu știu”: când s'a insistat,

¹ Se pomenește și Podul-Roșu.

totuși, jucară¹. De alininteri scena, se va repeta la cel mai apropiat bal.

Cei așezați la gazde, cari dădeau o raită pe la mănăstiri, până la cerdacul lui Potehchin, la patru verste de oraș, privind curioși la spoitorii țigani de căldări, trăgeau cu ochiul să afle cum e viața acolo: puteau vedea cum se întindeau pe sofale cucoanele, — precum, ca să adoarmă, boierii erau frecați la tălpi.

Restul călătoriei lui Renner îl cunoaștem din ce spune Struve. Și el înseamnă cum se înfațisau Vasluiul, Bârladul, unde era o biserică foarte veche, „de 900 de ani”. Tecuciul aproape nu mai exista, căci, precum am spus, fusese aproape total distrus în cursul războiului; regiunea Focșanilor tot așa. La Focșani, cele două excursii la mănăstirea Miera, cu mănăstirea făcută de Constantin Cantemir, și la Odobești. Descrierea Odobeștilor însă este foarte exactă și interesantă, vorbindu-se de mănăstirea așezată în deal și care și acuma poartă vulturul Cantacuzineștilor, de și o reparație a stricat tot interiorul bisericii de pe la 1670. Și la Râmnic se descrie localitatea. Aici vine întru întâmpinarea călătorului represinlantul Domnului muntean.

La Iași i se spusese călătorului că Muntenia este mai bogală decât Moldova și Domnul mai primitiv, însă von Renner constată că lucrul nu e cu totul adevărat, și, dacă a fost întâmpinată solia rusească mai în toate locurile de către armată, recepția a fost pretutindeni mai meschină. Drumul pe care l-a luat pare să fi fost cu încunjur. Trecând printr'o stepă acoperită cu buruieni mari, a ajuns la Buzău, La București întră pe o căldură mare, care l-a făcut pe Rus să privească orașul foarte puțin simpativ.

¹ Același lucru îl spune și călătorul Petty, care a cunoscut pe poetul lenăchiță Văcărescu.

Înainte de intrarea în București îi apare Domnul încunjurat de 10.000 (*sic*) de ostași în alb, cu căciuli de urs în cap. Era Alexandru Moruzi, și între cel din Moldova și dânsul se face o deosebire: acesta este mai cult, mai fudul, „mai suptire, mai șiret”, mai testările-i sânt mai călduroase față de Rusia, dar se pare mai rece în fond. O caracterizare care trebuie reținută din acest izvor. Alaiul e mai numeros și mai solemn, dar nu mai frumos decât în Moldova. I se dă ambasadorului un prânz în corturi, dar totuși, în general, Rușii sânt mai puțin mulțămiiți. Nu se văd atâtea femei frumoase. În schimb, la feștile unor anume căsuțe femei provocante cântă „Militico vino 'ncoa”¹. Nici masa nu e așa de bună și de bine rânduită, Curtea de la Mihai-Vodă fusese arsă, Domnul sta într'o casă boierească.

În București ni se spune că erau 50-60.000 de locuitori, cifră care se potrivește cu aceea dată de călătorii de cari a fost vorba mai înainte. Sânt patru sule de Gerinani, și pretutindeni se vede multă țigănie. Se petrece mult; tinerii își întrebunțează vremea făcând plimbări în insula Sfântului Elefterie, lângă lacul format din revărsările Dâmboviței. Pentru călător plimbarea aceasta alcătuieste o frumoasă ocașie de pătrundere în poesia specifică a țerii: sânt mari alei unde poți fi singur și unde întâlnești seara o foarte numeroasă lume pe care răcoarea locului o atrage. În oraș, von Renner ca și Struve, observă aierul stricat și lipsa de apă.

Este și descrierea unui prânz pe care-l dă Domnul, cu musică și foc de artificii, și urmat de bal. Amândoi Rușii gășesc că și la Iași ca și la București nu se simte cineva în vre-un colț depărtat de lume. Gă-

¹ Casele de găzduit sânt mai proaste; I, p. 129.

sesc un circ, nu într'o sală, ci într'o instalație de lenin, special amenajată, la marginea orașului: cercul frances al fraților Mahieux, la care alegă multă lume, și Domnul și Doamna, boierii și jupănesele. Un amănunt nou la istoria relațiilor franco-române.

Trebuie să se mai adauge ce spune von Renner despre gazda la care trăsesse, Pităreasa Argetoianca, o Greacă, persoană de oarecare vrâstă, cam răutăcioasă și care nu lăsa pe Rus să vadă ce se petrecea în casa ei. Mai ales cutare nepoată, pe care o ținea din scurt, cu atât mai mult, cu cât acesta învățase câteva cuvinte românești. Pităreasa avea în cap o căciulă de blană de urs, care-i dădea un aspect în stare să bage în sperieți și pe un diplomat suptire.

La plecare, Domnul întovărășește până la Văcărești, pe când clopotele din Capitală sună, și musica turcească și cea rusească cântă.

Acestălalt „tânăr Rus” iea la întoarcere alt drum, așa încât pentru cel de la Constantinopol spre casă al lui Culuzov Struve rămâne singurul izvor.

Iată și un călător frances. Roger de Damas. Pleacă din Paris, la 10 Maiu 1790, cu scrisori ale Mariei-Antoinetei către Împăratul Leopold, fratele ei. Atunci Clerfayt era lângă „Praiova”, gata să atace Vidinul, iar mareșalul de Coburg în ajunul unui atac asupra Giurgiului.

Împăratul propune nobilului frances, care mergea la armata rusească a lui Potemchin în Iași, să treacă întâiu pe la Austrieci. Pe la 26 Maiu, Roger de Damas trece pe la Mehadia, unde descrie înfrângerea, din 1787, a lui Iosif al II-lea, pe la Orșova, „una din fortărețele cele mai interesante prin situație și din cele mai remarcabile prin construcție”, — se dă o largă descripție militară; Austriecii ar fi pierdut

aici, în 1789-90, 80.000 de oameni. O flotă imperială aşteaptă la „Praiova”.

În loc să meargă la Bucureşti, călătorul e adus spre Giurgiu de zvonul că s'au început operaţiile lui Coburg contra cetăţii. Aici află pe generalii Thurn şi Lauer şi asistă la înfrângerea imperialilor, Thurn fiind decapitat de duşmani şi artileria întreagă cucerită. Tânărul mareşal se zăpăceşte, lăsând conducerea adiutantului său, colonelul Fischer. Se ordonă retragerea, arzându-se spitalul de lemn şi făcând să explodeze bombele. „Găsesc că mergem prea departe pentru întâiul marş”, spune mareşalul. Roger de Damas se mira cum cel serbătorit la Viena prin medalii şi firme s'a lăsat bătut, cu 15.000 de oameni, de abia 4.000 de Turci. Una din cause, spune Lauer, total demoralisat, fusese că nu se dărmaseră casele din suburbii şi nu se curăţiseră străzile. Cât despre Coburg, încurcat, el se plânge, că Francesele îl părăseşte înainte de a-şi fi putut lua revanşa. Se temea şi de relele informaţii ce ar duce acesta în tabăra rusească.

Nimic despre drumul până la Iaşi, unde ajunge la 13 Iunie, aflând pe Potemchin „într'o căsuţă de ţară, lângă oraş”. Călătorul ia parte activă la luarea Cetăţii-Albe, care se supune de la cele d'întăiu lovituri de ghiulele. Apoi trece la Tatar-Bunar şi participă şi la asediul, început în 15, al Chilieii, supt ordinele generalului de artilerie von Müller. Bine retransată, cetatea avea o garnisonă mare. În noaptea de 16 la 17 se dă atacul: căderea grosului Samoïlov şi strivirea lui supt picioarele alor săi zădărniceşte încercarea. Turcii nu se pot folosi de absoluta desordine. Müller însuşi, nepăzindu-se, e împuşcat în piept. Samoïlov e înlocuit apoi cu Gudo-

vici. În noaptea de 29, Turcii parlamentează. A doua zi, Chilia e ocupată.

Roger de Damas se duce apoi la Bender, unde Potemchin petrecea cu femeile. Se poruncește de la Petersburg asediul Ismailului, Samoïlov și Ribas au această misiune; Francesul află îndată camarazi: în prințul Charles de Ligne, ale cărui scrisori le-am pomenit, în de Fronsac și în Langeron, de care va fi vorba mai departe. După douăzeci de zile apoi, la 21, se dă asaltul, care dă Țarinei puternica fortăreață turcească.

C U P R I N S U L

CUPRINSUL

	<u>Pagina</u>
I. Informatori catolici înainte de Domnia Brâncoveanului.	5
II. Călătoria războaielor turco-polone	40
III. Alți călători mireni prin țerile noastre până la 1700.	66
IV. Un arheolog engles în Bucureștii lui Brâncoveanu .	72
V. Călători apuseni supt Brâncoveanu și Nicolae Ma- vrocordat	78
VI. Opera lui Del Chiaro	96
VII. Marturi ai luptei de la Prut (1711)	115
VIII. Dimitrie Cantemir și Moldova sa	125
IX. Călători poloni în țerile noastre în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea	150
X. Călători englesi: Porter și Boscovich	166
XI. Călători orientali	195
XII. Călători italieni și francesi după pacea de la Chiuciu- Cainargi	203
XIII. Doi călători austrieci: Sulzer și Raicevich	228
XIV. Călători ocașionali înaintea războiului ruso-austriac pentru împărțirea Turciei	244
XV. Câțiva călători de la sfârșitul veacului al XVIII-lea .	257
XVI. Călătoria din timpul războiului de la 1789 la 1793 .	265